T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNİN KAYNAKLARI: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI VE İLGİLİ EDEBİYATIN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

KAMİLE ÖZDEMİR

İSTANBUL, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNİN KAYNAKLARI: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI VE İLGİLİ EDEBİYATIN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

KAMİLE ÖZDEMİR

DANIŞMAN
Doç. Dr. MUHAMMET ABAY

İSTANBUL, 2022

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Kamile Özdemir

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı : Tefsir

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Muhammet Abay

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans – 2022

Anahtar Kelimeler : Mushaf tarihi, mushaf yazımı, resmü'l-mushaf, literatür araştırması

ÖZET

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNİN KAYNAKLARI: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI VE İLGİLİ EDEBİYATIN İNCELENMESİ

Bu çalışma, mushaf tarihi literatürünün birincil kaynaklarını, bu kaynaklardaki temel tartışma konularını ve bu bilgilerin kaynak değerini inceleyerek mushaf tarihi araştırmacılarına kılavuzluk etmeyi amaçlamaktadır. Nitekim İslâm dünyasında mushaf tarihi araştırmalarında bir ivmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Nitelikli araştırmalar bulunmakla birlikte mevcut mushaf tarihi telifatının azımsanmayacak bir kısmı kendisini tekrar etmekte ve mushafa yöneltilen oryantalistik iddiaları yanıtta yetersiz kalmaktadır. Bu durum sağlam verilere dayanan, daha kapsamlı mushaf tarihi araştırmaları için "Mushaf tarihinin birincil kaynakları nelerdir?" sorusuna cevap aramayı zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmada mushaf tarihine ilişkin bilgi birikiminin hangi kaynaklardan temin edildiği sorusuna cevap aranacak ve araştırmacılara bir literatür önerisi sunulacaktır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname : Kamile Özdemir

Department : Basic Islamic Sciences

Discipline : Tafsir

Thesis Supervisor : Muhammet Abay

Thesis Type and Date : Master – 2022

Keywords : the history of the mushaf, mushaf writing, resmü'l-mushaf, research of literature

ABSTRACT

RESOURCES OF TRADITION OF MUSHAF WRITING: RESEARCH OF LITERATURE AND REVIEW OF RELEVANT LITERATURE

The aim of this thesis is to guide the researchers who are interested in the history of the mushaf by determining the primary resources of literature of the history of the mushaf, the key discussion topics in these resources and resource value of this information. As a matter of fact, there is a need for many more qualified researches in the field of the history of the mushaf in the Islamic world. Although there are qualified researches, the considerable part of current works on the history of the mushaf repeats itself and it is not enough in responding the orientalistic claims against to mushaf. This situation obligates to seek an answer for the question "What is the primary resources of the history of the mushaf?" in order to be able to make researches of the history of the mushaf based on more comprehensive and reliable data. In this study, an answer would be sought to the question from which resources accumulation of knowledge regarding the history of the mushaf is obtained and a proposal of literature would be presented to the researchers.

ÖNSÖZ

Mushaf tarihi araştırmaları, Kur'an vahyinin yazı ile kayıt altına alınarak günümüze intikal ettiği tarihî kesiti ve bu kesitte gündeme getirilen meseleleri açıklığa kavuşturması itibariyle elzem bir vazife üstlenmektedir. Erken dönemlerden itibaren telif edilen pek çok eserde kendisine yer bulan mushaf tarihi meselelerine ilişkin bilgi edindiğimiz temel referans kaynaklarını teşkil eden literatürün tespit edilmesinin, bu alanda yürütülecek araştırmalara kolaylık ve zaman tasarrufu kazandıracağı muhakkaktır. Bu çalışma, mushaf tarihine ilişkin bilgilerin temin edildiği söz konusu literatürün tespitine yönelik mütevazi bir araştırmanın ürünüdür. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde mushafın metinleşme sürecine ve metin yapısına ilişkin temel tartışmalar ele alınarak mushaf yazım geleneğine ilişkin bir perspektif sunulması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede mushaf metnine yazılmadığı ifade edilen âyetler meselesi, sahâbe mushafları arasındaki farklılıklar etrafında tartışma konusu edilen sûrelerin sayısı meselesi, istinsah edilen mushaflarda lahnin mevcut olup olmadığı meselesi ile yedi harf ve kıraatlerin mushaflara ne surette yansıtıldığı meselesi ele alınmaktadır. İkinci bölümde İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) mushaf tarihi literatürünün günümüze ulaşan en erken örneğini teşkil eden *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserindeki konumuza ilişkin mushaf tarihi rivayetleri isnat verileri çerçevesinde incelenerek kaynak değeri tartışma konusu edilmektedir. Üçüncü bölümde ise mushaf tarihine ilişkin bilgi edindiğimiz temel kaynaklar tespit edilmek suretiyle bir literatür önerisi sunulmaktadır.

Mushaf tarihine ilişkin bir literatür araştırması olan bu çalışmanın vücut bulmasında pek çok kişinin katkısı mevcuttur. Bu vesileyle tez konusunun belirlenmesinden akademik bir metne evrilmesine değin birikiminden istifade ettiğim danışman hocam sayın Doç. Dr. Muhammet Abay'a, araştırmanın şekillenmesinde katkılarını sunan sayın Prof. Dr. Necmettin Gökkır'a, erken dönem mushaflarına ilişkin tecrübelerini aktararak mesâhif-i Osmâniyye hakkında ufuk kazanmamı sağlayan sayın Prof. Dr. Tayyar Altıkulaç'a ve tez jürimde bulunarak katkılarını sunan Prof. Dr. Mustafa Altundağ ve Prof. Dr. Erdoğan Baş'a teşekkür ederim. Metni mütalaa etme zahmetine katlanan kıymetli büyüğüm Ali Albayrak'a tezime şerh ve hâşiye geleneğinin bir devamı niteliğinde düşmüş olduğu tashih ve değerlendirmeler için ne kadar teşekkür etsem azdır. Tez sürecinde kâh ricâl nisbelerinin latinizasyonunda kâh emin olamadığım ibarelerin transkripsiyonunda yardımına başvurduğum naif arkadaşım Nûr el-Hîle'ye sorularımı nezaketle yanıtladığı için müteşekkirim. Tezimi okuyarak katkılarını sunan mesai arkadaşım Sümeyye Nur Aydın'a vaktin böylesine kıymetli olduğu bir zamanda

vakit ayırma nezaketini gösterdiği için ayrıca teşekkür ederim. Bana hayatın tüm zorluklarına rağmen mutlu olabilmeyi öğreten anne ve babama çok şey borçlu olduğumu belirtmek isterim. Son olarak tez sürecimde beni her zaman destekleyen kıymetli eşim Güngör Özdemir'e fedakarlıkları için minnettar olduğumu ifade etmek isterim. Mushaf tarihi literatürüne giriş mahiyetinde değerlendirebileceğimiz bu çalışmanın, bu alanda yapılacak araştırmalara mütevazi bir katkı sunmasını ümit ederim.

Kamile Özdemir

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **İ**

ABSTRACT ..... **İİ**

ÖNSÖZ ..... **İİİ**

TABLOLAR VE EKLER LİSTESİ ..... **Vİİİ**

KISALTMALAR ..... **İX**

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE AMACI 1

II. İLGİLİ LİTERATÜR 2

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNİ ŞEKİLLENDİREN TEMEL TARTIŞMALAR

I. MUSHAF METNİNE YAZILMADIĞI İFADE EDİLEN ÂYETLER MESELESİ 7

II. SAHÂBE MUSHAFLARI ÇERÇEVESİNDE TARTIŞILAN SÛRELERİN SAYISI MESELESİ 22

III. LAHN TARTIŞMASI 32

IV. YEDİ HARF VE KIRAATLER 46

İKİNCİ BÖLÜM

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNE İLİŞKİN RİVAYETLERİN KAYNAK DEĞERİ

I. ASHÂBIN KİTÂBETİ KİMLERDEN ÖĞRENDİĞİNE DAİR RİVAYETLER 53

II. HZ. EBÛ BEKİR'İN KUR'AN'I CEM' ETMESİNE İLİŞKİN RİVAYETLER 57

A. Cem' Faaliyetinin İcrasında İki Kişinin Şahitliğinin Şart Koşulması 61

B. Cem' Faaliyetinde Kullanılan Yazı Malzemeleri 71

III. HZ. ÖMER'İN KUR'AN'I CEM' ETTİĞİ YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER 79

IV. HZ. OSMAN'IN KUR'AN'I CEM' ETTİĞİ YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER 85

V. HZ. ALİ'NİN KUR'AN'I CEM' ETTİĞİ YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER 86

VI. HZ. OSMAN MUSHAFLARI ARASINDAKİ FARKLILIKLARA İLİŞKİN RİVAYETLER 88

A. İmâm Mushaf ile Medîne Mushafı Arasındaki Farklılıklar 89

B. Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm Mushafı Arasındaki Farklılıklar 95

VII. HACCÂC'IN İMÂM MUSHAFTA DEĞİŞİKLİK YAPTIĞI YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER 108

VIII. İLK ASIRLARDA MUSHAFIN METİN YAPISINI İYİLEŞTİRMEYE YÖNELİK YAPILAN FAALİYETLER 115

A. Mushafın Cüzlere Bölünmesi 115

B. Sûrelerin Başlıklandırılması ve Âyetlerin Numaralandırılması 121

C. Mushaf Metninin Noktalanması ve Harekelenmesi 125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNİN KAYNAKLARI

I. HADİS LİTERATÜRÜ 136
A. Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr* 136
B. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* 137
C. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* 139
D. Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh* 141
E. Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh* 141
F. Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* 142
G. Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* 143
II. TEFSİR VE KUR'AN İLİMLERİ LİTERATÜRÜ 144
A. Abdullâh b. Vehb, *el-Câmi'* 144
B. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* 145
C. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân* 146
D. İbnü'd-Durays, *Fezâilü'l-Kur'ân* 147
E. Ebû Ca'fer b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* 147
F. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân* 148
G. Ebû Bekir İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif* 149
H. Ebû Bekir el-Bâkıllânî, *el-İntisâr li-Sıhhati Nakli'l-Kur'ân* 150
I. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân* 151
J. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân* 152
K. Ebü'l-Hasan es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'* 153
L. Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz* 154
M. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, *el-Burhân fî Tertîbi Süveri'l-Kur'ân* 155
N. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît* 156
O. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân* 157
P. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* 160
R. Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân* 162
III. KIRAAT LİTERATÜRÜ 164
A. Ebû Bekir b. Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a* 165
B. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân* 165
C. İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ* 166
D. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* 166
E. Şâtıbî, *Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî* 168
F. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr* 169
IV. RESMÜ'L-MUSHAF LİTERATÜRÜ 169
A. Mehdevî, *Hicâü Mesâhifi'l-Emsâr* 170

B. İbn Muâz el-Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Mushafi Osmân* 172
C. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr* 174
D. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif* 175
E. Süleymân b. Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl* 177
F. Burhânüddîn el-Kirmânî, *Hattu'l-Mesâhif* 177
G. Ukaylî, *el-Muhtasar fî Mersûmi'l-Mushafi'l-Kerîm* 178
H. İbn Vesîk, *el-Câmi' li-mâ Yuhtâcu ileyh min Resmi'l-Mushaf* 179
I. Harrâz, *Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi Ahrufi'l-Kur'ân* 179
V. SAİR LİTERATÜR (TARİH, TABAKĀT VE ANSİKLOPEDİ TÜRÜ ESERLER) 180
A. İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* 181
B. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* 181
C. Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-Kübrâ* 181
D. Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* 182
E. Ebü'l-Abbâs el-Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî* 183
F. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd* 183
G. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* 184

SONUÇ 187

BİBLİYOGRAFYA 197

EKLER 216

TABLOLAR VE EKLER LİSTESİ

Tablo 1: Zü'ş-Şehâdeteyn Meselesinin Erken Dönem Kaynaklarındaki Mukayesesi 68
Tablo 2: Erken Dönemlerde Vahyin Yazıldığı Yazı Malzemeleri 75
Tablo 3: Hz. Osman'ın Şehir Merkezlerine Gönderdiği Mushaflar Arasındaki Farklılıklar 105
Tablo 4: Haccâc b. Yûsuf'a Atfedilen Mushaf İmlâsına Dönük Düzenlemeler 111
Tablo 5: Haccâc b. Yûsuf'a Atfedilen Düzenlemelerin Taşkent, Topkapı, Türk ve İslam Eserleri Müzesi ve Meşhed-i Hüseynî Nüshaları ile Mukayesesi 114
Tablo 6: Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* Adlı Eserinde Mushaf Yazım Geleneğine İlişkin Nakilleri Aktaran Müsned Sahibi Sahâbîler 138
EK 1: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Hz. Ali Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması 216
EK 2: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Abduhayr Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması 217
EK 3: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Urve b. Zübeyr Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması 218
EK 4: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması I 219
EK 5: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması II 220
EK 6: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması III 221
EK 7: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması IV 222
EK 8: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Sâlim ve Hârice b. Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetin İsnat Şeması 223
EK 9: Princeton University Library, Department of Rare Books and Special Collections, Manuscripts Division, Islamic Third Series, no. 295. 224
EK 10: Leiden University Library, Or. 8264a. 225
EK 11: Cadbury Research Library (University of Birmingham): Islamic Arabic 1572. 226
EK 12: The Austrian National Museum, Archduke Rainer Collection, PERF no. 558. 227

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.mlf. : Aynı müellif

b. : İbn

bkz. : Bakınız

ed. : Editör

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

IRCICA : İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

nr. : Numara

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm tarihi

sav : Sallallahu aleyhi ve sellem

s. : Sayfa

trc. : Tercüme eden

ts. : Tarihsiz

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

vr. : Varak

y.y. : Yayınevi yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE AMACI

Son yüzyıllarda Oryantalizm araştırmalarının Kur'an'ın metinleşme süreci ve günümüze intikali üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Almanya, İngiltere, Fransa ve Rusya'da yürütülen bu araştırmalarda, Kur'an metninin günümüze nasıl ulaştığı, kaynaklardaki tarihî veriler ve kadim mushaflar üzerine yapılan tetkiklerden hareketle tartışma konusu edilmektedir. Üniversite kürsülerinde ve araştırma merkezlerinde yürütülen ve çeşitli projeler tarafından desteklenen bu tetkiklerin, Batılı araştırmacılar tarafından titizlikle sürdürüldüğü gözlemlenmektedir.[1] Buna karşılık müslüman araştırmacıların yürütmekte oldukları bireysel araştırmaların sayısında ve niteliğinde görülen kifayetsizlik, mushaf tarihi araştırmalarını daha iyi bir noktaya taşımak adına neler yapılabileceği sorusunu beraberinde getirmektedir.

Mushaf tarihi araştırmaları Kur'an vahyinin yazı ile kayıt altına alınarak günümüze intikal ettiği süreci açıklığa kavuşturması bakımından elzem bir vazife üstlenmektedir. Bu alanda nitelikli araştırmaların yapılmasında en önemli aşamayı ilgili literatürün tespit edilmesi oluşturmaktadır. Hangi bilginin, hangi eserde, ne surette bulunacağını bilmek ehemmiyet arz etmektedir. İşbu çalışmada mushaf tarihi kaynaklarındaki bilgilerin temin edildiği birincil kaynaklar araştırma konusu edilmekte ve mushafın metinleşme sürecine ilişkin rivayetlerin kaynak değeri tartışılmaktadır.

Başlıkta da atıfta bulunulduğu üzere bu çalışma, mushaf tarihinin alt başlığı olarak niteleyebileceğimiz mushaf yazım geleneğini araştırma konusu edinmektedir. Kur'an vahyinin yazı ile kayıt altına alınarak mushaf formuna bürünmesi ile bir gelenek halini alan mushaf yazımına ilişkin verilerin tamamı, bu araştırma kapsamında mushaf yazım geleneği olarak nitelendirilmektedir. Çalışmada meseleler üç ana bölümde ele alınmaktadır. Birinci bölümde Kur'an vahyinin yazıya geçirildiği sürece ilişkin temel tartışmalar ve bu tartışmalar etrafında mushaf metnine yöneltilen iddialar veciz bir şekilde aktarılmaktadır. Bu bağlamda mushafın metin yapısına ilişkin olarak mushaf metnine yazılmadığı ifade edilen âyetler

[1] Batı'da yürütülen mushaf tarihi araştırmalarına ilişkin detaylı bilgi için bkz. *Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm*, ed. Necmettin Gökkır-Bilal Gökkır-Muhammet Abay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2022.

meselesi, sahâbe mushafları arasındaki farklılıklar, sahâbe mushafları çerçevesinde tartışılan sûrelerin sayısı meselesi, istinsah edilen mushaflarda lahnin mevcut olup olmadığı meselesi ile yedi harf ve kıraatlerin mushaflara ne surette yansıtıldığı meselesi etrafında ileri sürülen farklı görüşler ele alınmaktadır. Böylelikle mushafın metinleşme sürecinde gündeme gelen tartışma konularına ve söz konusu tartışmaların neşvünemâ bulduğu zemine ilişkin bir perspektif sunulması amaçlanmaktadır.

İkinci bölümde İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) mushaf tarihinin günümüze ulaşan en erken örneği olan *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde yer verdiği rivayetlerden hareketle konumuza ilişkin mushaf tarihi rivayetleri isnat verileri çerçevesinde incelenerek kaynak değeri tartışma konusu edilmektedir. Bu bağlamda tahriç yöntemi kullanılarak ele alınan nakillerin erken dönem kaynaklarından hangilerinde yer almakta olduğu tespit edilmek suretiyle çalışmanın asıl hedefini teşkil eden literatürün bir haritasına ulaşılmaktadır.

Üçüncü bölümde ise mushafın metinleşme sürecine ilişkin bilgi edindiğimiz temel kaynaklar muhteva analizine tabi tutulmaktadır. Böylelikle mushaf tarihi araştırmacılarına sağlam verilere dayanan bir mushaf tarihi yazımı için sahih bilgileri temin edebilecekleri bir veri tabanı sunulması amaçlanmaktadır.

Bu araştırmada tespit, tahriç ve tevil metodu takip edilmiştir. Öncelikle kaynaklardaki veriler tespit edilerek bir veri tabanı oluşturulmuş, akabinde elde edilen veriler tasnif, tahriç ve tahlile tabi tutularak kaynak değeri izah edilmeye çalışılmıştır. Nihaî olarak bu verilerin yer aldığı birincil kaynaklar bibliyografik olarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

II. İLGİLİ LİTERATÜR

Mushaf tarihinin gerek İslâm dünyasında gerek Batı dünyasında çeşitli araştırmalara konu olduğu ve olmaya devam ettiği gözlemlenmektedir. Kur'an vahyinin yazı ile tespit edilerek günümüze intikal ettiği sürece yoğunlaşan bu ilginin, bir anlamda konunun ehemmiyeti ile ilişkili olduğu, bir anlamda da konu ile ilgili nitelikli araştırmalara duyulan

ihtiyaç ile ilintili olduğu görülmektedir.[2] Bu sahada ortaya koyulacak bir literatür araştırmasının, ihtiyaç duyulan nitelikli araştırmaların yürütülmesinde araştırmacılara kolaylık ve zaman tasarrufu sağlayacağı muhakkaktır. Fakat Kur'an vahyinin metinleşme sürecine ilişkin birincil kaynakları tespit etmeyi hedefleyen herhangi bir literatür araştırmasına rastlanmamaktadır. İncelemekte olduğunuz bu çalışma, bu boşluğu doldurma amacıyla mushaf tarihi araştırmacılarına kılavuzluk edecek bir literatür önerisi sunmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda ülkemizde konu ile bağlantılı literatürün oluşum ve gelişim sürecine ilişkin fikir vermesi açısından vahyin yazı ile kayıt altına alındığı süreci inceleyen bazı çalışmalara değinmek faydalı olacaktır.

Ülkemizde Kur'an vahyinin metinleşme sürecini konu edinen çalışmaların başlangıç tarihi Osmanlı'nın son dönemlerine rastlamaktadır. Osmanlı'nın son döneminin önemli simalarından Ahmed Cevdet Paşa, kendisinden talep edilmesi üzerine[3] 1886 yılında *Hülâsatü'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'ân* isimli bir risâle yayımlamıştır. Bu risâlede Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin meseleler veciz bir şekilde tarihsel bir anlatı ile işlenmiştir. Bu risâleyi Musa Carullah Bigiyef'in 1905 yılında kaleme aldığı *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif* adlı risâlesi takip etmiştir. Oryantalistlerin ilgisine karşılık İslâm âlimlerinin Kur'an tarihi meselelerini ihmal etmelerine serzenişte bulunularak tahrif iddialarına cevap sadedinde kaleme alınan bu eserde de meseleler son derece özet bir şekilde ele alınmıştır. Bu risâleyi takiben 1916 yılında Şerafettin Yaltkaya tarafından *Târîh-i Kur'ân-ı Kerîm* adıyla Kur'an tarihine ilişkin ilk Türkçe eser kaleme alınmıştır. Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin meseleleri kırk beş sayfada özetleyen bu eserde de muhtevanın ve kaynak kullanımının zayıf kaldığı görülmektedir. Fakat erken dönemlerde telif edilen eserlerin genelinde görülen kaynakların kullanımına dönük bu zaafın dönemin şartlarıyla, dolayısıyla da kaynaklara erişim ve temin problemi ile ilintili olduğu belirtilmelidir. Cumhuriyet sonrası dönemde ise uzun bir inkıtâ'ın ardından ilk olarak 1953 yılında Osman Keskioğlu tarafından yayımlanan *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler* adlı eserde meselelerin etraflı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Diyanet İşleri İnceleme Kurulu tarafından tetkik edilen bu

[2] Türkiye akademyasında mushaf tarihi sahasında yürütülen çalışmaların sayısının son derece kifayetsiz olduğu ve bu sahada yapılacak nitelikli araştırmalara ihtiyaç duyulduğu yönündeki tespit ve değerlendirmeler için bkz. Necmettin Gökkır, "Türkiye'de Kur'an ve Mushaf Tarihi Araştırmaları: Kişiler, Kurumlar ve Yönelişler", *Kur'an Araştırmalarında Akademik Tezler -Batı ve İslam Dünyası Mukayesesi-, Uluslararası Sempozyum*, 24-26 Kasım 2017, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2018, s. 231-246.

[3] Ahmed Cevdet Paşa, *Hülâsatü'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'ân*, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1886, s. 26; a.g.m., *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, s. 228.

eser, Diyanet İşleri Müşavere Heyeti tarafından takdir ve tavsiye edilerek Cumhuriyet sonrası dönemde açığa çıkan boşluğu doldurmuştur. Bu eseri İzmirli İsmail Hakkı'nın 1956 yılında meâlinin sonuna iliştirmek kaydıyla yayımladığı *Târîh-i Kur'ân* isimli bir risâle izlemektedir. Meâlinin okuyucularını bilgilendirme gayesiyle on bir başlık altında kaleme aldığı küçük hacimli bu risâlede zengin bir muhtevanın muhtasar bir dille sunulduğu görülmektedir. Bu tarih aralığında Muhammed Tayyib Okiç, İlahiyat Fakültesi'nde ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nde vereceği derslerde ders kitabı olarak okutabileceği bir kitabın bulunmamasından kaynaklanan boşluğu doldurma gayesiyle 1965 yılında *Tefsir Notları* isimli bir çalışma kaleme almıştır. Yazılma gayesini yerine getiren ve mevcut ihtiyacı karşılayan bu eserde, Kur'an'ın metinleşme sürecinin yalnızca ana hatları itibariyle işlendiği görülmektedir. Bu eseri takiben Abdurrahman Çetin tarafından 1982 yılında yayımlanan *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi* adlı eserde konuya ilişkin muhtevanın biraz daha zenginleştirildiği görülmektedir. Kısa bir sürenin ardından 1983 yılında İsmail Cerrahoğlu tarafından tefsir usulü literatürünün ülkemizdeki ilk örneğini teşkil eden *Tefsir Usulü* adlı eserin birinci bölümünde Kur'an tarihine ilişkin meselelerin sistematik olarak ortaya koyulduğu görülmektedir. Yine Ali Turgut'un bir usul kaynağı olarak 1991 yılında *Tefsir Usulü ve Kaynakları* adıyla kaleme aldığı eserde konuyla ilgili başlıklara veciz bir şekilde yer verildiği görülmektedir. 1997 yılına gelindiğinde ise Muhsin Demirci'nin İlahiyat Fakültesi talebeleri için kapsamlı bir ders kitabına duyulan ihtiyaca binaen *Kur'an Tarihi* adıyla kaleme aldığı eser ön plana çıkmaktadır. Kendisinden önce yazılan muhtasar literatürden istifade edilerek ve temel kaynaklara başvurularak hazırlanan bu eserin de bir ders kitabı niteliğinde hazırlanması hasebiyle konuları belli bir kapsamda ele aldığı ve öğrenciye meseleye ilişkin genel bir perspektif sunacak şekilde aktarmakla iktifa ettiği görülmektedir. Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin neşredilen eserler içerisinde öne çıkan bir diğer eser ise Mustafa Öztürk ve Hadiye Ünsal tarafından 2016 yılında kaleme alınan *Kur'an Tarihi* adlı eserdir. Bu eserin, muhteva ve meselelerin ele alınma biçimi itibariyle kendisinden önce yazılan eserlerden ayrıldığı görülmektedir. Kur'an tarihine ilişkin eserlerde yaygınlık kazanan nakillerin, hâkim görüşlerin ve genel kabullerin kritik edilmesi gerektiğini savunan bu eserde, meselelerin tarihselci bakış açısıyla ele alındığı ve bu yönde argümanların geliştirildiği fark edilmektedir. Kur'an tarihi literatüründeki tekrarlardan kaçınmayı ve farklı bir perspektif sunmayı hedefleyen bu eserin, bu anlamda muvafık olduğu ifade edilebilir. Fakat bu eserde de meselelerin yorum merkezli ele alındığı, yalnızca problemli görülen noktalar üzerinde durulduğu ve bir çözüm üretilemediği görülmektedir. Bunun yanı sıra mevcut literatürdeki kaynak kullanımına yönelik kifayetsizliğin bu eser için de söz konusu olduğu tespit

edilmektedir.

Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin telif edilen eserlerin yanı sıra lisansüstü düzeyde yürütülen çalışmalar da mevcuttur. Yüksek lisans ve doktora düzeyinde yürütülen bu çalışmalar içerisinde şu tezlerin isimlerinin zikredilmesi mümkündür:

1. Arif Güneş, *Dört Halife Dönemi Sonuna Kadar Kur'an Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

2. Ali Kaşıkırık, *Kitâbü'l-Mesâhif ve Kur'an Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

3. Zeynel Abidin Aydın, *Kur'an'ın Yazılması ve Cem'i Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

4. Abdülkadir Erkut, *Hz. Ebubekir Döneminde Kur'an'ın Cem'iyle İlgili Rivayetlerin Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

5. Mehmet Emin Maşalı, *Resmü'l-Mushaf ve Tarihsel Değeri*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003.

6. Necati Akbaş, *Hz. Peygamber Dönemi Kur'an'ın Yazım Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

7. Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Problemler*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

8. Abdülhalim Oflaz, *Kur'an Tarihi Etrafındaki Düşünceler*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006.

9. Ayşe Açıkel, *Kur'an'ın Cem'i ile İlgili Rivayetler ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007.

10. Zeynel Abidin Aydın, *Hz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

11. Yaşar Atli, *Kur'an'ın Yazılması ve Cem'i*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2013.

Zikredilen çalışmalarda Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin rivayetlerin metin merkezli yorumlandığı, isnat verilerinin yahut bilginin kaynağının detaylı olarak inceleme konusu edilmediği ve bu çalışmada önerilen literatürün tümünden istifade edilmediği görülmektedir. Söz konusu çalışmalar, dönemlerinde ihtiyaç duyulan boşluğu doldurmuşsalar da günümüzde oryantalistlerin Kur'an'ın metinleşme tarihine yönelttikleri soruları yanıtlamakta yetersiz kalmaktadır. İncelemekte olduğunuz bu çalışma, önerdiği literatürde yer alan hadis, tefsir, ulûmu'l-Kur'ân, kıraat, lügat, tabakāt ve tarih kaynaklarına müracaat edilmeksizin yapılacak bir mushaf tarihi araştırmasının eksik kalacağı tezini savunmaktadır. Müslüman araştırmacılar tarafından söz konusu literatürün tamamından istifade edilerek yapılacak bilimsel araştırmalar, oryantalist çevrelerce ileri sürülen iddialara, daha kapsamlı ve daha özgüvenli yanıtların verilmesine olanak sağlayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNİ ŞEKİLLENDİREN TEMEL TARTIŞMALAR

Mushaf yazım geleneğine ilişkin tartışmalar, Kur'an vahyinin yazıya geçirildiği sürece ve mushaf metninin yekûnuna yöneltilen iddialara zemin teşkil eden nakiller etrafında şekillenir. Mushaf yazım geleneğinin ilk örneklerini sunan sahâbe mushafları ve istinsah edilen mushaflar hakkındaki veriler, bizlere erken dönemdeki mushaf yazım geleneğine ilişkin fikir vermektedir. Şehir merkezlerine gönderilen mushaflardan da pek çok mushafın istinsah edilmesi ile devam ettirilen bu gelenek; Medîne, Mekke, Şâm, Basra ve Kûfe'de mushaf yazımında belli teâmüllerin oluşmasına zemin sağlamış ve bu teâmüller titizlikle günümüze intikal ettirilmiştir. Bu başlık altında, mevcut veriler çerçevesinde mushaf yazımı etrafında beliren bazı sorulara yanıt aranacaktır. Erken dönemde mushaf yazımında bir birlik mevcut muydu yoksa ashâbın ayrıştıkları noktalar söz konusu muydu? Ayrıldıkları hususlarda dayanak noktaları nelerdi? Mushaf metninin yekûnuna ilişkin nakiller gelenekte nasıl yorumlanmış ve nasıl konumlandırılmıştır? Neshedilen âyetlere ilişkin nakiller bu gelenekte neye tekabül etmektedir? İstinsah edilen mushaflarda lahn olduğu yönündeki nakiller nasıl anlamlandırılmıştır? Yedi harf ve kıraatler mushaf metnine hangi surette yansıtılmıştır? Bu başlık altında söz konusu sorular çerçevesinde erken dönem mushaf yazım geleneğine ilişkin bir perspektif sunulmaya çalışılacaktır.

I. MUSHAF METNİNE YAZILMADIĞI İFADE EDİLEN ÂYETLER MESELESİ

Âyetlerin sayısı erken dönemlerden itibaren tartışılan ve müstakil eserlere konu edinilen meselelerdendir. Rivayetlerde âyetlerin sayısına ilişkin farklı rakamların zikredilmesi ve sahâbe ile tâbiînin şahsî mushaflarındaki âyet sayılarının farklı olduğunun aktarılması bu meseleyi mushaf tarihinin önemli meselelerinden biri haline getirmektedir. Bu tartışmanın zemininde Hz. Peygamber'in âyetleri okurken farklı yerlerde vakfetmesi, kimi zaman vakfettiği yerde kimi zaman vasletmesi gibi uygulamaları yer almaktadır. Her sahâbînin işittiği şekliyle kendisinden sonrakilere meseleyi intikal ettirmesi Kur'an'daki âyet sayısına ilişkin farklı rakamların zikredilmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra sonraki dönemde sûrelerin başlarında yer alan besmelenin ve hurûf-ı mukatta'anın müstakil birer âyet sayılıp

sayılmaması yönündeki kanaatler de bu ihtilafta etkili olmuştur.[4] Bu ihtilaf, mushaf metninde bir artma yahut eksilme iddiası taşımamasına rağmen bu konu çerçevesinde bazı erken dönem kaynaklarında aktarılan rivayetler "Mushaf metnine yazılmayan âyetler mevcut muydu?" sorusunu beraberinde getirmiştir. Zira erken dönem kaynaklarında, mevcut mushaf metninde yer almayan âyetlerin varlığına ilişkin pek çok rivayet nakledilmektedir. Bu rivayetlerin bir kısmında bazı âyetlerin neshedilerek mushaf metnine kaydedilmediği belirtilirken bir diğer kısmında miktar zikredilmeksizin Kur'an'ın büyük bir yekûnunun mushaf metnine dahil edilmediğine işaret edilmektedir.

Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm (ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde "nüzûlünden sonra neshedilip mushaflara yazılmayan Kur'an âyetleri" (*bâbü mâ rufi'a mine'l-Kur'ân ba'de nüzûlihi ve lem yüsbet fi'l-mesâhif*) ismiyle bir başlık açarak bu meseleye ilişkin çok sayıda rivayete yer vermiştir. Biz bu hususta bazı rivayetleri aktarmakla iktifa edeceğiz.

١. حدثنا إسماعيل بن إبراهيم، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، قال: لا يقولن أحدكم قد أخذت القرآن كله وما يدريه ما كله؟ قد ذهب منه قرآن كثير، ولكن ليقل: قد أخذت منه ما ظهر منه.[5]

1. Abdullâh b. Ömer şöyle demiştir: "Hiçbiriniz 'Ben Kur'an'ın tamamını öğrendim.' demesin. Kur'an'ın tamamını nereden bilsin?! Kur'an'ın pek çok âyeti gitmiştir. Fakat 'Kur'an'ın kalan kısmını öğrendim.' desin."

Abdullâh b. Ömer → Nâfi'[6] → Eyyûb es-Sahtiyânî[7] → İsmâîl b. İbrâhîm b. Miksem[8] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup râvilerin aralarında ittisâl mevcuttur. İsnadının sahih olduğu görülen bu rivayete senedini hazfederek yer veren İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise İbnü'd-Durays'tan (ö. 294/906) naklen Abdullâh b. Ömer'in "Kur'an'ın pek çok âyeti gitmiştir." ifadeleriyle Hz. Peygamber döneminde lafzı neshedilen âyetleri kastettiğini

[4] Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Merkezü'l-Mahtûtât, Kuveyt 1994.
[5] Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân ve Meâlimuh ve Edebüh*, nşr. Mervan el-Atıyye vd., Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1995, s. 320; Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Tefsîr min Süneni Saîd b. Mansûr*, nşr. Sa'd b. Abdullâh b. Abdülazîz Âl-i Hamîd, Dâru's-Samî'î, Riyâd 1997, II. 432; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kāhire 1974, III. 81-82.
[6] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 456-457.
[7] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 255-256.
[8] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 153-155.

aktarmıştır.[9] Keza Ebû Ubeyd, Bâkıllânî ve Suyûtî'nin, tilâveti neshedilen âyetlerin mevcudiyetine Abdullâh b. Ömer'in bu kavliyle istişhatta bulunması[10], rivayeti değerlendiren âlimlerin kahir ekseriyetinin söz konusu ifadeleri nesihle ilişkilendirdiklerini göstermektedir.

٢. حدثني ابن أبي مريم، عن ابن لهيعة، عن أبي الأسود، عن عروة بن الزبير، عن عائشة، قالت: كانت سورة الأحزاب تقرأ في زمان النبي صلى الله عليه وسلم مائتي آية، فلما كتب عثمان المصاحف لم يقدر منها إلا على ما هو الآن.[11]

2. Hz. Âişe şöyle demiştir: "Ahzâb sûresi, Hz. Peygamber zamanında iki yüz âyet olarak okunuyordu. Fakat Osman mushafları istinsah ettirdiği zaman bu sûrenin yalnızca bugün mevcut olan [yetmiş üç âyet] kadarına ulaşabildi."

Âişe bint Ebî Bekir → Urve b. Zübeyr[12] → Ebü'l-Esved[13] → Abdullâh b. Lehîa[14] → İbn Ebî Meryem[15] kanalıyla nakledilen bu rivayet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. İbn Sa'd, senette yer alan râvilerden Abdullâh b. Lehîa'nın zayıf bir râvi olduğu[16] bilgisine yer verirken Ebû Hâtim ve İbn Hibbân müdellis bir râvi olduğunu[17] kaydetmektedir. Rivayetin senedi İbn Lehîa'nın ehliyetine yöneltilen tenkitler nedeniyle zayıftır. Dolayısıyla istinsah faaliyetinde mushaf metnine kaydedilmeyen âyetlerin mevcudiyetine ilişkin iddianın yer aldığı bu rivayet hüccet teşkil etmemektedir. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Kurtubî ve Suyûtî bu rivayete neshedilen âyetler kapsamında yer vermişlerdir. Kurtubî (ö. 671/1273), Hz. Âişe'nin bu ifadeleriyle bugün mushaflarımızda bulunmayan âyetlerin neshedildiğini, Hz. Osman'ın lafzı neshedilen âyetleri mushaf metnine

---

[9] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkī, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1959, IX. 65.

[10] Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Isâm el-Kudât, Dâru'l-Feth, Ammân 2001, II. 430; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 81-82.

[11] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 320; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kāhire 1964, IX. 65; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 82. Suyûtî, İbnü'l-Enbârî ve İbn Meredveyh'in günümüze intikal etmeyen eserlerinde söz konusu rivayetin yer aldığını kaydetmektedir. Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2011, VI. 560.

[12] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 395-396.

[13] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 321.

[14] İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, V. 237-253.

[15] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 13.

[16] Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakātü'l-Kübrâ*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1968, VII. 516-517.

[17] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-İlel*, nşr. Sa'd b. Abdullâh el-Humeyyid-Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreysî, Matâbi'u'l-Humeydî, Riyâd 2006, III. 581-582; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dâru'l-Va'y, Haleb 1976, II. 11-14.

dahil etmediğini kastettiğini ifade etmektedir.[18] Tâhir b. Âşûr (ö. 1973) ise rivayetin senedinin son derece zayıf olduğunu, Hz. Âişe'nin söz konusu ifadelerinin yalnızca neshedilen âyetlere hamledilebileceğini kaydetmektedir.[19]

٣. حدثنا إسماعيل بن جعفر، عن المبارك بن فضالة، عن عاصم بن أبي النجود، عن زر بن حبيش، قال: قال لي أبي بن كعب: يا زر، كأين تعد؟ أو قال: كأين تقرأ سورة الأحزاب؟ قلت: اثنتين وسبعين آية، أو ثلاثا وسبعين آية. فقال: إن كانت لتعدل سورة البقرة، وإن كنا لنقرأ فيها آية الرجم. قلت: وما آية الرجم؟ قال: {إذا زنا الشيخ والشيخة فارجموهما البتة نكالا من الله. والله عزيز حكيم.}[20]

3. Zir b. Hubeyş şöyle demiştir: "Übey b. Ka'b bana: 'Ey Zir! Ahzâb sûresini kaç âyet olarak okuyorsun?' dedi. Ben de: 'Yetmiş iki veya yetmiş üç âyet.' dedim. Buna binaen Übey: 'Vaktiyle Ahzâb sûresi Bakara sûresine muadildi. Bizler bu sûrede recm âyetini [ve pek çok âyeti] okurduk.' dedi. Ben de 'Recm âyeti nedir?' diye sordum. O şu metni okudu: '*İzâ zene'ş-şeyhü ve'ş-şeyhatü fercümûhümâ elbettete nekâlen minellâhi, vallâhu azîzun hakîm*' (Evli erkek ve evli kadın zina ettiklerinde Allah tarafından ibretlik bir ceza olarak onları mutlaka recmedin; Allah mutlak galiptir, hikmet sahibidir.)"

Übey b. Ka'b → Zir b. Hubeyş[21] → Âsım b. Ebi'n-Nücûd[22] → Mübârek b. Fedâle[23] → İsmâîl b. Ca'fer[24] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedini incelemeye tabi tutan Adil Yavuz, rivayetin senedinde yer alan râvilerden Mübârek b. Fedâle ve Âsım b. Behdele'nin ricâl kitaplarında cerh edilmekte oldukları bilgisine yer vermekte ve söz konusu râvilerin

[18] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IX. 65.
[19] Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, Tunus 1984, XXI. 246.
[20] Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, nşr. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecer, Kāhire 1999, I. 436; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Merkezü'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Dâru't-Ta'sîl, Kāhire 2015, III. 365, VII. 329; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 320-321; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV. 134; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-Tertîbi İbn Balbân*, nşr. Şuayb el-Arnavût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1993, I. 274; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkādir el-Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1990, II. 450; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2003, VIII. 367; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 82.
[21] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 622-623.
[22] Âsım b. Behdele, kıraat ilmindeki yetkinliğine karşılık hadis rivayeti noktasında belli tenkitlere tabi tutulmuştur. Ricâl kitaplarında hafızasının zayıf olduğu (*redîü'l-hıfz*) ve hadis rivayetinde çokça hata ettiği (*kesîru'l-hata'*) yönünde bilgilere yer verilmiştir. Bkz. Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1963, II. 357-358.
[23] Mübârek b. Fedâle, müdellis bir râvidir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, onun çok fazla tedlîs yaptığını belirtmiştir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1998, I. 149.
[24] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 163.

taşıdıkları zaafların yanı sıra ashâb içerisinden yalnızca Übey b. Ka'b kanalıyla aktarılması nedeniyle ferd-i mutlak kategorisinde değerlendirilen bu rivayetin, Kur'an âyetinin tespitinde kaynak değerine haiz olamayacağını ifade etmektedir.[25]

Ahzâb sûresindeki bazı âyetlerin mushaf metnine dahil edilmediğine ilişkin Hz. Âişe ve Übey b. Ka'b'a nispet edilen bu rivayetlere eserinde yer veren Tâhir İbn Âşûr ise söz konusu rivayetlerin senetlerini incelediğini ve birtakım zaaflar tespit ettiğini ifade etmektedir. Ona göre bu rivayetlerin sıhhatinde herhangi bir sorun olmasa dahi söz konusu ifadelerin Kur'an'dan bazı âyetlerin neshedildiğine işaret edebileceğini yahut bu sûrenin kendi şahsî mushaflarında daha fazla âyeti ihtiva edebileceğini kaydetmekte fakat ashâbın tamamının üzerinde ittifak ettiği mushaf metnine kaydedilmeyen herhangi bir âyetin söz konusu olamayacağını ifade etmektedir.[26]

٤. حدثنا هشيم، قال: سمعت الزهري، يقول: حدثنا عبيد الله بن عبد الله بن عتبة، عن ابن عباس، قال: خطب عمر فقال: ألا إن ناسا يقولون: ما بال الرجم، وإنما في كتاب الله الجلد؟ وقد رجم رسول الله صلى الله عليه وسلم، ورجمنا معه. والله لولا أن يقول قائلون: زاد عمر في كتاب الله لأثبتها كما أنزلت.[27]

4. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre Hz. Ömer bir hutbesinde şöyle demiştir: "Bakınız, insanlar 'Recm âyeti de neyin nesi?! Allah'ın kitabında sadece kamçılama cezasından söz edilmektedir.' diye söylenmekteler. Halbuki Allah resulü de bizler de recm cezasını uyguladık. Vallahi şayet bazıları, 'Ömer Allah'ın kitabına ilavede bulundu.' diyecek olmasaydı recm âyetini mutlaka nazil olduğu gibi mushaf metnine yazardım."

Ömer b. Hattâb → İbn Abbâs → Ubeydullah b. Abdullâh b. Utbe[28] → Zührî[29] →

[25] Adil Yavuz, "Kur'ân'da Eksiklik Olduğu İddiaları Bağlamında Bazı Sûrelerle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme (Ahzâb, Muavvizeteyn, Kunut ve Nurayn Rivayetleri)", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Konya 2006, cilt: VI, sayı: 1, s. 10-14.
[26] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXI. 246.
[27] Ebû Ubeyd'in zikrettiği bir diğer varyantta Hz. Ömer'in şöyle söylediği nakledilmiştir: "Ben mushafın bir köşesine 'Ömer b. Hattâb ve Abdurrahmân b. Avf şahittir ki Hz. Peygamber recm cezasını uygulamıştır. Bizler de bu cezayı uyguladık.' yazmak isterdim." Bkz. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 322. Rivayetin geçmekte olduğu hadis kaynakları için bkz. Buhârî, "Hudûd", 31; Müslim, "Hudûd", 15; Tirmizî, "Hudûd", 7; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 23; Dârimî, "Hudûd", 16; Mâlik b. Enes, "Hudûd", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 296.
[28] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 319-320.
[29] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 28.

Hüşeym b. Beşîr[30] kanalıyla nakledilen bu rivayetin râvilerinden Hüşeym b. Beşîr, naklettiği rivayetlerde çokça irsâl ve tedlîs yapması dolayısıyla ricâl âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Kaynaklarda tedlîsi meşru kabul etmesi dolayısıyla bazı muhaddislerin kendisinden hadis nakledilmesini doğru bulmadıkları[31] ve Zührî'den naklettiği rivayetlerde gevşek davrandığı yönünde bilgiler yer almaktadır.[32] Hüşeym'in Zührî kanalıyla naklettiği bu rivayet, senedinde yer alan râvinin ehliyetine yönetilen söz konusu tenkitler nedeniyle kaynak değerine haiz değildir. Rivayetin sonunda yer alan "Vallahi şayet bazıları, 'Ömer Allah'ın kitabına ilavede bulundu.' diyecek olmasaydı recm âyetini mutlaka nazil olduğu gibi mushaf metnine yazardım." şeklindeki -rivayetin sahih olan diğer varyantlarında yer almayan- ifadeler, tenkit edilmiştir. Rivayetin metnini değerlendirmeye tabi tutan Zerkeşî, rivayeti naklettikten sonra bu bağlamda, "Recm âyeti metin itibariyle baki olsaydı, Ömer insanların ne diyeceğine bakmaksızın âyeti mushafa yazardı. Zira böyle bir durumda insanların ne söyleyeceği herhangi bir mâni oluşturmaz." demiştir.[33] Nitekim rivayetin diğer varyantlarındaki asıl vurgu recm âyetinin tilâvetinin neshedilmesidir. Dolayısıyla rivayetin isnadı zayıf olan bu varyantındaki söz konusu ilave ibareler, kaynak değeri taşımamaktadır.

٥. فقد أخرج ابن أشتة في كتاب المصاحف عن الليث بن سعد، قال: أول من جمع القرآن أبو بكر، وكتبه زيد، وكان الناس يأتون زيد بن ثابت، فكان لا يكتب آية إلا بشاهدي عدل، وإن آخر سورة براءة لم توجد إلا مع خزيمة بن ثابت، فقال: اكتبوها؛ فإن رسول الله جعل شهادته بشهادة رجلين، فكتب. وإن عمر أتى بآية الرجم، فلم يكتبها؛ لأنه كان وحده.[34]

5. İbn Eşte, günümüze intikal etmeyen *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde Leys b. Sa'd kanalıyla şu rivayeti nakletmiştir: "Kur'an'ı ilk cem' eden Ebû Bekir, yazıya geçiren ise Zeyd b. Sâbit'tir. İnsanlar [beraberlerindeki vahiy malzemesi ile] Zeyd b. Sâbit'e gelmekte fakat Zeyd b. Sâbit iki adil kimsenin şahitliği olmaksızın getirdikleri âyetleri kabul etmemekteydi. Tevbe sûresinin son [iki] âyeti Huzeyme b. Sâbit'ten başka kimsede bulunamamış fakat Zeyd

[30] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 115-116.
[31] Ebû Ahmed Abdullâh İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997, VIII. 451-453; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Ma'ârifi'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1908, XI. 61-63.
[32] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I. 449.
[33] Ebû Abdullâh Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâihi, Kâhire 1957, II. 36. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* isimli eserinin nâşirlerinden Şuayb el-Arnavût, bu rivayetin zayıf olduğunu zira kendisine ulaşan senette yer alan râvilerden İbn Cüd'ân ve Yûsuf b. Mihrân'ın leyyinü'l-hadîs olduğunu aktarmıştır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 296, dipnot kaydı.
[34] Suyûtî, *el-İtkān*, I. 206.

b. Sâbit ‘O âyetleri yazınız, zira Hz. Peygamber onun şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk kılmıştır.’ deyince heyet Huzeyme’nin getirmiş olduğu âyetleri yazmıştır. [Buna karşılık cem‘ faaliyetleri sürerken] Hz. Ömer recm âyetini getirmiş fakat tek başına olduğu için getirdiği âyet kabul edilmemiştir.”

Suyûtî’nin, İbn Eşte’nin günümüze intikal etmeyen eserinden senedini kısaltarak naklettiği bu rivayette pek çok tenkit noktası bulunmaktadır. Rivayetin kendisi kanalıyla nakledildiği râvi Leys b. Sa‘d[35] (ö. 175/791), Hz. Ebû Bekir dönemine (632-634) erişmemiş, dolayısıyla cem‘ hadisesine şahitlik etmemiştir. Bu durum, rivayette aktarılan bilginin râvi tarafından yapılan bir yorum olma ihtimalini akla getirmektedir. Zira Hz. Peygamber’in çok kez uyguladığı bir müeyyide olan recm âyetinin, uzun bir dönem Kur’an âyeti olarak okunduğu ve ashâbın ezberlediği bilinmekteyken Hz. Ömer’in cem‘ esnasında getirdiği bu âyetin kendisinden başka kimsede bulunmaması gerekçesiyle reddedilmesi düşünülemez.[36] Bunun yanı sıra âyetin nazmının neshedildiğine ilişkin ashâb tarafından nakledilen rivayetler mevcutken Hz. Ömer’in bundan haberdar olmaması tasavvur edilemez. Recm’e ilişkin söz konusu rivayetler incelendiği zaman Hz. Ömer’in lafzı neshedilen bu âyetin zamanla uygulanmamasından endişe ettiği ve bu endişesini dile getirdiği anlaşılmaktadır.[37] Buradan hareketle bu rivayetin sonunda yer alan ibareler ancak cem‘ sürecini aktaran râvinin yorumuna hamledilebilir ki sıhhat problemi mevcut olan iki şahit meselesine ilişkin rivayetleri güçlendirmek saikiyle aktarılması, söz konusu rivayetin zaafını artırmaktadır. Nitekim Hz. Ömer’in takdim ettiği bir âyetin Zeyd b. Sâbit tarafından kabul edilmemesine ilişkin bir bilginin temel hadis kaynaklarında yer almaması, yalnızca Suyûtî kanalıyla aktarılması bu hususu teyit eder niteliktedir. Zikredilen zaaflar nedeniyle bu rivayet kaynak değerine haiz değildir.

٦. حدثنا عبد الله بن صالح، عن الليث، عن هشام بن سعد، عن زيد بن أسلم، عن عطاء بن يسار، عن أبي واقد الليثي، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أوحي إليه أتيناه، فعلمنا مما أوحي إليه، قال: فجئته ذات يوم، فقال: إن الله يقول: {إنا أنزلنا المال لإقام الصلاة وإيتاء الزكاة، ولو أن لابن آدم واديا من ذهب لأحب أن يكون له الثاني، ولو كان له الثاني لأحب أن يكون له الثالث، ولا يملأ جوف ابن آدم إلا التراب. ويتوب الله على

[35] Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A‘lâm*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrût 2002, V. 248-249.
[36] İki şahit meselesi, çalışmamızın ikinci bölümünde “Cem‘ Faaliyetinin İcrasında İki Kişinin Şahitliğinin Şart Koşulması” başlığı altında incelenmektedir.
[37] Buhârî, “Hudûd”, 31; Müslim, “Hudûd”, 15; Tirmizî, “Hudûd”, 7; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 23; Dârimî, “Hudûd”, 16; Mâlik b. Enes, “Hudûd”, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 296.

من تاب.}[38]

6. Ebû Vâkıd el-Leysî şöyle demiştir: “Biz Allah resulüne vahiy nazil olduğu zaman yanına gider ve yeni nazil olan âyetleri öğrenirdik. Yine bir gün Allah resulünün yanına gittiğimde ‘Allah şöyle buyurdu.’ dedi ve şu metni okudu: *İnnâ enzelne’l-mâle li-ikāmi’s-salâti ve îtâi’z-zekâti ve lev enne libni âdeme vâdiyen min zehebin le-ehabbe en yekûne lehü’s-sânî ve lev kâne lehü’s-sânî le-ehabbe en yekûne lehü’s-sâlis ve lâ yemleü cevfe ibn âdeme ille’t-türâb ve yetûbullahu alâ men tâbe* (Biz serveti, namaz kılınsın, zekat verilsin diye bahşettik. Fakat ne var ki Âdemoğlunun bir vadi dolusu altını olsa mutlaka ikincisini ister. İki vadi dolusu altını olsa üçüncüsünü ister. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doyurur. Allah tövbe edenlerin tövbesini kabul buyurur.)”

Ebû Vâkıd el-Leysî[39] → Atâ b. Yesâr[40] → Zeyd b. Eslem[41] → Hişâm b. Sa‘d[42] → Leys b. Sa‘d[43] → Abdullâh b. Sâlih[44] kanalıyla nakledilen rivayetin senedinde yer alan Hişâm b. Sa‘d isimli râvi, İbn Sa‘d, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi pek çok ricâl âlimi tarafından zayıf olarak değerlendirilmiş ve rivayetlerinin hüccet teşkil etmeyeceği yönünde tenkitlere tabi tutulmuştur.[45] Senette yer alan diğer râvilerin ehliyetinde herhangi bir zaaf bulunmamakla birlikte Hişâm b. Sa‘d’ın ehliyetine yöneltilen tenkitler, bu rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır. Rivayette söz konusu edilen nas temel hadis kaynaklarında farklı varyantlarla aktarılmaktadır. Bu rivayetlerin kimisinde söz konusu nassın âyet olarak nakledildiği, kimisinde ise hadis olarak nakledildiği görülmektedir. Konumuza ilişkin olarak söz konusu nassın âyet olarak değerlendirdiği bir diğer varyant aşağıdaki gibidir:

٧. حدثنا حجاج، عن حماد بن سلمة، عن علي بن زيد، عن أبي حرب بن أبي الأسود، عن أبي موسى الأشعري، قال: نزلت سورة نحو براءة، ثم رفعت، وحفظ منها {إن الله سيؤيد هذا الدين بأقوام لا خلاق لهم. ولو أن لابن آدم واديين من مال لتمنى واديا ثالثا. ولا يملأ جوف ابن آدم إلا

[38] Ebû Ubeyd, *Fezâilü’l-Kur’ân*, s. 322-323; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 83.
[39] İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikāt*, nşr. Muhammed Abdurreşîd, ed. Muhammed Abdülmuîd Hân, Dâiretü’l-Ma‘ârifi’l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1973, III. 72.
[40] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VI. 338.
[41] İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikāt*, IV. 246.
[42] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IX. 61-62.
[43] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VII. 179-180.
[44] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, V. 86-87.
[45] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IX. 61-62.

التراب. ويتوب الله على من تاب.}[46]

7. Ebû Mûsâ el-Eş'arî şöyle demiştir: "Berâe (Tevbe) sûresine benzer bir sûre nazil oldu, ardından neshedildi. Bu sûreden hafızalarda kalan kısım şudur: *İnnellahe se-yüeyyidü haze'd-dîne bi-akvâmin lâ halâka lehüm ve lev enne libni âdeme vâdiyeyni min mâlin le-temennâ vâdiyen sâlisen ve lâ yemleü cevfe ibn âdeme ille't-türâb ve yetûbullâhu alâ men tâbe* (Kuşkusuz Allah bu dini, dinden nasibi olmayan birtakım milletlerle güçlendirecektir. Âdemoğlunun iki vadi dolusu altını olsa üçüncüsünü ister. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doyurur. Allah tövbe edenlerin tövbesini kabul buyurur.)"

Rivayet Ebû Mûsâ el-Eş'arî → Ebû Harb b. Ebi'l-Esved[47] → Ali b. Zeyd[48] → Hammâd b. Seleme[49] → Haccâc b. Muhammed el-Missîsî[50] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin senedinde yer alan râvilerden Ali b. Zeyd, ricâl âlimleri tarafından zayıf olarak değerlendirilmiş ve hafızasının zayıf olması nedeniyle rivayetlerinin hüccet teşkil etmeyeceği yönünde tenkitlere tabi tutulmuştur.[51] Rivayetin senedinde yer alan diğer râvilerin ehliyetinde herhangi bir zaaf bulunmamakla birlikte Ali b. Zeyd'in ehliyetine yöneltilen tenkitler rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

Buhârî, 6 ve 7 numaralı rivayetlerde geçmekte olan bu nassın Hz. Peygamber'in kavli olduğuna ilişkin Enes b. Mâlik'ten bir rivayet aktarmakta ve Übey b. Ka'b'ın, "Biz bu ifadeleri *elhâkümü't-tekâsür* âyeti nazil oluncaya dek Kur'an'dan bir âyet zannediyorduk." şeklindeki ifadelerine yer vermektedir.[52]

Söz konusu nassın aktarıldığı 32 rivayeti tahlile tabi tutan Adil Yavuz, haber-i vâhid olan bu rivayetlerin hadis ve âyet olarak iki farklı şekilde nakledildiğini, senet ve metin itibariyle pek çok zaaf barındırmakla birlikte hadis olduğu yönündeki rivayetlerin hem sayıca

---

[46] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 323; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 83. Rivayette yer alan söz konusu nassın farklı varyantlarının geçmekte olduğu diğer kaynaklar için ayrıca bkz. Buhârî, "Rikāk", 10; Müslim, "Zekât", 116; Tirmizî, "Menâkıb", 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX. 194-195, 305-306, 344, XXI. 149, XXIII. 31, XXXV. 38, 131-132; İbn Mâce, "Zühd", 27; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, VIII. 26-27.
[47] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 576.
[48] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 186-187.
[49] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 140-141.
[50] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 166.
[51] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 186-187.
[52] Buhârî, "Rikāk", 10.

daha fazla hem de sıhhat bakımından daha güvenilir olduğunu ifade etmektedir.[53]

٨. حدثنا حجاج، عن ابن جريج، قال: أخبرني ابن أبي حميد، عن حميدة بنت أبي يونس، قالت: قرأ علي أبي، وهو ابن ثمانين سنة، في مصحف عائشة: إن الله وملائكته يصلون على النبي. يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما وعلى الذين يصلون الصفوف الأولى. قالت: قبل أن يغير عثمان المصاحف.[54]

8. Humeyde bint Ebî Yûnus şöyle demiştir: "Babam bana seksen yaşında iken Hz. Âişe'nin mushafından '*innellâhe ve melâiketehû yusallûne ale'n-nebî, yâ eyyühellezîne âmenû sallû aleyhi ve sellimû teslîmen ve alellezîne yasılûne's-sufûfe'l-ûlâ* (Kuşkusuz Allah ve melekleri Nebî'ye (sav) salât ederler. Ey iman edenler! Siz de ona ve ilk saflarda bulunanlara tam bir teslimiyetle salât u selâm edin.)' şeklinde bir âyet okutturdu. Fakat bu hadise Hz. Osman mushafları değiştirmeden önceydi."

Humeyde bint Ebî Yûnus → İbn Ebî Humeyd[55] → İbn Cüreyc[56] → Haccâc b. Muhammed el-Missîsî[57] kanalıyla nakledilen ve temel hadis kaynaklarında yer almayan bu rivayette Hz. Âişe'nin mushafında yer aldığı aktarılan *alellezîne yasılûne's-sufûfe'l-ûlâ* ifadeleri ziyâde olup bugünkü mushaf metninde yer almamaktadır.[58] Suyûtî, rivayette geçmekte olan bu ifadeleri lafzı neshedilen âyetler içerisinde zikretmektedir.[59]

Rivayetin kaynak râvisi Humeyde bint Ebî Yûnus ismine ilişkin ricâl kaynaklarında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu nedenle söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir. Rivayetin senedinde yer alan râvilerden İbn Ebî Humeyd ise ricâl âlimleri tarafından çeşitli zaaflar nedeniyle tenkit edilmiştir. Münekkitler, rivayetlerinin münker ve zayıf olduğunu, kendisinin de [rivayet aktarımında] güvenilir

---

[53] Ayrıntılı bilgi için bkz. Adil Yavuz, "Âdemoğlunun İki Vadi Malı Olsa Rivayeti Üzerine bir Değerlendirme - Kur'ân'da Eksiklik İddiaları Bağlamında-", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2006, sayı: 22, s. 7-32.

[54] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 324; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 95; Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, II. 429; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 82.

[55] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnavût-Ali Ebû Zeyd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1985, VI. 163-169.

[56] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 356-358.

[57] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 166.

[58] Rivayette *alellezîne yasılûne's-sufûfe'l-ûlâ* ziyâdesi ile aktarılan âyet, Ahzâb sûresinin 33/56. âyet-i celîlesidir: ﴿إن الله وملائكته يصلون على النبي يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما﴾

[59] Suyûtî, *el-İtkān*, III. 82.

olmadığını ifade etmişlerdir.[60] Rivayetin râvilerinden Humeyde bint Ebî Yûnus'un mechûlü'l-ayn olması ve İbn Ebî Humeyd'in zayıf bir râvi olarak değerlendirilmesi rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

Humeyde bint Ebî Yûnus'un, "Bu hadise Hz. Osman mushafları değiştirmeden önceydi." şeklindeki ifadeleri ise râvinin şahsî yorumudur. Râvinin bu ifadelerle Hz. Osman'ın ashâbın tevâtür derecesine ulaşmayan şâz kıraatlerini mushaf metnine dahil etmeyerek istinsah öncesi dönemdeki ihtilafları ortadan kaldırma yolunda bir değişiklik kaydettiğini kastetmiş olması muhtemel ise de söz konusu ifadeler tahrif gibi bir mana içermemekte, dolayısıyla da bu anlamda bir kaynak niteliği taşımamaktadır. Nitekim eserinde bu rivayete yer veren İbn Ebî Dâvûd, rivayetin sonunda yer alan râviye ait bu ifadelere yer vermemiştir.[61]

٩. حدثنا حجاج، عن شعبة، عن الحكم بن عتيبة، عن عدي بن عدي قال: قال عمر: كنا نقرأ[62] {لا ترغبوا عن آبائكم فإنه كفر بكم}[63] ثم قال لزيد بن ثابت: أكذاك يا زيد؟ قال: نعم. حدثنا ابن أبي مريم، عن نافع بن عمر الجمحي، قال: حدثني ابن أبي مليكة، عن المسور بن مخرمة، قال: قال عمر لعبد الرحمن بن عوف: ألم نجد فيما أنزل علينا أن {جاهدوا كما جاهدتم أول مرة} فإنا لا نجدها فقال: أسقطت فيما أسقط من القرآن.[64]

9. Hz. Ömer, "Biz vaktiyle '*lâ terğabû an âbâiküm fe-innehû küfrün biküm* (Babalarınızdan yüz çevirmeyin zira böyle bir tavır apaçık nankörlüktür.)' şeklinde bir âyet okuyorduk." demiş akabinde de "Öyle değil mi Zeyd?" diyerek teyit etmiş, Zeyd b. Sâbit de "Evet." diyerek yanıt vermiştir. Bir diğer rivayette Hz. Ömer, Abdurrahmân b. Avf'a: "Bize nazil olunan âyetler arasında '*câhidû kemâ câhedtüm evvele merratin* (İlkin cihat ettiğiniz gibi cihat ediniz.)' şeklinde bir âyet bulunuyordu fakat şimdi bu âyeti bulamıyoruz!" dediği vakit Abdurrahmân b. Avf'ın: "Kur'an'dan çıkarılan diğer âyetlerin içinde o âyet de çıkarıldı."

---

[60] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX. 132-133.
[61] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 95.
[62] İbn Hacer el-Askalânî, "كنا نقرأ" ifadesinin "أي مما نسخت تلاوته" anlamına geldiğini ifade ederek söz konusu nassın tilâveti neshedilen âyetlerden olduğunu aktarmaktadır. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, XII. 149.
[63] Buhârî ve Müslim eserlerinde mezkûr nassın farklı bir varyantlarına yer vermektedirler. Rivayetin üç farklı varyantına yer veren Buhârî, rivayetlerin ikisinde metinde yer verdiğimiz üzere Hz. Ömer'den naklen aktarmaktadır. Bkz. Buhârî, "Hudûd", 31; "Muhâribîn", 16. Diğerinde ise Müslim'in de naklettiği üzere söz konusu nassa Hz. Peygamber'den naklen merfû olarak yer vermektedir. Bkz. Buhârî, "Ferâiz", 29; Müslim, "Îmân", 113. Rivayetin geçmekte olduğu diğer kaynaklar için ayrıca bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V. 439, IX. 50-51; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII. 431; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 415, 449; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, II. 145, 152.
[64] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 324; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 84.

dediği nakledilmiştir.

Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın, Hz. Ömer'den naklen art arda zikrettiği iki rivayetten ilki, temel hadis kaynaklarından Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'de yer almaktayken ikinci rivayet, temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Rivayetlerden ilki Ömer b. Hattâb → Adî b. Adî[65] → Hakem b. Uteybe[66] → Şu'be[67] → Haccâc b. Muhammed el-Missîsî[68] kanalıyla ikincisi ise Ömer b. Hattâb → Abdurrahmân b. Avf → Misver b. Mahreme[69] → İbn Ebî Müleyke [70] → Nâfi' b. Ömer el-Cumahî [71] → İbn Ebî Meryem [72] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayeti Hz. Ömer'den nakleden Adî b. Adî (ö. 120/738) ile Hz. Ömer (ö. 23/644) arasındaki inkıtâ' dolayısıyla birinci rivayetin isnadı zaafa uğrarken[73] ikinci rivayeti aktaran râvilerin ehliyetinde ve isnadının ittisâlinde herhangi bir zaaf bulunmaması nedeniyle ikinci rivayetin isnadı sahihtir. Bu rivayetlere eserinde yer veren Bâkıllânî (ö. 403/1013), söz konusu iki rivayetin haber-i vâhid olduğunu belirtmekte ve sahâbeye nispetle bugünkü mushaf metninde yer almayan âyetlerin mevcudiyetine işaret eden bu nevi rivayetlere itibar edilemeyeceğini ifade etmektedir.[74] Nitekim söz konusu iki nassın vaktiyle Kur'an âyeti olarak okunmakta olduğu yönündeki bilgi yalnızca Hz. Ömer kanalıyla aktarılmaktadır. Fakat başka bir sahâbî tarafından Kur'ânî oluşu nakledilmeyen bu nasslar, yalnızca Hz. Ömer'den nakledilmesi dolayısıyla haber-i vâhid kategorisine girmektedir. Bununla birlikte ilk rivayette كنا نقرأ (Vaktiyle okuyor idik.) ifadesine, ikinci rivayette ise أسقطت فيما أسقط من القرآن[75] (Kur'an'dan çıkarılan diğer âyetlerin içinde o âyet de çıkarıldı.) ifadesine âlimler tarafından nesih manası verilmiştir.[76] Bu nedenle söz konusu rivayetler, mushaf metnine kaydedilmeyen herhangi bir nassın bulunduğu yönünde bir anlam içermemekte, dolayısıyla da bu anlamda bir kaynak

---

[65] Senedin bu kısmında inkıtâ' mevcuttur. Zira Adî b. Adî (ö. 120/738), Hz. Ömer'in (ö. 23/644) yaşadığı döneme erişmemiştir. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII. 168; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 3.
[66] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 138-139.
[67] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 369-371.
[68] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 166.
[69] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 297.
[70] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 99-100.
[71] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 456.
[72] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 13.
[73] Bu nass, farklı rivayetlerde Hz. Peygamber'e nispetle merfû olarak nakledilmiştir. Bkz. Buhârî, "Ferâiz", 29; Müslim, "Îmân", 113.
[74] Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, II. 429.
[75] Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, rivayette geçmekte olan iskāt lafzının nesih manasına geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 325.
[76] Riyâd Hüseyin Abdüllatîf et-Tâî el-Bağdâdî, *Merviyyâtü Neshi't-Tilâve*, nşr. Fethî b. Abdullâh el-Mevsılî, Dâru'l-Eseriyye, Ammân 2014, s. 306; Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 325.

niteliği taşımamaktadır.

١٠. حدثنا يحيى بن يحيى قال قرأت على مالك عن عبد الله بن أبي بكر عن عمرة عن عائشة، أنها قالت: كان فيما أنزل من القرآن: {عشر رضعات معلومات يحرمن} ثم نسخن بخمس معلومات، فتوفي رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهن فيما يقرأ من القرآن.[77]

10. Hz. Âişe şöyle demiştir: "Allah'ın inzal ettiği Kur'an âyetleri arasında süt hısımlığı oluşturan bilinen on emzirmeye dair âyetler vardı. Sonra bu âyetler beş emzirme hükmünü içeren âyetlerle neshedildi. Rasûlullah (sav) vefat ettiğinde bunlar Kur'an âyeti olarak okunuyordu."[78]

Âişe bint Ebî Bekir → Amre bint Abdurrahmân[79] → Abdullâh b. Ebî Bekir[80] → Mâlik b. Enes[81] → Yahyâ b. Yahyâ[82] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. Bu rivayetin tüm varyantlarını incelemeye tabi tutan Adil Yavuz, rivayetlerin isnat şemaları incelendiği zaman yalnızca Hz. Âişe kanalıyla nakledildiğinin görüldüğünü, bu durumun rivayeti haber-i vâhid kategorisine konumlandırdığını ifade etmektedir. O dönemin toplumunda yaygın olan süt emzirme uygulamasına ilişkin nassın yalnızca Hz. Âişe tarafından âyet olduğunun nakledilmesinin, Kur'an âyetinin tespiti için yeterli olmadığını belirtmektedir.[83]

١١. حدثنا يعقوب قال حدثنا أبي عن ابن إسحاق قال حدثني عبد الله بن أبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم عن عمرة بنت عبد الرحمن عن عائشة

---

[77] Müslim, "Radâ'", 24; Tirmizî, "Radâ'", 3; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 36; İbn Mâce, "Nikâh", 35; Nesâî, "Nikâh", 51; Mâlik b. Enes, "Radâ'", 18. Ahmed b. Hanbel, eserinde bu rivayetin farklı bir varyantına yer vermekte fakat rivayetin bu varyantında nesihten söz edilmemektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXXIII. 342-343.

[78] Eserinde bu rivayete yer veren Hattâbî (ö. 388/998), Hz. Âişe'nin, "Rasûlullah (sav) vefat ettiğinde bunlar Kur'an âyeti olarak okunuyordu." şeklindeki ifadeleriyle neshin Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir dönemde gerçekleştiğini dolayısıyla nesih haberi kendisine ulaşmayan sahâbîlerin söz konusu nasları âyet olarak okumakta olduklarını kastettiğini ifade etmiştir. Akabinde bu hususta rivayetlerin haber-i vâhid olduğu ve Kur'an âyetlerine ilişkin kabullerimizde haber-i vâhid'in muteber olmadığı yönünde değerlendirmede bulunmuştur. Bkz. Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, Matbaatü'l-İlmiyye, Haleb 1932, III. 188. Keza Bâkıllânî, bu nasların Hz. Peygamber vefat ettiğinde okunmakta olduğuna ilişkin olarak Hz. Peygamber vefat edinceye kadar pek çok sahâbî tarafından ezberlenip okunduğunun kastedildiğini aktarmaktadır. Bkz. Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, I. 409.

[79] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 288.

[80] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 17.

[81] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 11-32.

[82] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 197.

[83] Detaylı bilgi için bkz. Adil Yavuz, "Evlenmeyi Haram Kılan 'Beş Kez Süt Emme' Üzerine Bir Değerlendirme (Kur'ân'dan Bir Âyet mi, Peygamberimizden Gelen Bir Rivâyet mi?)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2007, sayı: 23, s. 51-71.

زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت: لقد أنزلت آية الرجم ورضعات الكبير عشرا فكانت في ورقة تحت سرير في بيتي فلما اشتكى رسول الله صلى الله عليه وسلم تشاغلنا بأمره ودخلت دويبة لنا فأكلتها.[84]

11. Hz. Âişe'nin şöyle söylediği kaydedilmiştir: "Recm âyeti ve yetişkin kişinin on defa süt emmesi[nin evlilik haramlığını oluşturacağı] ile ilgili âyet nazil edilmişti. Bu âyetler yatağımın altındaki bir sahîfede yazılı idi. Allah resulünün ağrı çektiği ve biz onun hastalığı ile meşgul olduğumuz sırada bir evcil hayvan eve girip o sahîfeyi yedi."

Rivayet Âişe bint Ebî Bekir → Amre bint Abdurrahmân[85] → Abdullâh b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm[86] → Muhammed b. İshâk[87] → İbrâhîm b. Sa'd[88] → Ya'kūb b. İbrâhîm b. Sa'd[89] kanalıyla nakledilmektedir. Dârekutnî (ö. 385/995), Muhammed b. İshâk'ın Abdullâh b. Ebî Bekir'den naklettiği bu rivayette teferrüd ettiğini ifade ederek rivayette yer alan bu bilginin farklı bir kanalla bize ulaşmadığını aktarmıştır.[90] Rivayetin yalnızca kendisi kanalıyla nakledildiği söz konusu râvi Muhammed b. İshâk'ın ehliyetine ilişkin ricâl kitaplarında tedlîs[91] gibi menfi değerlendirmenin yer alması nedeniyle farklı şahıslardan nakledilerek desteklenmeyen bu rivayet, münekkitler tarafından münker hadis kategorisinde değerlendirilmiştir.[92] Zira mushaf metninin günümüze intikaline ilişkin rivayetlerin kaynak değeri taşıyabilmesi için senet ve metin itibariyle herhangi bir nekâretinin yani herhangi bir belirsizliğinin yahut şüpheye yer bırakan bir zaafının bulunmaması gerekmektedir. Dolayısıyla hadis usulü kriterlerine göre birtakım zaaflar barındıran bu rivayet kaynak değerine haiz değildir.

Yukarıda ele alınan 10 ve 11 numaralı her iki rivayet de Âişe bint Ebî Bekir → Amre bint Abdurrahmân → Abdullâh b. Ebî Bekir kanalıyla aktarılmış, Abdullâh b. Ebî Bekir'den sonra senet zinciri çatallanmıştır. Her iki rivayet de on emzirmeyi aktaran nassa ilişkindir

[84] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIII. 343; İbn Mâce, "Nikâh" 36.
[85] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 288.
[86] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 17.
[87] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX. 38-46.
[88] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 101-102.
[89] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 202.
[90] Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *Etrâfü'l-Garâib ve'l-Efrâd*, nşr. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr-Seyyid Yûsuf, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1998, V. 555.
[91] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX. 45; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII. 49, 52; Muhammed b. İshâk hakkındaki değerlendirmelerin tamamı için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX. 38-46; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII. 33-55.
[92] Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1986, IV. 7-8; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII. 41.

fakat ilk rivayette bu nassın neshedildiği aktarılırken ikinci rivayette söz konusu nassın yazılı olduğu sahîfenin evcil bir hayvan tarafından yenildiği dolayısıyla zayi olduğu aktarılmaktadır. İkinci rivayette sahîfenin evcil bir hayvan tarafından yenildiği yönündeki ifadeler ziyâdedir ve konumuz açısından müşkil noktayı oluşturmaktadır.

Tâhir İbn Âşûr, Hz. Âişe'ye atfedilen ve bazı âyetlerin yazılı olduğu sayfanın evcil bir hayvan tarafından yenildiğine ilişkin bu rivayetin mevzû' (uydurma) olduğunu belirtmiş ve bazı âyetleri muhtevi sayfaların yenildiği kabul edilse de Kur'an'a vâkıf olan sahâbîlerin hafızasının kaybolduğunu söylemenin imkânsız olduğunu ifade ederek bu minvaldeki merviyyâtın dikkate alınmaması gerektiğini belirtmiştir.[93]

Bu başlık altında yer verdiğimiz rivayetler, birtakım Şiî ve oryantalist çevrelerce, bazı âyetlerin mushaf metnine dahil edilmediği ve Kur'an'ın otantikliğinin çeşitli müdahalelerle tahrife uğratıldığı yönündeki iddialara mesnet olarak kullanılmış, buna karşılık âlimler tarafından söz konusu rivayetlere yönelik üç farklı yaklaşım sergilenmiştir. Birinci yaklaşımı savunan âlimler, Hicr sûresinin 15/9. âyeti fehvasınca[94] Kur'an'ın ilâhî bir koruma altında olmasıyla bağdaşmaması nedeniyle söz konusu rivayetleri reddetmiş ve bu konuda herhangi bir argüman geliştirmemişlerdir.[95] İkinci yaklaşımı savunan âlimler, söz konusu rivayetlerin hadis terminolojisinde haber-i vâhid olarak ifade edilen kategoride yer aldıklarını belirterek bu rivayetlerin Kur'an âyetinin tespiti için kaynaklık edebilecek kuvvette olmadıklarını ifade etmişlerdir.[96] Üçüncü yaklaşımı savunan âlimler ise bu nevi rivayetleri, "lafzı mensûh âyet" kategorisinde değerlendirerek meseleye açıklık getirmişlerdir.[97] Söz konusu rivayetlerin metin ve senedi üzerine yapılan araştırmada, rivayetlerde geçmekte olan "zehebe", "sakata", "kâne fîmâ ünzile", "künnâ nakra'", ifadelerinin farklı rivayetlerde sahâbîler tarafından nesihle eş anlamlı olarak kullanıldığı tespit edilerek bu rivayetlerde de neshe işaret edilebileceği üzerinde durulmuş; rivayetlerin bir kısmının ise senedinde yer alan zaaflar dolayısıyla kaynak

---

[93] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXI. 247.

[94] ﴿إنا نحن نزلنا الذكر وإنا له لحافظون﴾ {Kuşkusuz Kur'an'ı biz indirdik ve yine onu koruyacak olan biziz.}

[95] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuhu*, nşr. Muhammed Eşref Ali el-Melîbârî, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi-Câmi'ati'l-İslâmiyye, Medîne 2003, I. 167, dipnot kaydı; Nûreddîn Ebû Lihye, *Menâbi'u'l-Hidâyeti's-Sâfiyye*, Dâru'l-Envâr li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrût 2019; s. 160.

[96] Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, I. 394-396; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXI. 247.

[97] Suyûtî, *el-İtkān*, III. 81; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 65; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IX. 65; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXI. 246; Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, III. 188; Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII. 367.

değeri taşımadığı ifade edilmiştir.

II. SAHÂBE MUSHAFLARI ÇERÇEVESİNDE TARTIŞILAN SÛRELERİN SAYISI MESELESİ

Mushaf yazım geleneğine ilişkin temel tartışmalardan bir diğeri sûrelerin sayısı etrafında şekillenmektedir. Sûrelerin sayısına ilişkin tartışma, ashâbın şahsî mushaflarındaki sûre sayısının farklılık arz ettiği yönündeki nakiller çerçevesinde gelişmiştir. Ashâbın mushaflarında yer alan sûre sayısındaki söz konusu farklılıklar, bazı Şiî ve oryantalist çevrelerce Kur'an'ın sâlimen günümüze intikal etmediği yönündeki iddialara argüman olarak kullanılmıştır. Bu başlık altında sahâbe mushaflarına ilişkin mevcut bilgilerin, söz konusu çevrelerin iddialarına birer argüman niteliğinde olup olmadığı araştırma konusu edilecektir.

Kur'an'daki sûrelerin sayısı cumhur ulemaya göre Hz. Osman mushafında kaydedildiği üzere 114'tür.[98] Fakat erken dönem kaynaklarında sahâbe mushaflarındaki sûre sayısının farklılık arz ettiği yönünde veriler mevcuttur.[99] İbn Ebî Dâvûd, mushaf tarihinin birincil kaynakları arasında yer alan *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde sahâbe mushaflarındaki ihtilaflar için özel bir bâb başlığı açmış ve bu başlık altında on sahâbînin şahsî koleksiyonlarındaki farklılıklara ilişkin bilgi vermiştir.[100] Sahâbeden Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullâh b. Abbâs, Abdullâh b. Zübeyr, Abdullâh b. Amr, Âişe bint Ebî Bekir, Hafsa bint Ömer ve Ümmü Seleme'nin mushaflarına ilişkin yalnızca kelime bazındaki farklılıklara yer verilirken Abdullâh b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın mushaflarının sûre bazında farklılık arz ettiği ifade edilmiştir. Erken dönem kaynaklarında yer alan bu yöndeki verilerden hareketle bu araştırmada yalnızca mushafında belli sûrelere yer vermediği nakledilen Abdullâh b. Mes'ûd'un ve Kur'an'dan olmayan bazı duaları mushafına kaydettiği aktarılan Übey b. Ka'b'ın mushafı hakkında bilgi verilmekle iktifa edilecektir. Zira kaynaklarda,

---

[98] Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 251.

[99] İbnü'n-Nedîm, Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafında 110, Übey b. Ka'b'ın mushafında 116 sûrenin yer aldığı bilgisine yer vermiştir. Bkz. Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1997, s. 44-45.

[100] *Materials for the History of the Text of the Qur'ān* adlı eserinde erken dönem kaynaklarından hareketle sahâbe mushaflarına ilişkin bilgilere yer veren Arthur Jeffery, on beş sahâbenin şahsî mushafının olduğu yönünde bilgi vermektedir. Mushafları hakkında bilgi verdiği bu sahâbîler Abdullâh b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Ali, İbn Abbâs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hafsa bint Ömer, Enes b. Mâlik, Ömer b. Hattâb, Zeyd b. Sâbit, Abdullâh b. Zübeyr, Abdullâh b. Amr, Âişe bint Ebî Bekir, Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe, Ümmü Seleme'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, E. J. Brill, Leiden 1937, s. 19-239. İbn Ebî Dâvûd'un sahâbe mushaflarına ilişkin aktardığı rivayetler için ayrıca bkz. Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1985, s. 60-98.

sahâbe mushafları içerisinde yalnızca bu iki sahâbînin mushafının sûre bazında farklılık arz ettiği yönünde rivayetler mevcuttur.[101] Nitekim ilgili rivayetleri inceleyen Abdussabûr Şâhîn, rivayetlerde şahsî mushafının olduğu zikredilen söz konusu sahâbelerin hepsinin mushafının Kur'an âyetlerinin tamamını ihtiva etmediğini, birtakım sûreleri muhtevi sahifeler için de tağlîb yoluyla mushaf nitelemesinin kullanıldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte mevcut verilerin, Abdullâh b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın mushafının Kur'an vahyinin tamamını kapsadığı ve imâm mushaf ile farklılık arz ettiği yönünde olduğuna işaret etmektedir.[102]

A. Abdullâh b. Mes'ûd Mushafı

Ashâbın önde gelen Kur'an hafızı ve Kûfe kıraat ekolünün kurucusu olan Abdullâh b. Mes'ûd, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın kendilerinden öğrenilmesini tavsiye ettiği dört sahâbîden biridir.[103] Erken dönem İslâmî kaynaklarda Abdullâh b. Mes'ûd'un şahsî mushafı hakkında pek çok bilgiye rastlanmaktadır. Kaynaklarda yer alan, Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafında Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerine yer vermediği yönündeki rivayetler, Abdullâh b. Mes'ûd'un söz konusu sûreleri hangi saikle mushaf metnine kaydetmediği sorusunu ve rivayetlerin sıhhatine ilişkin tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda İslâm âlimleri, söz konusu nakilleri ret, kabul ve tevil etme yönünde farklı tutumlar sergilerken oryantalistler, Abdullâh b. Mes'ûd'un bu sûreleri Kur'an nassı addetmemesi nedeniyle mushafına kaydetmediği yönünde kanaat belirtmişlerdir. Bu kabullerden bağımsız olarak bu çalışmada, hadis tespit kriterleri çerçevesinde mevzubahis rivayetlerin sıhhati üzerinde durulacaktır.

1. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), eserinde Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729), "Abdullâh b. Mes'ûd, muavvizeteyn (Felak ve Nâs) sûrelerini mushafına yazmazdı." dediği yönünde bir rivayete yer vermiştir.[104]

Muhammed b. Sîrîn[105] → Abdullâh b. Avn[106] → Vekî' b. el-Cerrâh[107] kanalıyla

---

[101] Bazı Şiî kaynaklarda Hz. Ali'nin mushafında "Nurayn" ve "Velâye" adlı iki sûrenin yer aldığı iddia edilmişse de bizzat Şiî-Usûlî düşünceyi benimseyen âlimler tarafından tenkit edilen bu mesnetsiz iddia çalışmamızda araştırma konusu edilmemiştir. İlgili mevzu hakkında detaylı bilgi için bkz. Adil Yavuz, "Kur'ân'da Eksiklik Olduğu İddiaları Bağlamında Bazı Sûrelerle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme (Ahzâb, Muavvizeteyn, Kunut ve Nurayn Rivayetleri)", s. 21-22.
[102] Abdussabûr Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, Nahdatu Mısr, Kāhire 2007, s. 159-160.
[103] Diğerleri Muâz b. Cebel, Übey b. Ka'b, Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe'dir. Bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 8.
[104] Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, nşr. Kemâl Yûsuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1989, VI. 147.
[105] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1952, VII. 280-281.

nakledilen kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

2. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Abdurrahmân b. Yezîd'in (ö. 98/717) şöyle dediğini nakletmiştir: "Abdullâh b. Mes'ûd mushaftan muavvizeteyn sûrelerini silerken 'Bu iki sûre Allah'ın kitabından değil!' dedi."[108]

Abdurrahmân b. Yezîd[109] → Ebû İshâk es-Sebîî[110] → A'meş[111] → Ebû Ubeyde b. Ma'n[112] → Muhammed b. Ebî Ubeyde b. Ma'n[113] → Muhammed b. Hüseyin b. İşkâb[114] → Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel[115] kanalıyla nakledilen bu rivayet, isnattan da anlaşılacağı üzere Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'e eklediği rivayetlerdendir. Ricâl kaynaklarında rivayetin râvilerinden Ebû İshâk es-Sebîî'nin ehliyetine yönelik ihtilât ve tedlîs ithamları yer almaktadır. Keza rivayeti kendisinden nakleden A'meş'in ehliyetine yönelik tedlîs yaptığı yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Bu durum rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

3. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) eserinde kaydettiği bilgiye göre Zir b. Hubeyş şöyle demiştir: "Übey b. Ka'b'a, 'Kardeşin [Abdullâh b. Mes'ûd] Felak ve Nâs sûrelerini mushaftan siliyor!' dedim. O da '[Felak ve Nâs sûrelerinin Kur'an vahyi olup olmadığını] Hz. Peygamber'e sordum. 'Bana [Allah katından] bildirildi, ben de size bildirdim.'[116] buyurdu. Biz de Hz. Peygamber'in buyruğu üzere bu sûrelerin Kur'an vahyi olduğu kanaatindeyiz.'

---

[106] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 145-146.
[107] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 37-39.
[108] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV. 117. Ömer b. Şebbe, rivayetin farklı bir varyantını yine Abdurrahmân b. Yezîd kanalıyla nakletmiş fakat bu rivayetten farklı olarak Abdullâh b. Mes'ûd'un, "Kur'an'dan olmayan bir şeyin okunması helal değildir." dediği yönünde ifadelere yer vermiştir. Bkz. Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, nşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed, Cidde 1979, III. 1010.
[109] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI. 299.
[110] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII. 63-67.
[111] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 146-147.
[112] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 365.
[113] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 495.
[114] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 229-230.
[115] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V. 141-143.
[116] Rivayette "قيل لي فقلت" şeklinde edilgen sîga ile nakledilen bu ifadenin tercümesinde -ilgili sûrelerin nüzûlüne ilişkin Hz. Peygamber'in sarih ifadelerinden hareketle- "Allah katından" ibaresi eklenerek ifadedeki kapalılık giderilmeye çalışılmıştır. İlgili rivayetler için bkz. Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 264-265; Ebû Dâvûd, "Vitir", 19; Nesâî, "İstiâze", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII. 583, 586.

dedi."[117]

Zir b. Hubeyş[118] → Abde b. Ebî Lübâbe[119] ve Âsım b. Behdele[120] → Süfyân b. Uyeyne[121] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.[122]

4. Suyûtî (ö. 911/1505), İbn Eşte'nin (ö. 360/971) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinden iktibasta bulunarak Abdullâh b. Mes'ûd'un mushaf tertibine ilişkin şu sıralamayı kaydettiğini aktarmıştır: Bakara, Nisâ, Âl-i İmrân, A'râf, En'âm, Mâide, Yûnus, Berâe, Nahl, Hûd, Yûsuf, Kehf, Benî İsrâîl, Enbiyâ, Tâhâ, Mü'minûn, Şu'arâ, Sâffât, Ahzâb, Hac, Kasas, Neml, Nûr, Enfâl, Meryem, Ankebût, Rûm, Yâsîn, Furkān, Hicr, Ra'd, Sebe', Melâike, İbrâhîm, Sâd, Lokmân, Zümer, Mü'min, Zuhruf, Secde, Şûra, Ahkāf, Câsiye, Duhân, Feth, Haşr, Secde, Talâk, Kalem, Hucurât, Mülk, Teğâbün, Münâfikūn, Cum'a, Saf, Cin, Nûh, Mücâdele, Mümtehine, Tahrîm, Rahmân, Necm, Tûr, Zâriyât, Kamer, Vâkıa, Nâzi'ât, Me'âric, Müddessir, Müzemmil, Mutaffifîn, Abese, İnsân, Mürselât, Kıyâme, Nebe', Tekvîr, İnfitâr, Gāşiye, A'lâ, Leyl, Fecr, Burûc, İnşikāk, İkra', Beled, Duhâ, Târık, Âdiyât, Mâûn, Kāri'a, Beyyine, Şems, Tîn, Hümeze, Fîl, Kureyş, Tekâsür, Kadr, Zilzâl, Asr, Kevser, Kâfirûn, Tebbet, İhlâs, İnşirâh.[123]

Cerîr b. Abdülhamîd[124] → Ali b. Mihrân et-Tâî[125] → Muhammed b. İsmâîl b. Sâlim[126]

---

[117] Rivayeti Ahmed b. Hanbel'e nakleden Süfyân b. Uyeyne, Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafında bu sûrelere yer vermemesini şöyle izah etmiştir, "Abdullâh b. Mes'ûd, Hz. Peygamber'i, torunları Hasan ve Hüseyin'e bu duayı okurken görüyordu fakat Hz Peygamber'in namazlarında bu âyetleri okuduğunu hiç görmeyince bu duaların Hz. Peygamber'in korunma maksadıyla okuduğu birer dua olduğu zannına kapıldı." Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV. 118.

[118] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 622-623.

[119] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 89.

[120] Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, II. 357-358.

[121] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.

[122] Buhârî, eserinde bu rivayete Übey b. Ka'b → Zir b. Hubeyş → Abde b. Ebî Lübâbe ve Âsım b. Behdele → Süfyân b. Uyeyne → Ali b. Abdullâh kanalıyla yer vermiş fakat Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafına Felak ve Nâs sûrelerini kaydetmemesini müphem bir ifadeyle "Kardeşin Abdullâh b. Mes'ûd şöyle şöyle demekte! (إن أخاك ابن مسعود يقول كذا وكذا)" ibareleriyle nakletmiştir. Bkz. Buhârî, "Tefsîr", 114. Şuayb el-Arnavût'un rivayetin isnadına ilişkin değerlendirmesi için ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV. 118, dipnot kaydı.

[123] Suyûtî, *el-İtkān*, I. 223-224.

[124] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 505-507.

[125] Ricâl kaynaklarında Ali b. Mihrân et-Tâî ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunamaması nedeniyle söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir.

[126] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 190.

→ Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî[127] → Ebü’l-Hasan b. Nâfi‘[128] → İbn Eşte[129] kanalıyla nakledilen bu rivayet, senette yer alan râvilerden Ali b. Mihrân et-Tâî ve Ebü’l-Hasan b. Nâfi‘nin kimliklerinin tespit edilememesi nedeniyle bu araştırma kapsamında zayıf olarak değerlendirilmiştir. Mushaf tertibini aktaran Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/804) ile Abdullâh b. Mes‘ûd (ö. 32/652) arasında inkıtâ‘ olmakla birlikte bir dönem Kûfe’de yaşamış olan Cerîr b. Abdülhamîd’in, orada Abdullâh b. Mes‘ûd’un mushafını görmüş olması mümkündür.

Suyûtî’nin İbn Eşte kanalıyla aktardığı bu bilgilere göre Abdullâh b. Mes‘ûd’un mushafında Fâtiha, Fâtır, Hadîd, Hâkka, Kāf, Felak ve Nâs sûreleri yer almamaktadır. Fakat biz, bu verilerde eksiklik bulunduğu kanaatindeyiz. Zira Abdullâh b. Mes‘ûd’un mushafındaki sûre tertibine ilişkin İbnü’n-Nedîm[130], Şehristânî[131] ve Suyûtî tarafından üç farklı kanalla kaydedilen verilerde sûre sayısının ve tertibinin farklılık arz etmesi, bu durumu teyit eder niteliktedir.[132]

5. İbnü’n-Nedîm (ö. 385/995), Fazl b. Şâzân[133] kanalıyla Muhammed b. Sîrîn’in[134],

---

[127] Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, XV. 236-239.

[128] Zehebî’nin Ukaylî’den nakilde bulunanlar arasında ilk sırada Ebü’l-Hasan b. Nâfi‘ el-Huzâ‘î’nin ismine yer verdiği görülmektedir. Fakat buna karşılık ricâl kaynaklarında Ebü’l-Hasan b. Nâfi‘ ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunamaması nedeniyle söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir. Künyesinden sonra isminin zikredilmemiş olması râvinin tespitini zorlaştırmıştır. Zehebî’nin söz konusu ifadeleri için bkz. Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, XV. 237.

[129] Zehebî, *Ma‘rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1997, s. 181.

[130] İbnü’n-Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist* adlı eserinde Fazl b. Şâzân kanalıyla Abdullâh b. Mes‘ûd’un mushafındaki sûre tertibine ilişkin bir listeye yer vermektedir. İbnü’n-Nedîm, bu mushafta 110 sûrenin yer aldığını ifade etmesine karşılık zikrettiği listede 104 sûreye yer vermektedir. Senedinin hazfedilmesi nedeniyle sıhhati tetkik edilemeyen bu listede Fâtiha, Hicr, Kehf, Tâhâ, Neml, Lokmân, Şûrâ, Zilzâl, Felak ve Nâs sûreleri yer almamaktadır. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 43-44.

[131] Şehristânî’nin (ö. 548/1153) *Mefâtîhu’l-Esrâr ve Mesâbîhu’l-Ebrâr* adlı eserinin mukaddimesinde bazı sahâbîlerin şahsî mushaflarındaki sûre sıralamasına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Fakat nakledilen verilerin kaynağının müphem bırakılması (والنقل عن رجال هم ثقات و من كتب معتبرة لا يطور بجنابها شبهات) ve bu durumun bilgilerin sıhhatinin tetkikini olanaksızlaştırması nedeniyle bu bilgiler kaynak değerine haiz değildir. Bkz. Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *Mefâtîhu’l-Esrâr ve Mesâbîhu’l-Ebrâr*, nşr. Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsât li’t-Türâsi’l-Mahtût, Tahrân 2008, I. 18, 24-28.

[132] Suyûtî, *el-İtkān*, I. 223-224; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 43-44; Şehristânî, *Mefâtîhu’l-Esrâr ve Mesâbîhu’l-Ebrâr*, I. 24-28.

[133] İbnü’n-Nedîm, eserindeki sahâbe mushaflarına ilişkin bilgileri naklettiği Fazl b. Şâzân’ın Kur’an ilimlerinde ve rivayet ilminde yetkin bir kimse olduğunu belirtmekte ve *Kitâbü’l-Kırâât* adlı bir eserinin bulunduğunu kaydetmektedir. Aynı isme sahip biri Nîsâbûrî, diğeri Râzî nisbesine sahip iki farklı kimsenin mevcudiyeti, kimliğin tespitini güçleştirmekteyse de ulemanın kabulü, bu şahsın Fazl b. Şâzân en-Nîsâbûrî (ö. 260/874) olduğu yönündedir. Ebû Ca‘fer Muhammed b. Hasan b. Ali et-Tûsî, *el-Fihrist*, nşr. Seyyid Muhammed Sâdık, el-Matbaatü’l-Haydariyye, Necef 1961, s. 150-151; Muhammed Takī et-Tüsterî, *Kāmûsü’r-Ricâl*, Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, Kum 2001, II. 51-52.

[134] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VII. 280-281.

"Abdullâh b. Mes'ûd mushafına Muavvizeteyn ve Fâtiha sûrelerini yazmazdı." dediğini nakletmiştir.[135]

İbnü'n-Nedîm'in bu bilgiyi, kendisinden bir asır önce yaşamış olan Fazl b. Şâzân en-Nîsâbûrî'nin (ö. 260/874) günümüze intikal etmemiş olan bir eserinden nakletmesi muhtemeldir. Kaynağı Muhammed b. Sîrîn'e dayanan bu bilginin senet zincirinin Fazl b. Şâzân tarafından mı yoksa İbnü'n-Nedîm tarafından mı hazfedildiği bilinemese de Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm tarafından Muhammed b. Sîrîn[136] → Eyyûb es-Sahtiyânî[137] → İsmâîl b. İbrâhîm b. Miksem[138] kanalıyla sahih senetle nakledilen mütâbi' rivayette aynı şekilde Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerinin yer almadığı belirtilirken İbn Ebî Şeybe'nin yine Muhammed b. Sîrîn'den naklen Muhammed b. Sîrîn[139] → Abdullâh b. Avn[140] → Vekî' b. el-Cerrâh[141] kanalıyla naklettiği rivayette yalnızca Felak ve Nâs sûrelerinin yer almadığı ifade edilmektedir.[142] Felak ve Nâs sûrelerinin kaydedilmediği yönündeki rivayetler çeşitli kanallarla nakledilirken Fâtiha sûresinin yer almadığı yönündeki bu rivayet yalnızca Muhammed b. Sîrîn kanalıyla nakledildiği görülmektedir.[143] Buna karşılık Bâkıllânî'nin Abdullâh b. Mes'ûd → Alkame b. Kays[144] → Yahyâ b. Vessâb[145] → Talha b. Musarrif[146] kanalıyla naklettiği mushaf tertibinin Fâtiha sûresi ile başlaması daha kuvvetli bir hüccet arz etmektedir.[147] Nitekim Fâtiha sûresinin kıraatine ilişkin Abdullâh b. Mes'ûd'dan nakledilen

---

[135] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 44; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 318.
[136] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 280-281.
[137] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 255-256.
[138] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 153-155.
[139] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 280-281.
[140] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 145-146.
[141] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 37-39.
[142] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI. 147.
[143] Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafında Fâtiha sûresinin yer almadığı yönündeki bu rivayet, tâbiîn tabakasında yalnızca Muhammed b. Sîrîn kanalıyla nakledilmesi nedeniyle hadis terminolojisindeki ifadesiyle haber-i vâhid olarak nitelendirilir. Bununla birlikte senedinde yer alan râvilerin ehliyet sahibi olmaları dolayısıyla bu rivayetin isnadı sahih bir haber-i vâhid olduğu belirtilmelidir. Buna karşılık Abdullâh b. Mes'ûd'un yaşadığı döneme erişmeyen Muhammed b. Sîrîn'in söz konusu rivayette bir duyumu naklettiği ifade edilmelidir.
[144] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 404.
[145] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 193.
[146] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 473-474.
[147] Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, I. 278-279. Abdullâh b. Mes'ûd'un Fâtiha sûresinin Kur'an vahyi olduğu kanaatinde olduğunun bir diğer delili ise "[Ey peygamber!] Kuşkusuz biz sana es-seb'u'l-mesânî'yi ve yüce Kur'an'ı bahşettik." (Hicr 15/87) meâlindeki âyette geçmekte olan *seb'an mine'l-mesânî* ifadesiyle Fâtiha sûresinin kastedildiğini belirtmesidir. Bkz. Ebû Abdullâh Muhammed b. Eyyûb b. Yahyâ b. ed-Durays el-Becelî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, nşr. Gazve Büdeyr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987, s. 81; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullâh Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecer, Kāhire 2001, XIV. 107, 114; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V. 94.

şâz okuyuşlar da bu durumu teyit eder niteliktedir.[148]

6. İbnü'n-Nedîm, eserinde Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafına ilişkin şu ifadeleri kaydetmektedir: "Müstensihlerinin Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafı olduğunu söylediği pek çok mushaf gördüm. Fakat bu mushaflar içerisinde birebir uyuşan iki mushaf yoktu. Bu mushafların çoğu, çok sayıda parşömen nüshalarına kaydedilmişti. Bu nüshalar içerisinde 200 yıl önce yazılmış bir mushaf metni gördüm, içerisinde Fâtiha sûresi yer almaktaydı. Fakat gördüğümüze değil Kur'an ve rivayetlerdeki otoritesine binaen Fazl b. Şâzân'ın söylediğine[149] itibar ettik."[150]

Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafının müstensih nüshalarını bizzat gördüğünü ve incelediğini ifade eden İbnü'n-Nedîm'in birincil elden sunduğu bu veri, o dönemin manzarasını ortaya koymaktadır. İbnü'n-Nedîm'in gördüğüne değil nakle itibar etmesi, o dönemde bilgi kirliliğinin mevcut olduğunu ve bazı müstensihlerce mushaf istinsahının istismar edildiğini göstermektedir. Keza İbnü'n-Nedîm'in, mushaf nüshaları arasında mutabakatın olmadığı yönündeki ifadeleri de o dönemde mesnetsiz olarak istinsah edilen birtakım nüshaların dolaşımda olduğunu ihsas ettirmektedir.

Eserinde bu konuyu ele alan Ziya Şen, mushafı bize ulaşmayan Abdullâh b. Mes'ûd'un şahsî mushafı hakkında somut verilere dayanarak bir şey söylemenin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ona göre Abdullâh b. Mes'ûd, söz konusu sûrelerin Kur'an'dan bir sûre olduğunu kabul etmeseydi kendisine dayanan Âsım kıraatinde de bu sûreler yer almazdı. Dolayısıyla Abdullâh b. Mes'ûd'un şahsî mushafında bu sûrelere herhangi bir nedenle yer vermemesine karşılık söz konusu sûreleri kabul ettiğini ve kendisinden nakledilen

---

[148] Abdullâh b. Mes'ûd'un kıraatinde Fâtiha sûresindeki {مالك} kelimesinin {ملك} şeklinde, {إهدنا} kelimesinin {أرشدنا} şeklinde, {صراط الذين أنعمت عليهم} kelimesinin {صراط من أنعمت عليهم} şeklinde, {غيرِ} kelimesinin ise {غيَر} şeklinde okunduğu yönünde kıraat farklılıkları nakledilmiştir. Bkz. Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 25.

[149] Fazl b. Şâzân'ın nakletmiş olduğu mushaf tertibini kastetmektedir. Zira söz konusu tertibe göre Abdullâh b. Mes'ûd'un mushafında Fâtiha sûresi yer almamaktadır.

[150] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 44.

kıraatle günümüze intikal ettiğini ifade etmektedir.[151]

Özetle, Suyûtî'nin İbn Eşte kanalıyla, İbnü'n-Nedîm'in Fazl b. Şâzân kanalıyla, Şehristânî'nin ise kaynağını belirtmeksizin aktardığı Abdullâh b. Mes'ûd'un şahsî mushafının sûre tertibine ve sayısına ilişkin veriler çelişkili olmaları dolayısıyla kaynak niteliği taşımamaktadır. Bununla birlikte Abdullâh b. Mes'ûd'un şahsî mushafında Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerine yer vermediğine ilişkin sahih rivayetler mevcuttur. Fakat Abdullâh b. Mes'ûd'un şahsî mushafında Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerine yer vermemesine ilişkin sarih bir açıklamasının bulunmaması nedeniyle mevcut verilerden hareketle onun bu sûrelerin Kur'an'dan olmadığı kanaatini taşıdığını söylememiz mümkün değildir. Nitekim Abdullâh b. Mes'ûd söz konusu sûrelere kıraatinde yer vermiştir. Abdullâh b. Mes'ûd'un hangi saikle şahsî mushafında böyle bir tasarrufa yöneldiğinin bilinmemesi dolayısıyla tevâtüren nakledilen mushaf metnine aykırı olarak aktarılan ve şâz olarak niteleyebileceğimiz bu nevi rivayetler, mushaf metnine ilişkin bir soru işareti arz etmemektedir. Zira Hz. Peygamber'in Fâtiha, Felak ve Nâs sûrelerini namazda tilâvet ettiğine ilişkin aktarılan sahih nakiller,[152] söz konusu sûrelerin Kur'an vahyi oluşunu ihtilaf konusu olmaktan çıkarmaktadır.

B. Übey b. Ka'b Mushafı

Şahsî mushafını derleyen sahâbîlerden biri de Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinden Übey b. Ka'b'dır. Kaynaklarda Übey b. Ka'b'ın mushafına kunût dualarını yazdığı yönünde rivayetler aktarılmıştır. Biz Übey b. Ka'b'ın mushafındaki bu farklılıklara ilişkin aktarılan temel rivayetleri zikretmekle iktifa edeceğiz.

1. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), eserinde Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735) kanalıyla

[151] Bu görüşe ilk olarak İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-Âsâr* adlı eserinde yer vermiştir. İbn Hazm, Abdullâh b. Mes'ûd'un kıraatinde yer alan bu sûrelerin, mushafında yer almadığı yönündeki rivayetlerin muteber olamayacağını savunmuştur. Nitekim Abdullâh b. Mes'ûd → Zir b. Hubeyş ve Ebû Abdurrahmân es-Sülemî → Âsım b. Behdele → Ebû Bekir b. Ayyâş kanalıyla sahih olarak nakledilen kıraatte Fâtiha, Felak ve Nâs sûreleri yer almaktadır. Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts. I. 32; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 53; Ziya Şen'in konu ile ilgili değerlendirmeleri için ayrıca bkz. Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 283.

[152] Buhârî, "Ezân", 95; Müslim, "Salât", 34-37, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 264-265; Tirmizî, "Salât", 69, 115, 116; Ebû Dâvûd, "Salât", 131, "Vitir", 19; İbn Mâce, "İkāmetü's-Salavât", 11; Nesâî, "İftitâh", 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII. 583, 586; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, VIII. 743.

Übey b. Ka‘b’ın kıraatinde kunût dualarının yer aldığını aktarmıştır.[153]

Meymûn b. Mihrân[154] → Ca‘fer b. Burkān[155] → Vekî‘ b. el-Cerrâh[156] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. Fakat buna karşılık bilgiyi aktaran Meymûn b. Mihrân’ın (ö. 117/735) Übey b. Ka‘b’ın (ö. 33/654) yaşadığı döneme erişmediği görülmektedir. Bu durum Meymûn b. Mihrân’ın bir duyumu aktardığı izlenimini vermektedir.

2. İbnü’n-Nedîm (ö. 385/995), Fazl b. Şâzân (ö. 260/874) kanalıyla Übey b. Ka‘b’ın mushafında Hal‘ ve Cîd[157] sûreleriyle birlikte 116 sûreye yer verdiğini nakletmektedir.[158]

Fazl b. Şâzân’ın, Übey b. Ka‘b’ın mushaf tertibine ilişkin zikrettiği listenin senedini hazfederek müphem bir ifadeyle nakletmesi nedeniyle[159] verilen bilgilerin sıhhati tetkik edilememektedir. Rivayette Übey b. Ka‘b’ın mushafında yer alan sûrelerin sayısının 116 olduğu ifade edilirken zikredilen listede mükerrerleriyle birlikte 104 sûreye yer verilmiştir. Listede Abese ve Tîn sûreleri mükerrer olarak kaydedilirken Ankebût, Lokmân, Sebe’, Duhân, Zâriyât, Tûr, Kamer, Teğâbün, Talâk, Me‘âric, Müzemmil, Müddessir, Asr ve Mâûn sûrelerine yer verilmemiştir. Dolayısıyla eksik ve mükerrer bilgiler barındıran bu listedeki sûre tertibi kaynak niteliği taşımamaktadır.

4. Suyûtî (ö. 911/1505), eserinde İbn Eşte’nin (ö. 360/971) *Kitâbü’l-Mesâhif* adlı eserinden iktibasta bulunarak Übey b. Ka‘b’ın mushaf tertibine ilişkin şu sıralamayı kaydettiğini aktarmaktadır: Fâtiha, Bakara, Nisâ, Âl-i İmrân, En‘âm, A‘râf, Mâide, Yûnus, Enfâl, Berâe, Hûd, Meryem, Şu‘arâ, Hac, Yûsuf, Kehf, Nahl, Ahzâb, İsrâ, Zümer, Tâhâ, Enbiyâ, Nûr, Mü’minûn, Sebe’, Ankebût, Mü’min, Ra‘d, Kasas, Neml, Sâffât, Sâd, Yâsîn, Hicr, Şûra, Rûm, Hadîd, Feth, Kıtâl, Zıhâr, Mülk, Secde, Nûh, Ahkāf, Kāf, Rahmân, Vâkıa, Cin, Necm, Me‘âric, Müzemmil, Müddessir, Kamer, Duhân, Lokmân, Câsiye, Tûr, Zâriyât, Kalem, Hâkka, Haşr, Mümtehine, Mürselât, Nebe’, Kıyâme, Tekvîr, Talâk, Nâzi‘ât, Teğâbün,

---

[153] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II. 106.
[154] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VIII. 233-234.
[155] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, II. 474-475.
[156] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IX. 37-39.
[157] İbnü’n-Nedîm, kunût dualarının ikincisi olan Hafd duasını bu şekilde nitelemiştir.
[158] İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 44-45.
[159] “قال الفضل بن شاذان أخبرنا الثقة من أصحابنا.” İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 44.

Abese, Mutaffifîn, İnşikāk, Tîn, İkra', Hucurât, Münâfikūn, Cum'a, Tahrîm, Fecr, Beled, Leyl, İnfitâr, Şems, Târık, A'lâ, Gāşiye, Saf, Teğâbün, Beyyine, Duhâ, İnşirâh, Kāri'a, Tekâsür, Asr, Hal', Hafd, Hümeze, Zilzâl, Âdiyât, Fîl, Kureyş, Mâûn, Kevser, Kadr, Kâfirûn, Nasr, Tebbet, İhlâs, Felak, Nâs.[160]

Ebû Ca'fer el-Kûfî[161] → Ebû Dâvûd es-Sicistânî[162] → Muhammed b. Ya'kūb el-Mu'addel[163] → İbn Eşte[164] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir fakat rivayette zikredilen mushaf tertibinde eksik ve mükerrer bilgiler mevcuttur. Zira listede Teğâbün sûresi mükerrer olarak kaydedilirken İbrâhîm, Furkān, Fâtır, Fussilet, Zuhruf, İnsân ve Burûc sûrelerine yer verilmediği görülmektedir. Sehven eksik olarak nakledildiğini kabul ettiğimiz takdirde bu rivayetteki bilgilerin mushaf tertibine ilişkin sağlıklı bir veri sunması mümkün gözükmemektedir.

Übey b. Ka'b'ın mushafına ilişkin kaynaklardan edindiğimiz bu kayıtlar, onun söz konusu duaları birer sûre addettiğine ilişkin sarih bir bilgi sunmamaktadır. Bununla birlikte Übey b. Ka'b'ın mushafına kunût dualarını kaydettiği yönündeki rivayetler yalnızca üç kaynakta zikredilmiştir. Bu kaynaklar, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i ve Suyûtî'nin *el-İtkān* adlı eseridir. İbn Ebî Şeybe ve Suyûtî'nin naklettiği rivayetleri aktaran râvilerin Übey b. Ka'b'ın yaşadığı döneme erişmedikleri görülmekte; İbnü'n-Nedîm'in naklettiği rivayetin ise senedinin hazfedilmesi nedeniyle sıhhati tetkik edilememektedir. Bu durum, metinleri itibariyle de pek çok zaaf barındıran bu bilgilerin kaynak niteliğini zaafa uğratmaktadır. Übey b. Ka'b'ın, vitir namazlarında tilâvet ettiği bu duaları çeşitli saiklerle mushafına iliştirmiş olması mümkündür fakat Übey b. Ka'b'ın söz konusu duaları mushafına kaydettiğine dair nakledilen bu bilgiler, Kur'an'dan birer sûre mi değil mi şüphesi oluşturabilecek nitelikte değildir. Zira Kur'an vahyinin, sahâbenin çeşitli

---

[160] Suyûtî, *el-İtkān*, I. 222-223.
[161] Ricâl kaynaklarındaki bilgilerden hareketle bu şahsın Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin hocalarından Ebû Ca'fer en-Nüfeylî olabileceği kanaatindeyiz. Bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 159; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 321.
[162] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 101-102.
[163] Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 162; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, nşr. Gotthelf Bergsträsser, Mektebetü İbn Teymiyye, Kāhire 1932, II. 282.
[164] Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 181.

tasarruflarla kayıt altına aldıkları şahsî mushaflar üzerinden tespit edilmesi mümkün değildir.

Konuya ilişkin olarak özetle şunları ifade etmemiz mümkündür: Mevcut rivayetlerin sayısının az olması ve kaynaklarda yer alan bilgilerin birbiri ile çelişkili olması[165] sahâbe mushafları hakkında net cümleler kurulmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte isnadı sahih olan rivayetler yok sayılmamalı, yalnızca mevcut verilerden hareketle söz konusu sahâbîlerin, mushaflarında hangi saikle bu nevi tasarruflara yöneldiklerini tespit etmenin mümkün olmadığı kabul edilerek sahâbe mushaflarına ilişkin kesin kanaatler serdedilmemelidir. Kanaatimizce bu hususta doğru yaklaşım, rivayetlerde ashâbın mushaflarına ekledikleri ifade edilen bölümleri birer sûre addettiklerine hükmetmemek, mushaflarında yer vermedikleri sûrelerin ise Kur'an'dan olmadığı kanaatini taşıdıklarını iddia etmemektir.[166]

III. LAHN TARTIŞMASI

Kur'an'da birtakım imla hataları bulunup bulunmamasına ilişkin lahn tartışmasının zemini, İslâmiyet'in teşekkül sürecine dayanmaktadır. Erken dönem kaynaklarında lahne ilişkin Hz. Osman, Hz. Âişe, Abdullâh b. Abbâs ve Saîd b. Cübeyr'e nispet edilen bazı rivayetler bu tartışmanın temel argümanlarını oluşturmuştur. Bazı âlimler bu rivayetleri esas alarak Kur'an'da birtakım imla hatalarının mevcut olduğuna kail olurken bazı âlimler Kur'an'da hatanın söz konusu olamayacağını savunarak bu konudaki rivayetleri tenkit

---

[165] Örneğin Übey b. Ka'b'ın mushafında yer alan sûrelerin sayısının 116 olduğu bilgisine yer veren İbnü'n-Nedîm, bu sûrelerin isimlerini zikrederken mükerrerleriyle birlikte 106 sûreye yer verirken Übey b. Ka'b'ın mushafında 116 sûrenin yer aldığını aktaran Suyûtî, mükerrerleriyle birlikte 109 sûre ismi zikretmiştir. Tezat teşkil eden bu veriler kaynak niteliği taşımamaktadır. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 44-45; Suyûtî, *el-İtkān*, I. 222-223, 226.

[166] *Materials for the History of the Text of the Qur'ān* adlı eserinde erken dönem mushaflarındaki farklılıklara ilişkin içerik sunan Arthur Jeffery, söz konusu eserinin giriş kısmında bu bilgilere hangi eserlerden erişilebileceğine ilişkin bir liste sunmaktadır. Bu bağlamda araştırmacılara kılavuzluk edebileceği düşüncesiyle konumuza ilişkin bu listeyi paylaşmak istiyoruz: 1. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît* 2. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî* 3. Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl* 4. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* 5. Belevî, *Kitâbü Elif Bâ* 6. Bennâ, *İthâfu Fuzelâi'l-Beşer fi'l-Kırâati'l-Erba'ati'l-Aşer* 7. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* 8. Ferrâ, *Kitâbü Meâni'l-Kur'ân* 9. İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'l-İnsâf* 10. İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb* 11. İbn Hişâm, *Tehzîbü't-Tevârîh* 12. İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ* 13. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân* 14. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* 15. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal* 16. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kādî ve Kifâyetü'r-Râzî* 17. Marandî, *Kurrât ani'l-Kurrâ'* 18. Muttakī el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl* 19. Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakāiku't-Te'vîl* 20. Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân* 21. Konevî, *Hâşiye ale'l-Beyzâvî* 22. Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* 23. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* 24. Sîbeveyh, *el-Kitâb* 25. Suyûtî, *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân* 26. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr* 27. Suyûtî, *el-Müzhir* 28. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* 29. Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân fî Ulûmi'l-Kur'ân* 30. Ukberî, *İmlâ fi'l-İ'râb ve'l-Kırâât fî Cemî'i'l-Kur'ân* 31. Ukberî, *İ'râbu'l-Kırââti'ş-Şâzze* 32. Zemahşerî, *el-Keşşâf*. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 17-18.

etmiştir. Tartışmanın temelini oluşturan rivayetler aşağıdaki gibidir:

A. Hz. Osman Rivayeti

İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde bu konuda Hz. Osman'a isnat edilen rivayetlere yer verilmektedir. Bu rivayetler aşağıdaki gibidir:

١. حدثنا عبد الله قال حدثنا المؤمل بن هشام، حدثنا إسماعيل، عن الحارث بن عبد الرحمن عن عبد الأعلى بن عبد الله بن عامر القرشي قال: لما فرغ من المصحف أتي به عثمان فنظر فيه فقال: قد أحسنتم، وأجملتم، أرى فيه شيئا من لحن ستقيمه العرب بألسنتها.[167]

1. Mushafların istinsah işlemi tamamlanınca mushafı Hz. Osman'a getirdiler. Hz. Osman mushafı inceledi ve şöyle dedi: "Güzel iş çıkarmışsınız. Onda birtakım lahinler bulunduğunu görüyorum fakat Araplar okuyuşları ile bunu düzelteceklerdir."

Osmân b. Affân → Abdüla'lâ b. Abdullâh b. Âmir el-Kureşî[168] → Hâris b. Abdurrahmân[169] → İsmâîl b. İbrâhîm b. Miksem[170] → Müemmel b. Hişâm[171] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmektedir. Fakat İbn Hacer el-Askalânî, rivayetin kaynak râvisi Abdüla'lâ b. Abdullâh b. Âmir el-Kureşî'yi tâbiîn neslinin beşinci tabakasında, tâbiînin küçükleri arasında zikretmekte ve bu tabakadakilerin sahâbeden rivayet işitmediğini kaydetmektedir.[172] Ricâl kaynaklarındaki verilerden hareketle Abdüla'lâ el-Kureşî'nin Osmân b. Affân'a erişmediği anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda Abdüla'lâ'nın yalnızca Abdullâh b. Hâris el-Hâşimî'den rivayet naklettiği kaydedilmektedir.[173] Abdullâh b. Hâris el-Hâşimî'nin hal tercemesi incelendiğinde ise Osmân b. Affân'dan rivayet naklettiği görülmektedir.[174] Bu verilerden hareketle Abdüla'lâ'nın, rivayeti hocasını hazfederek naklettiği ifade edilebilir ki bu durum senedin müntehâsında inkıtâ'a neden olarak rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

---

[167] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 41; Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III. 1013; Suyûtî, *el-İtkān*, II. 320.
[168] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 27.
[169] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 79-80.
[170] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 153-155.
[171] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 375.
[172] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 331.
[173] Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Hân, Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd ts., VI. 71; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 27; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VII. 129.
[174] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 30-31; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I. 225-226; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1992, III. 885-886.

Söz konusu rivayet benzer ifadeler kullanılarak farklı tariklerle nakledilmektedir. Rivayetin varyantları aşağıdaki gibidir:

٢. حدثنا عبد الله قال حدثنا يونس بن حبيب، حدثنا بكر (يعني ابن بكار) قال: حدثنا أصحابنا، عن أبي عمرو، عن قتادة، أن عثمان رضي الله عنه لما رفع إليه المصحف قال: إن فيه لحنا، وستقيمه العرب بألسنتها.[175]

2. İstinsah edilen mushaf Hz. Osman'ın huzuruna getirilince Hz. Osman, "Hiç kuşkusuz bu mushafta birtakım lahinler mevcut fakat Araplar onu telaffuzlarıyla düzelteceklerdir." dedi.

Osmân b. Affân → Katâde[176] → Ebû Amr[177] → Bekr b. Bekkâr[178] → Yûnus b. Habîb[179] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinin müntehâsında da inkıtâ'ın mevcut olduğu görülmektedir. Zira ricâl kaynakları incelendiğinde Hz. Osman'dan nakilde bulunan kaynak râvi Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735), Hz. Osman'a (ö. 35/656) erişmediği anlaşılmaktadır.[180] Bunun yanı sıra senette yalnızca künyesine yer verilen Ebû Amr'ın kimliği tespit edilememekte ve ricâl kaynaklarında Bekr b. Bekkâr'ın ehliyetine yönelik, genellikle metrûk râviler için kullanılan cerh terimi olan *leyse bi-şey'* ve *leyse bi-kavî* (Rivayetlerine itibar edilmez.) ifadelerinin yer aldığı görülmektedir.[181] Senedin müntehâsındaki inkıtâ' ve senette yer alan râvilerin ehliyetine yöneltilen söz konusu tenkitler, bu rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır. İbn Ebî Dâvûd, bu rivayetin akabinde yine Katâde kanalıyla nakledilen bir varyantına yer vermektedir.

٣. حدثنا عبد الله قال حدثنا يونس بن حبيب، حدثنا أبو داود، حدثنا عمران بن داود القطان، عن قتادة، عن نصر بن عاصم الليثي، عن عبد الله بن

[175] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 41.
[176] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 133-136.
[177] Ricâl kaynaklarında yapılan araştırmada Katâde b. Diâme'nin öğrencileri ve Bekr b. Bekkâr'ın kendisinden nakilde bulunduğu hocaları arasında Ebû Amr nisbesiyle tanınan bir râvi tespit edilememiştir. Bu nedenle söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir.
[178] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 382-383.
[179] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 237-238.
[180] Nitekim Hâkim en-Nîsâbûrî, Katâde b. Diâme'nin sahâbe içerisinden yalnızca Enes b. Mâlik'ten nakilde bulunduğunu kaydetmektedir. Bkz. Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1977, s. 111; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 453.
[181] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 382-383.

فطيمة، عن يحيى بن يعمر قال: قال عثمان رضي الله عنه: في القرآن لحن وستقيمه العرب بألسنتها.[182]

3. Hz. Osman şöyle demiştir: "Kur'an'da lahn vardır fakat Araplar onu okuyuşlarıyla düzelteceklerdir."

Osmân b. Affân → Yahyâ b. Ya'mer[183] → Abdullâh b. Futayme[184] → Nasr b. Âsım el-Leysî[185] → Katâde[186] → İmrân b. Dâvûd el-Kattân[187] → Ebû Dâvûd et-Tayâlisî[188] → Yûnus b. Habîb[189] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinin müntehâsında da inkıtâ' bulunmaktadır. Zira ricâl kaynakları incelendiğinde Hz. Osman'dan nakilde bulunan kaynak râvi Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708), Hz. Osman'a (ö. 35/656) erişemediği görülmektedir.[190] Rivayetin başına tekit edatı *inne* ziyâde edilerek nakledilen bir diğer varyantı ise Osmân b. Affân → Yahyâ b. Ya'mer → Abdullâh b. Futayme → Nasr b. Âsım el-Leysî → Katâde → İmrân b. Dâvûd el-Kattân → Ebû Dâvûd et-Tayâlisî → İshâk b. İbrâhîm[191] kanalıyla nakledilmektedir.[192] Bir önceki senetten farklılık arz eden nokta, İbn Ebî Dâvûd'un rivayeti İshâk b. İbrâhîm kanalıyla nakletmesidir. Diğer râviler müşterektir. Dolayısıyla bu rivayetin senedinin müntehâsında da Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708) ve Hz. Osman (ö. 35/656) arasında inkıtâ' bulunmaktadır. [193]

---

[182] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 41; Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III. 1013; Ebû Amr ed-Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, nşr. Muhammed Sâdık Kamhavî, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kâhire 1978, s. 121. Suyûtî'nin aktardığı bilgiye göre eseri günümüze ulaşmayan İbn Eşte (ö. 360/971) de bu rivayeti eserinde Yahyâ b. Ya'mer kanalıyla nakletmiştir. Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, II. 320.

[183] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 196.

[184] İbn Ebî Hâtim, Abdullâh b. Futayme hakkında herhangi bir cerh yahut ta'dîl ifadesine yer vermemiş, Yahyâ b. Ya'mer'den nakilde bulunduğu ve Nasr b. Âsım el-Leysî'nin kendisinden rivayet naklettiği bilgisini aktarmakla iktifa etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 137-138. Ayrıca bkz. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VII. 41.

[185] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 475.

[186] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 133-136.

[187] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 297-298.

[188] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX. 378-385.

[189] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 237-238.

[190] Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII. 312; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 598.

[191] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 211.

[192] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 42.

[193] Kur'an'da lahn olduğuna dair Hz. Osman'a nispet edilen rivayetleri eserinde nakleden Suyûtî, bu rivayetlerde çok fazla eleştiri noktası olduğunu, rivayetlerin isnat ve metin itibariyle pek çok problem barındırdığını aktarmaktadır. Senet ve metinlerinde barındırdıkları bu çözümsüz problemler dolayısıyla rivayetleri muzdarip hadis kategorisinde değerlendirmekte ve isnatlarındaki kopukluk dolayısıyla da zayıf rivayetler olduklarını belirtmektedir. Tüm bunların ötesinde Hz. Osman'ın ve bu vazifeyi deruhte eden kimselerin, mevcut hataların düzeltilmesini başkalarına bırakmış olmalarının düşünülemeyeceğini ifade etmektedir. Suyûtî, *el-İtkān*, II. 320-321. Suyûtî, bütün bu değerlendirmelerden sonra Hz. Osman'ın hataları fark ettikten sonra heyete düzelttirmiş olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *el-İtkān*, II. 324.

Özetle söz konusu rivayetlerde Hz. Osman'a atfedilen bu ifadelerin, çeşitli kanallarla nakledildiği ve senetlerin kaynağında yer alan isimlerin Hz. Osman'ın yaşadığı döneme erişmedikleri görülmektedir. İsnadın yaygınlık kazanmadığı bu tabakadaki bir inkıtâ'ın isnadın zaafına hükmetmek için geçerli bir karîne olup olmayacağı hususunun hadis literatüründe tartışmalı konular arasında yer alması[194] hasebiyle rivayetlerin isnatları için sıhhat hükmü verilemese de pek çok kanalla nakledilen bu meseleyi kat'î surette reddetmek ve göz ardı etmek yerine, mevcut verilerden hareketle istinsah sonrası süreçte mushaflarda lahnin mevcudiyetinin sorgulandığı sonucuna varılabilir.

٤. حدثنا عبد الله قال حدثنا أبو حاتم السجستاني، حدثنا عبيد بن عقيل، عن هارون، عن الزبير بن الخريت، عن عكرمة[195] قال: لما أتي عثمان رضي الله عنه بالمصحف رأي فيه شيئا من لحن فقال: لو كان المملي من هذيل، والكاتب من ثقيف لم يوجد فيه هذا.[196]

4. İstinsahı tamamlanan mushaf Hz. Osman'a getirilince Hz. Osman onda birtakım lahinler gördü ve şöyle dedi: "Şayet yazdıran Hüzeyl'den, yazan ise Sakīf'ten olsaydı bu

[194] Rivayetlerin naklinde isnat uygulamasının başlangıcını araştırma konusu edinen ilgili çalışmalar için bkz. Arif Ulu, "'Önceleri İsnaddan Sormazlardı' Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2011, sayı: 36, s. 19-46; Arif Ulu, "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, cilt: XII, sayı: 1, s. 119-166; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 176-181; Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2017, s. 113-120.

[195] Esas aldığımız Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye neşrinde Tâî nisbesi zikredilmekle birlikte araştırmamızda soru işareti kabul ettiğimiz bu ifade hazfedilmiştir.

[196] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 42; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 287; Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 120-121. Suyûtî, İbn Eşte'nin *Kitâbü'l-Mesâhif* ve İbnü'l-Enbârî'nin *er-Red alâ men Hâlefe Mushafe Osmân* isimli günümüze ulaşmayan eserlerinde bu rivayete yer verdiklerini aktarmaktadır. Bkz. Suyûtî, *el-İtkān*, II. 320.

[lahn] olmazdı."[197]

Osmân b. Affân → İkrime → Zübeyr b. el-Hırrît[198] → Ubeyd b. Akīl[199] → Ebû Hâtim es-Sicistânî[200] kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadında işkâl bulunmaktadır. Rivayetin kaynak râvisi olan İkrime isimli zatın nisbesinin tespitinde bir güçlük söz konusudur. Zira *Kitâbü'l-Mesâhif*'in Zâhiriyye Kütüphanesi'nde ve Mısır Millî Kütüphanesi'nde bulunan nüshalarında et-Tâî nisbesine yer veririlirken Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında bu nisbe yer almamaktadır. Semâ' ve mukābele kayıtlarından hareketle erken dönemlere ait olduğu anlaşılan Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki ve Mısır Millî Kütüphanesi'ndeki nüshalarda İkrime et-Tâî isminin yer almasından hareketle et-Tâî nisbesinin esas alınması durumunda, ricâl kaynaklarında İkrime et-Tâî ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunamadığı görülecek, dolayısıyla da bu râvi meçhul olarak değerlendirilecektir. Fakat rivayeti İkrime'den nakleden Zübeyr b. el-Hırrît'in hocaları arasında yer alan İkrime, İbn Abbâs'ın âzatlısı İkrime el-Berberî'dir ve bu zat Hz. Osman'a erişmemiştir.[201] Bu nedenle el-Berberî nisbesinin kabulü durumunda rivayetin isnadı munkatı' olarak değerlendirilecektir. Dolayısıyla bütün veriler incelendiğinde bu râvinin İkrime el-Berberî olduğu görülmektedir ve bu durumda senet inkıtâ' dolayısıyla zaafa uğramaktadır.

---

[197] Ebü'l-Melîh el-Hüzelî → Ziyâd b. Ebi'l-Melîh → İmrân el-Kattân → Ebû Dâvûd et-Tayâlisî → Yahyâ b. Hakîm el-Mukavvim, Abdullâh b. Muhammed ez-Zührî, Yûnus b. Habîb ve İshâk b. İbrâhîm b. Zeyd kanalıyla aktarılan bir rivayette Hz. Osman'ın, "Hüzeyl yazdırsın, Sakīf ise yazsın." dediği ifade edilmektedir. Rivayetin kaynak râvisi Ebü'l-Melîh'in vefat tarihi için kaynaklarda hicrî 98 ve 112 seneleri olmak üzere iki farklı tarih kaydedilmektedir. Ricâl kaynaklarında Ebü'l-Melîh'in pek çok sahâbîden nakilde bulunduğu kaydedilmekte ise de hicrî 35 senesinde vefat eden Hz. Osman'dan nakilde bulunduğu kaydedilmemektedir. Rivayetin menşeini teşkil eden Ebü'l-Melîh'in -Sakīf kabilesine mensup olan- Haccâc döneminde Übülle'de âmil olarak vazifeli olması ve senette yer alan râvilerin tamamının Basra ehlinden olması bu noktada ayrıca zikredilmelidir. Rivayeti Ebü'l-Melîh'ten nakleden oğlu Ziyâd b. Ebi'l-Melîh hakkında ise ricâl kaynaklarında adalet ve zabtının kuvvetli olmadığı yönünde değerlendirmeler yer almaktadır. Senette yer alan diğer râviler kaynaklarda güvenilir olarak değerlendirilmekte ise de senetteki inkıtâ' ve Ziyâd b. Ebi'l-Melîh'in ehliyetine yöneltilen tenkitler rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır. İbn Ebî Dâvûd, bazı kimseler tarafından Hz. Osman'ın bu ifadesinin şahsî mushafı ile ilintili olabileceği şeklinde yorumlandığını belirtmekte ise de ilgili rivayetin farklı bir kaynakta nakledildiği bu araştırma kapsamında tespit edilememiştir. İlgili rivayet için bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 34. Râvilerin ehliyetlerine ilişkin değerlendirmeler için bkz. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 190, VII. 243, IX. 266; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 541, VI. 297-298, V. 163, IX. 237-238; İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmü Fukahâi'l-Aktâr*, nşr. Merzûk Ali İbrâhîm, Dâru'l-Vefâ, Mansûra 1991, s. 151; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX. 378-385; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakātü'l-Muhaddisîn bi-İsfahân ve'l-Vâridîn aleyha*, nşr. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1992, IV. 207.

[198] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 581; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VI. 332.

[199] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 411.

[200] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VIII. 293; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 204.

[201] Nitekim Dânî, senedin müntehâsında yer alan İkrime isimli râvinin İbn Abbâs'ın âzatlısı İkrime el-Berberî olduğunu ifade etmiş ve İkrime ile Hz. Osman arasındaki inkıtâ' dolayısıyla rivayetin senedinin munkatı' olduğuna hükmetmiştir. Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 119.

Rivayet metin itibariyle incelenecek olursa Hz. Osman'ın kabile vurgusu içeren bu ifadesine benzer ifadelerin kaynaklarda Hz. Ömer'e de nispet edildiği görülmektedir. Söz konusu rivayetlerde Hz. Ömer'in, mushafların yazımının Mudar, Kureyş ve Sakīf kabilelerine mensup kimseler tarafından yürütülmesi yönünde direktiflerde bulunduğu kaydedilmektedir.[202] Bu durum, bu süreçte kabileler arası bir anlaşmazlığın söz konusu olabileceği fikrini akla getirmektedir.

Tarihî süreçte kabileler arası ilişkiler zaman zaman kırılmalar arz etse de kaynaklarda istinsah sürecinde kabileler arasında bir anlaşmazlığın olduğu yönünde sarih bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat konuyla bağlantılı olarak kaynaklarda istinsah sürecinde التابوت kelimesinin yazımında bir tartışmanın vuku bulduğu ve Kureyş lehçesinde karar kılındığı yönünde rivayetler aktarılmaktadır.[203] Bu rivayetlerden kelimenin diğer lehçelere göre yazılması gerektiğini savunanların da mevcut olduğu zımnî olarak anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kaynaklarda söz konusu lehçe tartışmasının yalnızca tek kelime ile mi sınırlı kaldığı yoksa süreci etkileyen bir meseleye mi evrildiği sorusunu yanıtlayan herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu bağlamda Hz. Osman'ın ihtilafa düştükleri takdirde Kureyş lehçesini tercih etmelerini bildiren ifadeleri, meselenin resmî otoriteye iletilmek suretiyle çözüme kavuşturulduğuna işaret etmektedir.

Söz konusu rivayeti eserinde ele alan Bâkıllânî, Hz. Osman'ın yazdıran kimsenin Hüzeyl kabilesinden olmasını istemesinin nedeninin Hüzeyl kabilesinin telaffuzunun Kureyş kabilesine nazaran daha kuvvetli olması ve harflerin mahreçlerinden çıkarılmasında son derece titiz davranmaları olduğunu; Sakīf kabilesinin yazmasını arzu etmesinin sebebinin ise Sakīf kabilesinin kitâbeti en kuvvetli kabile olması ve harflerin mahreçlerini yazıya en titiz şekilde yansıtmaları olduğunu ifade etmektedir.[204] Keza kaynaklarda Hüzeyl kabilesinin lehçesinin, fesahati ile diğer kabileler içerisinde öne çıktığı ve bu nedenle dilcilerin şiirleri ile

[202] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 17-18.
[203] Kaynaklarda Hz. Osman'ın istinsah heyetine, "İhtilafa düştüğünüz takdirde Kureyş lehçesi ile yazınız zira Kur'an onların lehçesi ile nazil olmuştur." dediği kaydedilmektedir. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 26-27.
[204] Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, II. 546.

istişhâd ettikleri yönünde bilgiler yer almaktadır.[205] Keza İmâm Şâfiî'nin Arap dilini öğrenme gayesiyle bir dönem içlerinde yaşadığı Hüzeyl kabilesini; sözü beyan etmeleri, dili kullanma becerileri ve telaffuzları itibariyle Arapların en fasihi olarak nitelemesi bu kanaati teyit etmektedir.[206] Fakat bu veriler, söz konusu kabilelerin fesahati yönünde delil teşkil etse de Hz. Osman'ın Hüzeyl ve Sakīf kabilesinin istinsah sürecinde yer almamalarına esef ettiği yönünde bir hüccet teşkil etmemektedir. Zira Hüzeyl ve Sakīf kabilesine taltif içeren her iki rivayetin de senet itibariyle zaaf barındırdığı görülmekteyken Hz. Osman'ın istinsah heyetine, ihtilafa düştükleri takdirde Kureyş lehçesini esas almalarını bildiren ifadelerinin sahih senetler ile nakledildiği görülmektedir.[207]

Arap toplumunda hayatın her aşamasında kendisini hissettiren güçlü bir dinamik olan kabile taassubu İslâmiyet ile nehyedilmiştir. Fakat kaynaklardaki veriler, tarihî süreç içerisinde kavmiyetçilik olgusunun nüksettiği ve bazı kimseler tarafından rivayet vaz' edilmesine kadar vardırıldığını göstermektedir.[208] Bu nedenle kabile vurgusu içeren bu nevi nakillere ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Nitekim temel hadis kaynaklarında zikredilmemesi de bu rivayetlerin tespit ettiğimiz illetlerin haricinde birtakım gizli illetlerinin var olabileceğini akla getirmektedir.

---

[205] Suyûtî, *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Lüga*, nşr. Fuâd Ali Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1998, II. 410; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Kazvînî el-Hemedânî, *es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Lüga*, nşr. Muhammed Ali Beydûn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkī, Beyrût 2001, XVII. 242; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hüzeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Mart 2021).

[206] Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Ebû Zehra, *eş-Şâfi'î: Hayâtuhu ve Asruhu-Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kāhire 1978, s. 18-19.

[207] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 26-27. Keza kaynaklarda Hz. Osman'ın, yazım ve fesahat itibariyle bu vazifeyi üstlenmeye en ehil kimselerin kimler olduğunu araştırdıktan sonra, "Zeyd yazsın, Saîd b. Âs ise yazdırsın." ifadelerinde bulunduğu sahih senetlerle aktarılmaktadır. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 31-32.

[208] Kavmiyetçilik olgusunun erken dönem İslâm toplumundaki tezahürlerine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Adem Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016; Hasan Barlak, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006; Yasemin Barlak, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006; Şuheda Günçe, "Emevîler Dönemindeki Mevâlî Politikasının Rivayetlere Etkisi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2019, sayı: 5, s. 15-30; Murat Ergin, *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Şanlıurfa 2000; Hânî Yahyâ Nasrî, *Asabiyye Lâ Tâifiyye*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1982; İhsân Nass, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1973. İstinsah sürecinde vazifelendirilmemesi nedeniyle serzenişte bulunduğu aktarılan Abdullâh b. Mes'ûd'un Hüzeyl kabilesine mensup olduğu kaynaklarda aktarılan bilgiler arasındadır. İstinsah sürecine ilişkin nakillerde mushaflarında değişikliğe gitmek istemedikleri kaydedilen Abdullâh b. Mes'ûd'un takipçilerinden biri tarafından "Şayet yazdıran Hüzeyl'den olsaydı bu [lahn] olmazdı." ifadelerinin serdedilmiş olması mümkündür. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 20-25; Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gābe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, nşr. Ali Muhammed Muavvız-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1994, III. 381.

B. Hz. Âişe Rivayeti

حدثنا عبد الله قال حدثنا عمرو بن عبد الله الأودي، حدثنا أبو معاوية، عن هشام بن عروة، عن أبيه، قال: سألت عائشة عن لحن القرآن، ﴿إن هذان لساحران﴾، وعن قوله: ﴿والمقيمين الصلاة والمؤتون الزكاة﴾ وعن قوله ﴿والذين هادوا والصابئون﴾ فقالت: يا ابن أختي، هذا عمل الكتاب أخطئوا في الكتاب.[209]

Hişâm b. Urve babası Urve b. Zübeyr'in şöyle dediğini nakletti: "Hz. Âişe'ye Kur'an'da yer alan ﴿إن هذان لساحران﴾, ﴿والمقيمين الصلاة والمؤتون الزكاة﴾ ve ﴿والذين هادوا والصابئون﴾ âyetlerinin yazımındaki gramer hataları hakkında sordum. Soruma cevaben: 'Ey yeğenim! Bu iş kâtiplerin işidir. Yazarken hata yapmışlardır.' dedi."

Rivayet Âişe bint Ebî Bekir → Urve b. Zübeyr[210] → Hişâm b. Urve[211] → Ebû Muâviye[212] → Amr b. Abdullâh el-Evdî[213] kanalıyla nakledilmektedir. Senette yer alan râviler arasında ittisâlin mevcut olduğu görülmekle birlikte kaynaklarda rivayetin râvilerinden Hişâm b. Urve'nin ehliyetine yönelik bazı tenkitlere rastlanmaktadır. Ya'kūb b. Şeybe'nin, Hişâm b. Urve'nin ehliyeti hakkında "Hişâm güvenilir bir râvidir. Irak'a gidinceye kadar naklettikleri inkâr edilmezdi. Ne zaman ki Irak'a gitti, rivayet aktarımında gevşek davranmaya, babasından işitmediği şeyleri babasından işitmiş gibi aktarmaya (tedlîs) başladı." ifadelerine yer verdiği görülmektedir.[214] Hişâm b. Urve'nin Iraklı Ebû Muâviye'ye naklettiği bu rivayet, bu bağlamda değerlendirildiği takdirde Irak'ta aktardığı anlaşılan bu naklin, Hişâm b. Urve'nin tedlîsinin yaygınlık kazandığı döneme tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.[215] Dolayısıyla isnat verileri itibariyle söz konusu zaafları barındıran bu rivayetin, katiplerin zikredilen âyetlerin yazımında hata ettikleri gibi bir itham için kaynak niteliği taşımadığı görülmektedir.

Rivayette kâtip hatası bulunduğu ifade edilen âyetlerde şu hususlara işaret edilmektedir: Tâhâ sûresinin 20/63. ﴿إن هذان لساحران﴾ âyetinde Arap grameri kuralları gereği

---

[209] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 43; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* I. 106; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 287; Saîd b. Mansûr, *Tefsîr min Süneni Saîd b. Mansûr*, IV. 1507; Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, III. 1013; Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 121; Suyûtî, *el-İtkān*, II. 320.
[210] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 395-396.
[211] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 63-64.
[212] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 178.
[213] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 244-245.
[214] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI. 35.
[215] Suyûtî, *el-İtkān*, II. 320.

nasb edatı إن'nin ismi olan هذان nasbedilerek هذين şeklinde yazılmalıdır. Nisâ sûresinin 4/162. ﴿والمقيمين الصلاة والمؤتون الزكاة﴾ âyetinde المقيمين şeklinde mansub yazılan kelime merfû olmalıdır. Mâide sûresinin 5/69. ﴿والذين هادوا والصابئون﴾ âyetinde merfû olarak kaydedilen الصابئون kelimesi ise nasb edatı olan إن'ye atfedilmesi nedeniyle mansub yazılmalıdır. İddiaya mesnet edilen bu farklılıklar dilciler tarafından etraflı bir şekilde izah edilmiştir.[216]

C. Abdullâh b. Abbâs Rivayeti

١. حدثنا ابن بشار، قال حدثنا محمد بن جعفر، قال حدثنا شعبة، عن أبي بشر عن سعيد بن جبير عن ابن عباس في هذه الآية ﴿لا تدخلوا بيوتا غير بيوتكم حتى تستأنسوا وتسلموا على أهلها﴾ وقال إنما هي خطأ من الكاتب حتى تستأذنوا وتسلموا.[217]

1. "Saîd b. Cübeyr, Abdullâh b. Abbâs'ın Nûr sûresinin 24/27. ﴿لا تدخلوا بيوتا غير بيوتكم حتى تستأنسوا وتسلموا على أهلها﴾ âyetinde تستأذنوا yerine تستأنسوا yazılması hakkında 'Kuşkusuz bu, yazıyı yazan kâtipten kaynaklanan bir hatadır.' dediğini aktarmıştır."

Abdullâh b. Abbâs[218] → Saîd b. Cübeyr[219] → Ebû Bişr Ca'fer b. Ebî Vahşiyye[220] → Şu'be b. Haccâc[221] → Muhammed b. Ca'fer[222] → Muhammed b. Beşşâr[223] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.[224]

---

[216] İlgili izahlar için bkz Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I. 310-311, II. 183-184; Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, nşr. Fuat Sezgin, Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1962, I. 142-143; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve İ'râbüh*, nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût 1988, II. 130-132, 192-194, III. 361-364; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, nşr. Hâtim Sâlih Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1987, I. 212, 232-233, II. 466-467.
[217] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XVII. 240; Suyûtî, *el-İtkān*, II. 327.
[218] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III. 331-359.
[219] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 9-10; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IV. 275-276; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV. 321-343.
[220] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 473; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V. 465-466.
[221] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 369-371; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII. 202-228.
[222] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 221-222; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX. 98-102.
[223] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 214; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII. 144-149.
[224] Rivayete eserinde yer veren Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), rivayetin anlam itibariyle doğru olmadığını ifade etmekte ve *isti'nâs* kelimesinin *isti'zân* anlamında kullanımının Arap dilinde mevcut olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, nşr. Sıdkī Muhammed Cemîl, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2000, VIII. 30-31.

٢. وما أخرجه ابن الأنباري من طريق عكرمة عن ابن عباس أنه قرأ ﴿أفلم يتبين الذين آمنوا أن لو يشاء الله لهدى الناس جميعا﴾ فقيل له إنها في المصحف: أفلم ييأس، فقال: أظن الكاتب كتبها وهو ناعس.[225]

2. "İkrime, Abdullâh b. Abbâs Ra'd sûresinin 13/31. âyetini ﴿ أفلم يتبين الذين آمنوا أن لو يشاء الله لهدى الناس جميعا﴾ şeklinde okuyunca kendisine أفلم يتبين ifadesinin mushafta أفلم ييأس şeklinde yazılı olduğu söylenince Abdullâh b. Abbâs'ın 'Zannederim kâtip bu âyeti uyuklarken yazmış!' dediğini nakletmiştir."

Rivayet Abdullâh b. Abbâs[226] → İkrime el-Berberî[227] → İbnü'l-Enbârî kanalıyla nakledilmektedir. Senette İkrime el-Berberî (ö. 105/723) ile İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) arasındaki râvi zinciri hazfedilmiştir. Rivayetin senet zincirini İbnü'l-Enbârî'nin günümüze intikal etmeyen eserinde hazfederek mi naklettiği yoksa eserden iktibasta bulunan Suyûtî'nin mi hazfederek senedin medârını zikretmekle iktifa ettiği bilinmemekle birlikte bu senedin mütâbi'i kabul edilebilecek bir senet zinciri Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân* adlı eserinde zikredilmektedir.[228] Abdullâh b. Abbâs[229] → İkrime el-Berberî[230] → Ya'lâ b. Hakîm[231] yahut[232] Zübeyr b. el-Hırrît[233]→ Cerîr b. Hâzim[234] → Yezîd b. Hârûn[235] → Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm[236] → Ahmed b. Yûsuf[237] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

---

[225] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII. 537; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, VIII. 373; Suyûtî, *el-İtkān*, II. 327.
[226] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III. 331-359.
[227] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V. 12-36.
[228] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII. 537.
[229] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III. 331-359.
[230] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 7-9; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V. 12-36.
[231] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 303; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VII. 653; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII. 417; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V. 451-452.
[232] Senet zincirinin bu halkasında rivayeti İkrime el-Berberî'den nakleden kimsenin, şek ifadesi olan أو edatı ile zikredildiği ve Zübeyr b. el-Hırrît yahut Ya'lâ b. Hakîm olabileceğinin kaydedildiği görülmektedir. (الزبير بن الخريت أو يعلى بن حكيم) Ricâl kaynakları incelendiğinde her iki ismin de İkrime el-Berberî'den nakilde bulunan kimseler arasında zikredildiği görülmektedir. İkrime el-Berberî'den nakilde bulunan isimler için bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 7-9.
[233] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 581; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VI. 332.
[234] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 504-505; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VI. 144-145; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII. 98-103.
[235] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 295.
[236] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 111; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X. 490-509.
[237] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V. 427-428.

D. Saîd b. Cübeyr Rivayeti

حدثنا عبد الله قال حدثنا الفضل بن حماد الخبري[238] حدثنا خلاد يعني ابن خالد، حدثنا زيد بن الحباب، عن أشعث، عن سعيد بن جبير قال: في القرآن أربعة أحرف لحن: ﴿الصابئون﴾، و﴿المقيمين﴾، ﴿فأصدق وأكن من الصالحين﴾، و﴿إن هذان لساحران﴾.[239]

Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: "Kur'an'da dört kelimenin yazımında lahn mevcuttur. [Bunlar, Mâide sûresi 5/69. âyette yer alan] ﴿الصابئون﴾ [ve Nisâ sûresi 4/177. âyette yer alan] ﴿المقيمين﴾ [kelimeleri ile Münâfikūn sûresi 63/10. âyette yer alan] ﴿فأصدق وأكن من الصالحين﴾ [ve Tâhâ sûresi 20/63. âyette yer alan] ﴿إن هذان لساحران﴾ [ifadeleridir.]"

Saîd b. Cübeyr[240] → Eş'as[241] → Zeyd b. Hubâb[242] → Hallâd b. Hâlid[243] → Fazl b. Hammâd el-Habrî[244] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiştir. Fakat kaynaklar incelendiğinde Eş'as b. Ebi'ş-Şa'sâ (ö. 125/743), Zeyd b. Hubâb (ö. 203/819), Hallâd b. Hâlid (ö. 220/835) ve Fazl b. Hammâd'ın (ö. 263/877) ittisâline ilişkin herhangi bir veri bulunamamaktadır. Bu nedenle râvilerin aralarındaki hoca-talebe ilişkisi teyit edilememektedir. Bu durum rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

Lahn tartışmasının eksenini bu rivayetlerde geçmekte olan lahn kavramına yüklenen

---

[238] Bu nisbenin Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki nüshada ج ve ي harfi ile (الجيري) Chester Beatty Kütüphanesi'ndeki nüshada ح ve ي harfi ile (الحيري) Mısır Millî Kütüphanesi'ndeki nüshada ise خ ve ب harfi ile (الخبري) kaydedildiği görülmektedir. Bkz. el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, nr. 1198, vr. 23[b]; Chester Beatty Library, nr. 3586, vr. 18[a]. Jeffery, Vâiz ve Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye'nin neşirlerinde bu nisbenin خ ve ي harfi ile (الخيري) kaydedildiği görülmektedir. Mısır Millî Kütüphanesi nüshasını esas alan Hilâlî ise neşrinde bu yazımların müstensih hatası olduğuna işaret ederek Sem'ânî'ye atıfla doğru yazımın الخبري olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, nşr. Ebû Usâme Selîm b. Îd el-Hilâlî, Müessesetü Gurâs, Kuveyt 2006, s. 237, dipnot kaydı; a.mlf., *a.g.e.*, nşr. Jeffery, s. 33; nşr. Vâiz, s. 232; nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 42.

[239] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 42.

[240] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 9-10; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IV. 275-276; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV. 321-343.

[241] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 270-271; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VI. 62.

[242] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 561-562; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VI. 314; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX. 393-395; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII. 443-445; Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1980, X. 40-46.

[243] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 368-372; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 124; İbnü'l-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, III. 55.

[244] Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*, nşr. Muvaffak b. Abdullâh b. Abdülkādir, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1986, II. 954; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Meclisü Dâireti'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1962, V. 38-39.

manalar oluşturmuştur. Zira rivayetlerde söz konusu edilen lahn kelimesine hangi anlamın verileceği hususunda kesin bir kanaatin mevcut olmadığı görülmektedir. Kaynaklarda bu kelimenin; kâtip hataları [245], lehçe farklılıkları [246], kıraat farklılıkları [247] ve imlanın gelişmemesinden kaynaklanan farklılıklar[248] gibi çeşitli manalar ifade ettiği belirtilmektedir. İbn Ebî Dâvûd'un konuya ilişkin naklettiği söz konusu rivayetler, istinsah edilen mushafların imlasında sahâbenin dikkatini celbeden kâtip, lehçe, kıraat yahut farklı bir nedenden kaynaklanan farklılıkların mevcut olduğuna işaret etmektedir. Fakat imla düzeyindeki bu farklılıkların Kur'an'ın aslına taalluk etmediği ve manayı hiçbir şekilde etkilemediği anlaşılmaktadır zira Hz. Osman'ın lisân ile okunduğunda lahnin ortadan kalkacağını ifade etmesi buna işaret etmektedir. Buradan hareketle lahn meselesi, yazının ibtidâî düzeyde olduğu bir dönemde sahâbenin, ilâhî vahyin semboller ile nasıl ifade edilebileceğine ilişkin imla boyutundaki müzâkereleri olarak anlaşılmalıdır. Zira mushafların istinsah edilmesine sevk eden temel etken, müslümanlar arasındaki okuma farklılıkları ve yanlışlıklarından kaynaklanan ihtilafı ortadan kaldırmakken sahâbenin asla taalluk edebilecek herhangi bir hatayı fark edip de öylece bırakmış olmaları söz konusu edilemez.

Eserinde lahne ilişkin erişebildiği tüm rivayetleri nakleden Suyûtî, bu rivayetlerin

---

[245] Rivayette geçen lahn kavramına hata manası veren Zürkānî (ö. 1367/1948) söz konusu rivayetin pek çok zaaf barındırdığını ifade etmektedir. Senedindeki inkıtâ'ın yanı sıra metninde de pek çok çelişkinin mevcut olduğunu belirten Zürkānî, birtakım hatalar barındıran bir işin "Çok güzel iş çıkarmışsınız!" denilerek övülmesinin büyük bir tutarsızlık olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Muhammed Abdülazîm Zürkānî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâihi, Kāhire ts., I. 386-387; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, nşr. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2007, s. 41. Söz konusu rivayetlerdeki lahn kavramına gramer hatası manası veren oryantalistlerin bu konudaki araştırmaları için bkz. John Burton, The Collection of the Qur'an, Cambridge 1977; John Gilchrist, Jam'al-Qur'an: The Codification of the Qur'an Text (A Compherensive Study of the Qur'an Text and the Early Surviving Qur'an Manuscripts), Mercsa, Mondeor in South Africa, 1989; Rafiqu'l-Haqq & Newton, "The Qur'an: Gramatical Errors", 1996 (Erişim 22 Şubat 2021); John Burton, "Linguistic Errors in the Qur'an", Journal of Semitic Studies, XXXIII/2, Autumn, 1988; Burton'un mezkûr makalede ileri sürdüğü iddialara Mehmet Akif Koç tarafından tenkit sadedinde kaleme alınan makale için bkz. Mehmet Akif Koç, "John Burton'un 'Kur'an'da Gramer Hataları' Adlı Makalesinin Tenkidi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1996, cilt: XXXV, s. 553-559.

[246] Lahne lehçe manasını veren İbn Ebî Dâvûd, eserinde lahne ilişkin bu rivayetleri zikretmeden önce şu açıklamayı yapmaktadır: "Benim kanaatime göre burada zikredilen lahn ibaresi lügat (lehçe) anlamında kullanılmıştır. Aksi takdirde şayet mushafta hiçbir Arap lehçesinde kullanımı olmayan bir hata mevcut olsaydı, Hz. Osman onu okuyacak hiçbir topluluğa göndermeyi onaylamazdı." İbn Ebî Dâvûd bu ifadeleriyle lahn ile kastedilen anlamın, çoğu Arap lehçesince hatalı kabul edilmekle beraber bir veya birkaç lehçede doğru kabul edilen kullanımlar olduğunu ve zamanla çoğunluğun okuyuşu kabul göreceğinden Hz. Osman'ın bu durumun önemli olmadığını düşündüğünü vurgulamaktadır. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 41; Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, II. 546.

[247] Zürkānî, *Menâhilü'l-İrfân*, I. 387.

[248] İbn Haldûn, *Mukaddime*, II. 121-123.

ciddî zaaflar barındırdığını tasrih etmektedir.[249] Suyûtî, Hz. Osman'ın ve ilgili sahâbîlerin mevcut hataların düzeltilmesini başkalarına bırakmış olmalarının söz konusu olamayacağını, nitekim Hz. Osman'ın bu hataları fark ettikten sonra kâtiplere düzelttirmiş olduğunu ifade etmektedir.[250] Son olarak mushafta lahn olduğu iddia edilen yazımların istinsah edilen bütün mushaflarda aynı şekilde yazıldığına işaret eden Suyûtî, söz konusu imlaların tüm mushaflarda hatalı yazılmış olmasının düşünülemeyeceğini ifade etmektedir.[251]

İslâm âlimleri, lahn meselesi çerçevesinde mushaftaki yerleşik imla usullerine aykırı olan imlalara ilişkin şu görüşleri serdetmişlerdir:

1. Söz konusu imla farklılıkları kâtip hatasından kaynaklanmaktadır.[252]

2. Mushaf imlasının arkasında birtakım işârî manalar mevcuttur.[253]

3. Mushaf imlasındaki farklılıkların her biri dilsel bir kurala dayanmaktadır.[254]

4. Mushaf imlasındaki farklılıklar kıraat farklılıklarına dayanmaktadır.[255]

5. Mushaf imlası, dönemin Arap yazısının özelliklerini taşımaktadır. Zira henüz gelişim aşamasındaki Arap yazısının özellikleri, istinsah edilen mushafların imlasını şekillendirmiştir.[256] Bu kanaati savunan İbn Haldûn (ö. 808/1406) mushaftaki yerleşik imla

[249] Suyûtî, *el-İtkān*, II. 321.
[250] Suyûtî, *el-İtkān*, II. 324.
[251] Suyûtî, *el-İtkān*, II. 321.
[252] İbn Kuteybe (ö. 276/889), mushafta yer alan söz konusu imla farklılıklarının muhtemel sebeplerinden birinin kâtip hatası (cinâyetü'l-kâtip fi'l-hat) olabileceğini ifade etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, s. 41.
[253] İlgili görüşün savunucuları olarak Merrâküşî'yi (ö. 721/1326) zikretmemiz mümkündür. Merrâküşî, *Unvanü'd-Delîl min Mersûmi Hatti't-Tenzîl* adlı eserinde mushaf imlasındaki söz konusu farklılıkların arkasında birtakım irfanî manaların bulunduğu fikrini savunmuş ve bu görüşünün gerekçelerini ortaya koymuştur. Bkz. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Osmân el-Merrâküşî, *Unvanü'd-Delîl min Mersûmi Hatti't-Tenzîl*, nşr. Hind Şelebî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1990.
[254] Bu görüşün savunucuları, Kur'an metninin hatasız olduğunu ispat gayesiyle zengin bir i'râbü'l-Kur'ân literatürü ortaya koymuşlardır. İlgili literatürün erken dönem örnekleri içerisinde Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserini, Kisâî'nin (ö. 189/805) *Maktû'u'l-Kur'ân ve Mevsûlüh* adlı eserini, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *el-Mesâdir fi'l-Kur'ân ve el-Cem' ve't-Tesniye fi'l-Kur'ân* adlı eserini ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Ḳur'ân ve İ'râbüh* adlı eserini zikretmemiz mümkündür. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, "İ'râbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Ağustos 2021).
[255] İlgili görüş için bkz. Zürkānî, *Menâhilü'l-İrfân*, I. 387.
[256] Mushafın imla özellikleri çerçevesinde ortaya koyulan görüşler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Otto Yayınları, Ankara 2015, s. 266-284. Lahn meselesine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Mustafa Altundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi*, Nurlar Neşriyat, Bakü 2004.

usullerine aykırı olan imlaları, Arapların yerleşik yaşamdan uzak, göçebe bir yaşam tarzı benimsemiş olmalarına bağlamakta ve bu yaşam tarzının Arapları, yazı sanatından uzak kılmakta olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu yüzden İslâm dininin neşet ettiği dönemde Arap yazı sanatı henüz gelişmemişti, sahâbîlerin şahsî mushaflarının barındırdıkları hatalar da o dönemde kitâbetin usul ve kaidelerinin henüz iptidai düzeyde olmasından ileri gelmekteydi. İbn Haldûn, buradan hareketle bazı kimselerce onları tenzih etmek gayretiyle sahâbîlerin şahsî mushaflarındaki yerleşik usullere aykırı imlaların herhangi bir hata barındırmadığının savunulmasını ve çeşitli tevillerle ilâhî kudretin mükemmelliğine nişane birer nüans kabul edilmesini tenkit etmekte, sahâbîlerin mevcut şartlar dolayısıyla kitâbet hususunda yeterli donanıma sahip olmamasının kusur addedilemeyeceğini belirtmektedir. Zira ona göre kitâbetin sahâbe için bir kemal vasfı olmaması nedeniyle bu kimselerin benimsediği böylesi bir tenzih kültürü sağlıksızdır.[257]

Sonuç olarak Kur'an'da lahn tartışmasının temelini oluşturan rivayetler sübût ve delâlet açısından birtakım illetler barındırmaktadır. Hz. Osman'ın lahn ifadesiyle neyi kastettiğini tespit etmemiz mümkün değilse de Hz. Âişe ve Abdullâh b. Abbâs'ın Kur'an'daki gramer kurallarına aykırı imlaları kâtip hatası olarak niteleditklerini görmekteyiz. Bu konuya ilişkin olarak âlimler tarafından pek çok kanaat serdedilmişse de kanaatimizce İbn Haldûn'un da savunucuları arasında bulunduğu görüş en makul olan görüştür. Zira tarihî bağlam dikkate alındığı takdirde lahne konu edilen imla usullerine aykırı yazımların, o dönemde henüz kitâbette yerleşik kuralların mevcut olmamasından kaynaklandığı görülecektir. Söz konusu imla farklılıkları, âyetlerin manasını bozacak keyfiyette olmadığı gibi Kur'an'ın mevsukiyeti için de herhangi bir halel teşkil etmemektedir.

IV. YEDİ HARF VE KIRAATLER

Yedi harf ruhsatı ve bu ruhsattan neşet eden kıraat farklılıkları meselesi, mushaf yazım geleneğini şekillendiren temel tartışmalardandır. Zira istinsah edilen mushafların söz konusu yedi harfin ne kadarını ihtiva ettiği ve kıraatler ile mushafın metin yapısı arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu meseleleri çerçevesinde serdedilen kanaatler, mushaf tarihinin mihverini teşkil etmektedir. Bu başlık altında yedi harf ve kıraatlerin mushaf yazımına etkisi ana

[257] Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş, Dâru Ya'rub, Dımaşk 2004, II. 121-123.

hatlarıyla aktarılarak genel bir perspektif sunulmaya çalışılacaktır.

Yedi harfe ilişkin rivayetlerin yer aldığı birincil kaynaklar arasında Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta'* adlı eseri[258], Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned* adlı eseri[259], Abdürrezzâk San'ânî'nin (ö. 211/826-27) *Musannef* adlı eseri[260], İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef* adlı eseri[261], Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned* adlı eseri[262], Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseri[263], Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseri[264], Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen* adlı eseri[265], Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseri[266], Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned* adlı eseri[267], Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eseri[268], Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307/919) *Müsned* adlı eseri[269], İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh* adlı eseri[270], Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* adlı eseri[271], Beyhakī'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eseri[272] yer almaktadır. [273]

Yedi harf ruhsatına ilişkin Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetler, bu meselenin

---

[258] Mâlik b. Enes, "Kur'ân", 4.
[259] Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, I. 44, 439, 452.
[260] Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV. 88-89.
[261] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI. 137-138, 319.
[262] Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* adlı eserinde konuya ilişkin 38 farklı rivayete yer verilmektedir. Bunların dördü Hz. Ömer'e (I. 206, 297-298, 378-379, 391-392), dördü Abdullâh b. Abbâs'a (IV. 206, 450, V. 52, 473), ikisi Abdullâh b. Mes'ûd'a (VII. 243, XXXV. 84-85), üçü Ebû Hüreyre'ye (XIII. 369, XIV. 120, XV. 424), biri Ebû Cüheym b. Hâris'e (XXIX. 85), ikisi Amr b. Âs'a (XXIX. 353-355), biri Semüre b. Cündeb'e (XXXIII. 350), ikisi Ebî Bekre'ye (XXXIV. 70, 146-147), on üçü Übey b. Ka'b'a (XXXV. 16-17, 69-70, 84-87, 102-104, 108-109, 111-112, 132), dördü Huzeyfe b. Yemân'a (XXXVIII. 307, 352, 405-406, 438), ikisi Ümmü Eyyûb'a (a.mlf., *a.g.e.*, XXXXV. 431, 595) isnat edilmektedir.
[263] Buhârî, eserinde rivayetin yedi farklı varyantına yer vermektedir. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5; "Husûmât", 3; "Bed'ü'l-Halk", 6; "İstitâbe", 8; "Tevhîd", 51.
[264] Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 270, 274.
[265] Ebû Dâvûd, "Salât" 22.
[266] Tirmizî, "Kırâât", 11.
[267] Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, nşr. Mahfûzu'r-Rahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlık eş-Şâfiî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne 2009, I. 425, V. 441, VII. 310, IX. 91, XIV. 334, XV. 193.
[268] Nesâî, "İftitâh", 38.
[269] Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. Müsennâ el-Mevsılî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî*, nşr. Hüseyin Süleym Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Beyrût 1989, IX. 80, 278, X. 410.
[270] İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, I. 275-276, III. 11-18, 20-22.
[271] Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I. 739, II. 317.
[272] Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, II. 208, 535-537.
[273] Yedi harfe ilişkin rivayetlerin tamamını değerlendirmeye tabi tutan Abdussabûr Şâhîn, bu rivayetlerin 15 farklı sahâbî kanalıyla, 46 farklı senetle bize ulaştığını, 46 senetten yalnızca 8'inin senedinde zaaf barındırdığını, geriye kalan 38 rivayetin senedinin sıhhat şartlarını taşıdığını ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Abdussabûr Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 51. Suyûtî ise yedi harfe ilişkin rivayetlerin, 21 farklı sahâbî kanalıyla nakledildiğini ifade etmekte ve Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'dan iktibasta bulunarak çok sayıda sahâbî tarafından nakledilen bu rivayetin tevâtür derecesine ulaştığını aktarmaktadır. Bkz. Suyûtî, *el-İtkān*, I. 163.

çıkış noktasını oluşturmaktadır. Burada söz konusu rivayetler içerisinden birisini zikretmekle iktifa edeceğiz.

حدثنا سعيد بن عفير قال: حدثني الليث قال: حدثني عقيل، عن ابن شهاب قال: حدثني عروة بن الزبير: أن المسور بن مخرمة وعبد الرحمن بن عبد القاري حدثاه: أنهما سمعا عمر بن الخطاب يقول: سمعت هشام بن حكيم يقرأ سورة الفرقان في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم، فاستمعت لقراءته، فإذا هو يقرأ على حروف كثيرة لم يقرئنيها رسول الله صلى الله عليه وسلم، فكدت أساوره في الصلاة، فتصبرت حتى سلم، فلببته بردائه فقلت: من أقرأك هذه السورة التي سمعتك تقرأ؟ قال: أقرأنيها رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت: كذبت، فإن رسول الله صلى الله عليه وسلم قد أقرأنيها على غير ما قرأت، فانطلقت به أقوده إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت: إني سمعت هذا يقرأ بسورة الفرقان على حروف لم تقرئنيها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أرسله، اقرأ يا هشام. فقرأ عليه القراءة التي سمعته يقرأ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كذلك أنزلت. ثم قال: اقرأ يا عمر. فقرأت القراءة التي أقرأني، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كذلك أنزلت، إن هذا القرآن أنزل على سبعة أحرف، فاقرؤوا ما تيسر منه.[274]

Misver b. Mahreme ve Abdurrahmân b. Abd el-Kārî, Hz. Ömer'in şöyle söylediğini işittiklerini nakletmişlerdir: "Rasûlullah (sav) hayattayken Hişâm b. Hakîm'in Furkān sûresini okumakta olduğunu işittim. Bir müddet okuyuşuna kulak verdim ve onun, Hz. Peygamber'in bana öğretmediği birçok kelimeyle okuduğunu fark ettim. Namazdayken yakasına yapışmamak için kendimi zor tuttum ve selam verinceye dek güç bela sabrettim. Sonra ridâsından yakalayıp 'Senden dinlediğim bu sûreyi sana kim öğretti?' diye sordum. O da 'Bu sûreyi bana Hz. Peygamber öğretti.' diyerek yanıt verdi. Ben de 'Yalan söylüyorsun! Zira Allah resulü bu sûreyi bana, senin okuduğundan farklı bir şekilde öğretti.' dedim ve onu alıp Hz. Peygamber'in huzuruna götürdüm. Ona, '[Yâ Rasûlallah!] Bu adamı, Furkān sûresini senin bana öğrettiğinden farklı kelimelerle okurken işittim.' diyerek şikâyet ettim. Bunun üzerine Allah resulü 'Onu bırak!' dedi. Ardından ona 'Ey Hişâm! Oku bakalım.' dedi. O da kendisinden işittiğim şekliyle okudu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Bu sûre, bu şekilde nazil oldu.' buyurdu. Ardından bana 'Ey Ömer! Şimdi sen oku bakalım!' dedi. Ben de bana öğrettiği şekilde okudum. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Bu sûre, bu şekilde de nazil oldu.' dedi ve şu ifadeleri ekledi: 'Kuşkusuz bu Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir. Hangisi kolayınıza geliyorsa onu okuyun.'"

Rivayet Ömer b. Hattâb → Misver b. Mahreme[275] ve Abdurrahmân b. Abd el-Kārî[276]

[274] Mâlik b. Enes, "Kur'ân", 4; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, I. 44; Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 5; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 270; Tirmizî, "Kırâât", 11.
[275] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 297.
[276] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 261.

→ Urve b. Zübeyr[277] → İbn Şihâb ez-Zührî[278] → Ukayl b. Hâlid[279] → Leys b. Sa‘d[280] → Saîd b. Ufeyr[281] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. Pek çok varyantı mevcut olan bu rivayette söz konusu edilen yedi harfin ne olduğuna ilişkin Hz. Peygamber'den sarih bir açıklamanın bulunmaması nedeniyle bu konuda çeşitli görüşler ortaya koyulmuştur. Yedi harfe ilişkin yedi Arap lehçesi[282], yedi eş anlamlı vecih[283], yedi kıraat[284] gibi çok sayıda kanaat ileri sürülmüşse de bu kanaatlerin hiçbirisi genel kabule mazhar olamamıştır.

Yedi harf meselesinin konumuzu ilgilendiren boyutu, istinsah edilen mushafların yedi harfi ne ölçüde ihtiva ettiği sorusu etrafında şekillenmektedir. Âlimler bu hususta üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birinci görüşe göre istinsah edilen mushaflar yedi harfin tamamını içermekteydi. Zira bu kanaati benimseyenlere göre Allah'ın kullarına kolaylık olarak vermiş olduğu bir ruhsatı kaldırmaya hiç kimsenin yetkisi yoktur.[285] İkinci görüşü savunanlara göre ise Hz. Osman'ı istinsah faaliyetine sevk eden temel etmen yedi harf ruhsatından kaynaklanan ihtilaflardır. Dolayısıyla gerçekleştirilen istinsah faaliyetiyle bu ihtilafın ortadan kaldırılması amaçlanmış ve istinsah edilen mushaflarda yalnızca tek harfe yer verilmiş, böylelikle yedi harf tek harfe indirgenmiştir.[286] Bu konudaki üçüncü kanaat ise istinsah edilen mushafların yedi harften yalnızca mushaf imlasının okunmasına imkân verdiği harfleri içerdiği yönündeki kanaattir.[287]

Kanaatimizce bu görüşler içerisinde kabule şayan olan görüş üçüncü görüştür. Bu görüşü savunan İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429); Ebü'd-Derdâ, Abdullâh b. Mes‘ûd gibi pek çok kurrâ sahâbînin sahih senetlerle gelen kıraatlerinin mushaf imlasıyla uyuşmadığı için şâz kabul edilerek terk edildiğini, bunun istinsah sonrası mushaf imlası ile uyuşmayan harflerin terk edilmesinden ileri geldiğini ifade etmektedir. Ona göre bunun ötesinde şayet mushaf yedi

---

[277] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 395-396.
[278] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 28.
[279] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 43.
[280] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 179-180.
[281] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 56-57.
[282] Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 346.
[283] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, I. 49.
[284] Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 214.
[285] Ebû Amr ed-Dânî, *el-Ahrufü's-Seb'a li'l-Kur'ân*, nşr. Abduhmüheymin Tahhân, Mektebetü'l-Menâra, Mekke 1988, s. 63.
[286] Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 139-142.
[287] İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999, s. 71; Suyûtî, *el-İtkān*, I. 176-177.

harfin tamamını ihtiva etseydi yedi harf ihtilafını ortadan kaldırmaya yönelik yapılan bu icraatın hiçbir anlamı kalmayacaktı.[288] Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) veciz bir dille özetlediği üzere Hz. Peygamber hayattayken ashâbına yedi harf ruhsatını bildirmiş, ashâb da kendilerine öğretilen kıraatleri ihtilafa düşmeksizin okumaya devam etmiştir. Hz. Peygamber'in vefatının akabinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihler sonrasında bir grup Kur'an hafızı sahâbî Kur'an öğretimi için şehirlere gönderilmiş, böylece her şehirde gönderilen sahâbînin kıraati kabul görmüştür. Bunun neticesinde kıraat ihtilafları meydana gelince Hz. Osman istinsah faaliyetini gerçekleştirmiş ve istinsah edilen mushaf nüshalarını şehir merkezlerine göndererek bu mushafların imlasıyla örtüşmeyen kıraatlerin terk edilmesini emretmiştir. Böylece her şehir halkı daha önce okumakta oldukları kıraatlerden mushaf imlasıyla uyuşmayanları terk ederek yalnızca kendilerine gönderilen mushaf imlasıyla örtüşen kıraatleri okumaya devam etmişlerdir. Mushaf imlasının imkân verdiği söz konusu farklılıklardan da günümüze intikal eden kıraatler neşet etmiştir.[289]

Konumuz bağlamında istinsah sonrası süreçte kıraat farklılıklarının hangi surette devam ettiği meselesi önem arz etmektedir. Zira daha önce işaret ettiğimiz üzere istinsah edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesiyle birlikte mushaf imlasıyla örtüşmeyen kıraat farklılıkları terk edilmişse de imlanın imkân verdiği farklılıklar devam ettirilmiştir. Dolayısıyla kıraat farklılıkları tamamen ortadan kalkmamış, yalnızca kayıt altına alınarak bir kısıtlama getirilmiştir. İstinsah sonrasında icmâ edilen mushaf imlasına uymamaları nedeniyle terk edilen kıraatler şâz kıraat olarak nitelenmiştir.[290] Fakat ilerleyen süreçte Arap dilinin gelişimi ve kıraatlerde tasnife gidilmesiyle birlikte şâz kavramı anlam değişimine uğramış ve kıraatlerin kabulü için şart koşulan üç kriteri taşımayan kıraatler şâz olarak nitelenmiştir. İbnü'l-Cezerî bu üç şartı, "bir vecihle de olsa Arap dili kurallarına uygun olmak, takdiren de olsa Hz. Osman mushaflarından birisine muvafık olmak, sahih senetle nakledilmiş olmak" şeklinde özetlemiştir.[291] Bu şartları taşıyan kıraatler sahih addedilmiş, taşımayan kıraatler ise şâz kıraat kapsamında değerlendirilmiştir.[292] Bu bağlamda mushaf imlasının imkân sağladığı sahih kıraatleri birkaç örnek üzerinden açıklamakla iktifa edeceğiz.

1. Kelime iskeletinin müsaade ettiği faklı harflerin okunmasıyla oluşan kıraat

---

[288] İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, s. 19-22.
[289] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, Abdulfettâh İsmâîl Şelebî, Nahdatu Mısr, Kâhire 1977, s. 48-49.
[290] Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, s. 350.
[291] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, I. 9.
[292] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, I. 9-10.

farklılıkları: Bakara sûresinin 2/259. âyetinde kelimenin ننشزها ve ننشرها olarak imlanın imkân sunduğu iki farklı harfle okunması gibi harf boyutunda gerçekleşen farklılıklardır.[293]

2. Kelimenin farklı harekelerle okunmasıyla oluşan kıraat farklılıkları: Âl-i İmrân sûresinin 3/97. âyetinde kelimenin حجَّ البيت şeklinde fethalı ve حجِّ البيت şeklinde kesralı okunması gibi hareke bazında gerçekleşen farklılıklardır.[294]

3. Mushaf imlasında yazılmayan elif harfinin hazif ve isbât ile okunmasıyla oluşan kıraat farklılıkları: Fâtiha sûresinin 1/4. âyetindeki elif harfi olmaksızın yazılan ملك kelimesinin, yazıldığı gibi elif hazfedilerek مَلِك şeklinde okunması ve bir elif harfi takdir edilerek مٰلِك şeklinde okunması neticesinde oluşan farklılıklardır.[295]

Özetle, erken dönem kaynakları incelendiğinde yedi harf ve kıraatler meselesine etraflı bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Rivayetlerde neye tekabül ettiği hakkında sarih bir bilgi bulunmaması, mushaf tarihinin temel tartışmalarından biri olan yedi harf olgusu hakkında net cümleler kurulmasını zorlaştırmaktadır. Anlamındaki kapalılık dolayısıyla bazı âlimlerce müteşâbihâttan kabul edilerek tevilinin mümkün olmadığı ifade edilmişse de[296] bu konuda çok sayıda görüşün bulunması konuya ilişkin soru işaretlerini artırmıştır. Buna mukabil yedi harfle birlikte anılan kıraatlerin yedi harf ruhsatından neşet ettiği noktasında görüş birliğinin bulunması, meselenin geldiği son noktada bir mutabakatı mümkün kılmıştır. Önceleri mushaf imlasına uygunluk kıraatlerin kabulü için yeter şart olarak belirlenmişse de zamanla ikinci bir kayıt getirilerek kıraatlerin kabulünde Arap dili kurallarına uygun olmak, Hz. Osman mushaflarından birisine mutabık olmak ve sahih senetle nakledilmek koşullarıyla kayıtlanmış ve söz konusu koşulları taşımayan kıraatler şâz kabul edilerek terk edilmiştir.

[293] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, I. 27.
[294] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, II. 241.
[295] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, I. 11.
[296] Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 213; Suyûtî, *el-İtkān*, III. 7.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNE İLİŞKİN RİVAYETLERİN KAYNAK DEĞERİ

Bu başlık altında mushaf tarihini konu edinen mesâhif türü eserler içerisinden günümüze intikal eden tek eser olma özelliği taşıyan, İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserindeki rivayetlerden hareketle Kur'an vahyinin yazıya geçirilme sürecine ilişkin bazı rivayetleri tahlile tabi tutacağız.[297]

Rivayetlerin aktarımına başlamadan önce eserdeki rivayetlerin senedinin başında yer alan Abdullâh b. Ebî Dâvûd hakkında cerh ve ta'dil kitaplarında yer alan bilgiler tahlile tabi tutulacaktır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki İbn Ebî Dâvûd, ilgili eserinde mushaf tarihine dair işkâl teşkil eden rivayetleri aktarmış ve eserinde yer verdiği bilgilerin müslüman araştırmacılar tarafından tenkit ve tahlile tabi tutulması için gerekli olan ilk adımı atmıştır. Bilgi kaynaklarındaki mushaf tarihine ilişkin karanlık noktaları derlemek suretiyle istifadeye sunması, bu eseri ve müellifin bu çabasını son derece kıymetli kılmaktadır. Zehebî, çok sayıda muhaddisin İbn Ebî Dâvûd'dan rivayet naklettiğini ve bazı kimselerin onu babası Ebû Dâvûd'a tercih ettiğini aktarmıştır.[298] Darekutnî ise İbn Ebî Dâvûd'un güvenilir olduğunu fakat rivayetleri yorumlarken çokça hata ettiğini kaydetmiştir.[299] Keza İbn Ebî Dâvûd'un babası Ebû Dâvûd'un, "Oğlum Abdullâh yalancıdır."[300] dediği nakledilmişse de Zehebî, Ebû Dâvûd'a nispet edilen bu ifadelerin, senedinin sahih olmadığını yahut rivayet haricindeki konuşmalarında yanıldığını kastetmiş olabileceğini aktarmıştır.[301] Kaynaklarda aktarıldığı üzere İbn Ebî Dâvûd hakkındaki bu menfi kanaatlerin arkasında kendisinin Hz. Ali hakkında nakletmiş olduğu rivayet büyük bir rol oynamaktadır. Nitekim İbn Ebî Dâvûd, Urve b. Zübeyr'den naklen, "Rasûlullah'ın hanımlarını çokça tırmalamaktan Ali'nin tırnakları

---

[297] *Kitâbü'l-Mesâhif*'in tahkikini gerçekleştiren Muhibbüddîn Abdüssübhân Vâiz ve Ebû Usâme Selîm b. Îd el-Hilâlî'nin neşirlerinde eserdeki rivayetlerin tahriç, tahlil ve değerlendirmelerine ilişkin pek çok veri mevcuttur. Bu araştırma kapsamında mushafın yazım sürecine ilişkin rivayetler farklı bir perspektifle isnat verileri çerçevesinde incelenerek söz konusu rivayetlerin kaynak değeri araştırma konusu edilecektir.

[298] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII. 223.

[299] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII. 227.

[300] "ابني عبد الله كذاب." Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII. 228.

[301] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1993, XXIII. 518.

düşmüştür."[302] minvalinde bir rivayet nakletmiş fakat bu ifadeler kendi sözleri sanılarak büyük bir tepki toplamış ve İbn Ebî Dâvûd'u idama mahkumiyete kadar götürmüştür. Son anda azledilen İbn Ebî Dâvûd, yaşanan bu vaka sonrasında "nâsıbî" (Hz. Ali düşmanı) olarak yaftalanmış ve Hz. Ali taraftarlarınca karalanmıştır.[303] Kendisiyle husumeti olanların bu şayiaları yayması güç olmamıştır. Nitekim Zehebî de babasının görüşünü destekleyenlerin umumiyetle İbn Ebî Dâvûd'a düşmanlık besleyen kimseler olmasını bu şekilde yorumlamış ve aralarında husumet olan kimselerin birbirleri aleyhinde söylediklerine itibar edilmeyeceğini belirtmiştir.[304] Kanaatimizce İbn Ebî Dâvûd'un sika bir âlim olduğunu belirten ve kendisini ta'dîl edenlerin ekseriyette oluşu bu hakikati teyit eder niteliktedir.

İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde naklettiği rivayetlerin kendisine ulaşan tüm tariklerini ve varyantlarını aktarmış, böylelikle rivayet ve senetlerin mukayese edilerek en sıhhatli senet ve metnin ortaya koyulması için gerekli zemini sağlamıştır. Bu başlık altında yalnızca eserdeki mushaf yazım geleneğine ilişkin temel rivayetler ele alınacaktır. İlgili rivayetlerin tertibinde İbn Ebî Dâvûd'un eserinde takip ettiği sıralama esas alınacaktır. Rivayetlerin senetleri incelenirken ricâl kaynaklarından istifade edilerek râvilerin güvenilirliği tespit edilmeye çalışılacaktır. Araştırmada çok sayıda senet ve râvi ele alındığı için tek tek münekkitlerin râviler hakkındaki kanaatlerini belirtmek yerine yalnızca hakkında tenkit bulunan râvilerin ehliyetleri ele alınacak, güvenilir kabul edilenlerin ise -ilgili ricâl kaynakları referans gösterilmek suretiyle- haklarında tenkit bulunmadığı belirtilmekle iktifa edilecektir.

I. ASHÂBIN KİTÂBETİ KİMLERDEN ÖĞRENDİĞİNE DAİR RİVAYETLER

İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde genelde kitâbetin nereden neş'et ettiğine özelde ise ashâbın kitâbeti kimlerden öğrendiğine ilişkin rivayetlere yer verdiği görülmektedir. İbn Ebî Dâvûd, "Mushafların Yazıları"[305] isminde bir bâb başlığı açarak bu konuya dair iki rivayet aktarmaktadır.

---

[302] "روى الزهري عن عروة قال كانت قد حفيت أظافير علي من كثرة ما كان يتسلق على أزواج رسول الله صلى الله عليه وسلم." Urve b. Zübeyr'e isnat edilen ve senedi munkatı' olan bu rivayette Hz. Ali'nin Rasûlullah'ın hanımlarına sürekli sözlü tenkitte bulunmasının kastedilmiş olması muhtemeldir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, V. 437. Zehebî, bu rivayeti aktarırken Hz. Ali'nin ismini zikretmemiş, *fülânun* (falanca) ibaresi ile nakletmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII. 229.

[303] İbn Ebî Dâvûd, âhir ömründe hakkını bütün insanlara helal ettiğini fakat kendisini Ali düşmanlığıyla yaftalayanlara hakkını helal etmediğini belirtmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII. 229.

[304] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII. 518.

[305] "خطوط المصاحف" başlıklandırmasıyla mushaf hattı olan Arap yazısının kaynağı kastedilmiştir.

١. حدثنا عبد الله قال حدثنا عبد الله بن محمد الزهري إن شاء الله حدثنا سفيان عن مجالد عن الشعبي قال سألت المهاجرين من أين تعلمتم الكتابة قالوا من أهل الحيرة وسألنا أهل الحيرة من أين تعلمتم الكتابة قالوا من أهل الأنبار.[306]

1. İbn Ebî Dâvûd, Şa'bî'nin şöyle söylediğini nakletmektedir: "Muhacirlere, 'Yazı yazmayı nereden öğrendiniz?' diye sordum. 'Hire halkından [öğrendik].' dediler. Hire halkına 'Yazı yazmayı nereden öğrendiniz?' diye sorduğumuzda ise 'Enbâr halkından [öğrendik].' dediler."

Rivayet Şa'bî[307] → Mücâlid b. Saîd[308] → Süfyân b. Uyeyne[309] → Abdullâh b. Muhammed ez-Zührî[310] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin râvilerinden Mücâlid b. Saîd; Yahyâ el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel gibi ricâl âlimleri tarafından zayıf olarak değerlendirilmiş ve rivayetlerinin hüccet teşkil etmeyeceği yönünde tenkitlere tabi tutulmuştur.[311] Senette yer alan diğer râviler, ricâl âlimleri tarafından güvenilir olarak değerlendirilen râvilerdir. İsnat zincirinde yer alan tüm râviler arasında ittisâl mevcuttur. Fakat Mücâlid b. Saîd'in ehliyetine yöneltilen söz konusu tenkitler, araştırma kapsamında mütâbi'ine (başka bir isnatla nakledildiğine) rastlanmayan bu rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

٢. حدثنا عبد الله قال حدثنا علي بن حرب عن هشام بن محمد بن السائب قال أكيدر دومة هو الأكيدر بن عبد الملك الكندي وأخوه بشر بن عبد الملك الذي علمه أهل الأنبار خطنا هذا فخرج بشر إلى مكة فتزوج الصهباء بنت حرب بن أمية فولدت له جاريتين وقال غير علي عن هشام بن محمد إن خطنا هذا سمي الجزم وأول ما كتب ببقة كتبه قوم من طيء يقولون هم من بولان وكان الشرقي يقول مرامر بن مرة وسلمة بن حزرة وهم اللذين وضعوا هذا الكتاب. [قال هشام الذي غضب على معاوية في قتل حجر بن عدي] وقال غير علي إن بشرا لما تزوج الصهباء بنت حرب علم هذا الخط سفيان بن حرب وقال عمر بن الخطاب ومن بمكة من قريش تعلموا الكتاب من حرب بن أمية. قال أبو بكر وتعلمه معاوية من عمه سفيان بن

[306] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 9. Rivayetin geçtiği diğer kaynaklar için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII. 255; Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 19; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Ebû İshâk el-Huveynî-Hikmet b. Beşîr b. Yâsir, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyâd 2010, I. 45.
[307] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 322-324.
[308] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 361-362.
[309] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.
[310] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 163.
[311] İbn Hacer, Mücâlid b. Saîd b. Hemedânî hakkında, "[Zabtı] kuvvetli değildir, ömrünün sonlarına doğru değişmiştir." ifadelerine yer vermektedir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, Dâru'r-Raşîd, Haleb 1991, s. 520. Ayrıca bkz. İbn Abdilberr, *el-Kasd ve'l-Ümem fi't-Ta'rîf bi-Usûli Ensâbi'l-Arab (fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab) ve'l-Acem min Evveli men Tekelleme bi'l-Arabiyyeti mine'l-Ümem*, Matbaatü's-Saâde, Kāhire 1932, s. 22; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 361-362.

حرب.[312]

2. İbn Ebî Dâvûd, Ali b. Harb aracılığıyla İbnü'l-Kelbî'den (ö. 204/819) şu ifadeleri nakletmektedir: "Ükeydir Dûme, el-Ükeydir b. Abdülmelik el-Kindî'dir, kardeşi de Enbâr halkının yazımızı kendisine öğrettiği Bişr b. Abdülmelik'tir. Bişr Mekke'ye gitti ve akabinde Sahbâ bint Harb b. Ümeyye ile evlendi. Ondan iki kızı oldu."[313]

Ali b. Harb'den başkası ise İbnü'l-Kelbî'den şöyle nakletmektedir: "Cezm olarak isimlendirilen bu yazımız, ilk kez Bekka'da Tay kabilesinden bir topluluğun kullanmış olduğu yazıdır."

[Bazı kimseler de] şöyle demiştir: "[Yazıyı ilk vazeden kimseler] Tay kabilesinin Bevlân kolundandır." Keza Şarkī b. Kutâmî de "[Tay kabilesinden] Mürâmir b. Mürre ve Seleme b. Hazra, Arap yazısını ilk ortaya çıkaran kimselerdir." demiştir.

[Sahâbeden Hucr b. Adî'nin (ö. 51/671)[314] öldürülmesi hususunda Muaviye'ye öfkeli olan İbnü'l-Kelbî, rivayeti bu şekilde aktarmış ve Emevîler kısmını zikretmemiştir. Fakat] Ali b. Harb dışında rivayeti nakleden bir başkası [İbnü'l-Kelbî'den farklı bir kaynaktan rivayetin kalan kısmını] şöyle nakletmiştir: "'Bişr, Sahbâ bint Harb ile evlendiğinde bu yazıyı Süfyân b. Harb'e öğretti.' ve buna ek olarak 'Ömer b. Hattâb ve Kureyş kabilesine mensup olan Mekke halkı yazıyı Harb b. Ümeyye'den öğrenmiştir.' demiştir. Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd: "Muaviye yazıyı amcası Süfyân b. Harb'den öğrenmiştir." dedi.

---

[312] Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*, nşr. Nâcî Hasan, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1986, I. 190-191; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 9-10; Belâzürî, bu rivayeti "emru'l-hat" (yazı meselesi) başlığı altında Hişâm b. Muhammed b. Sâib'in oğlu Abbâs kanalıyla tafsilatlı olarak nakletmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullâh Enîs-Ömer Enîs Et-Tabbâ', Müessesetü'l-Ma'ârif, Beyrût 1987, s. 659-664; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd* adlı eserinde "evvelü men vada'a'l-kitâbete" (yazıyı ilk vazedenler) başlığı altında bu rivayete kısmî olarak yer vermekte ve Arap yazısının vâzı'ının Hz. Âdem, Hz. İsmâîl ve Enbârlı Tay kabilesi olabileceği yönündeki çeşitli görüşlere yer vermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha ve Abdülmecîd et-Terhînî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1983, IV. 239-240.

[313] Rivayette Bişr'in Mekkeli bir kimseyle evlendiğini zikretmesinin sebebi, Arap yazısının Mekke'ye intikalinin Enbâr halkından kitâbeti öğrenen Bişr kanalıyla gerçekleştiğini vurgulamak istemesidir.

[314] Hucr b. Adî, Hz. Ali taraftarlığı sebebiyle Muaviye döneminde öldürülen bir sahâbîdir. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Hucr b. Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Nisan 2021).

Rivayette zikredildiğine göre Enbâr halkından[315] kitâbeti öğrenen Bişr b. Abdülmelik kanalıyla Arap yazısı Mekke'ye intikal etmiştir. Kuzey Arabistan'dan Hicâz bölgesine intikal eden bu yazı "cezm" olarak nitelendirilmiştir.

Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib İbnü'l-Kelbî[316] → Ali b. Harb[317] → İbn Ebî Dâvûd kanalıyla aktarılan bu rivayet, İbnü'l-Kelbî'nin[318] *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr* adlı eserinde zikredilmektedir. İbnü'l-Kelbî'nin kaynak belirtmeksizin naklettiği bu rivayet Arap yazısının menşei ile ilgili iddialardan birini içermektedir. Kaynaklarda Arap yazısının kaynağına dair Himyer (Güney) yazısı, Enbâr yazısı ve Nabat (Kuzey) yazısı[319] olabileceği yönünde üç farklı görüş serdedilmişse de günümüzde İslâmiyet öncesi döneme ve İslâm'ın ilk asrına ait kitâbeler üzerine yapılan tetkikler, Arap yazısının Nabat yazısından türediğini ortaya koymaktadır.[320]

Eserinde konuyu ele alan Mehmet Emin Maşalı, Arap yazısını birkaç kişinin ortaya koyduğu yönündeki rivayetlerin mitolojik olarak değerlendirilebileceğini zira yazı gibi kültürel olguların, ortaya çıkması, gelişim göstermesi ve çeşitli coğrafyalara aktarımının belli bir süreç gerektireceğini; rivayetlerde ismi zikredilen kimselerin, yazının gelişiminde katkısı olan kimseler olabileceğini kabul etmenin daha sağlıklı olacağını aktarmaktadır. [321]

İbn Ebî Dâvûd'un, bu konunun akabinde Kur'an'ın cem' edilmesi bâb başlığı altında Kur'an'ı iki kapak arasında toplayan ilk kişinin (*evvelü men ceme'a beyne'l-levhayn*) kim olduğuna dair farklı isimler zikrettiği görülmektedir. Öncelikle bu rivayetlerin tüm varyantları aktarılıp ardından rivayetlerin sıhhati ve tevili üzerinde durulacak, son olarak da senet eksenli

---

[315] Belâzürî, Bişr'in Hîre'de bulunduğu süreçte Hîreliler Enbâr halkından kitâbeti öğrendiğinden Bişr'in de onlardan kitâbeti öğrendiğini aktarmaktadır. *Kitâbü'l-Mesâhif*'te geçen birinci rivayette ashâbın kitâbeti Hîrelilerden öğrendiğinden bahsedilmesi de muhtemelen bu saikledir. Belâzürî'nin aktarmış olduğu rivayetin tamamı için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 659-660.

[316] İbnü'l-Kelbî, ricâl âlimleri tarafından zayıf bir râvi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân* adlı eserinde Hişâm b. Muhammed b. Sâib hakkında Ahmed b. Hanbel'in, "Kendisinden herhangi birisinin rivayet nakletmesinin [doğru olduğunu] düşünmüyorum." dediğini; Dârekutnî ve beraberindeki pek çok ricâl âliminin metrûk olduğunu bildirdiğini; İbn Asâkir'in, "Râfizî ve güvenilir değil." dediğini aktarmıştır. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, Beyrût 2002, VIII. 338.

[317] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 183.

[318] Söz konusu tenkitler hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII. 338.

[319] Arap yazısının kaynağı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, s. 21-43.

[320] Detaylı bilgi için bkz. Nihad Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Mayıs 2021).

[321] Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, s. 36.

değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

II. HZ. EBÛ BEKİR'İN KUR'AN'I CEM' ETMESİNE İLİŞKİN RİVAYETLER

١. حدثنا عبد الله قال حدثنا يعقوب بن سفيان قال حدثنا أبو نعيم قال حدثنا سفيان عن السدي عن عبد خير عن علي رضي الله عنه قال: رحم الله أبا بكر هو أول من جمع بين اللوحين.[322]

1. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hz. Ali'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Allah Ebû Bekir'e rahmet eylesin. O Kur'an'ı iki kapak arasında toplayan ilk kişidir."[323]

Ali b. Ebî Tâlib → Abduhayr[324] → Süddî[325] → Süfyân[326] → Ebû Nuaym[327] → Ya'kūb b. Süfyân[328] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.[329] Bu rivayetin farklı kanallarla nakledilen varyantları aşağıdaki gibidir:

٢. حدثنا عبد الله قال حدثنا عمر بن شبة قال حدثنا أبو أحمد الزبيري قال حدثنا سفيان عن السدي عن عبد خير عن علي قال: أعظم الناس أجرا في المصاحف أبو بكر فإنه أول من جمع بين اللوحين.[330]

2. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hz. Ali'nin şöyle söylediğini rivayet etti: "Mushaflar konusunda insanlar içerisinde en büyük ecir Ebû Bekir'e aittir. Zira o Allah'ın kitabını iki kapak arasında toplayan ilk kimsedir."

---

[322] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 11; İbn Sa'd, *Tabakāt*, III. 193; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI. 148, VII. 248; Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 13; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 283; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1983, I. 230; Ebû Arûbe Muhammed b. Hüseyin el-Harrânî, *Kitâbü'l-Evâil*, nşr. Meş'al b. Bânî el-Matîrî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2003, s. 130; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, nşr. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd 1998, I. 32.

[323] Kaynaklarda Muhammed b. Sîrîn kanalıyla "مات أبو بكر ولم يجمع القرآن." (Hz. Ebû Bekir vefat ettiğinde Kur'an'ı cem' etmemişti.) şeklinde bir rivayet aktarılmışsa da bu rivayette geçmekte olan cem' ibaresi hıfz (ezber) manasında kullanılmıştır. Yani rivayette Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'ı ezberlemeden vefat ettiği kastedilmektedir. İbn Sa'd, *Tabakāt*, III. 211; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XXV, 513; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâz ez-Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1996, X. 97; Suyûtî, *el-İtkān*, I. 248.

[324] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 37-38.

[325] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 184-185.

[326] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.

[327] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 61-62.

[328] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 208.

[329] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 13.

[330] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 11.

Ali b. Ebî Tâlib → Abduhayr[331] → Süddî[332] → Süfyân[333] → Ebû Ahmed ez-Zübeyrî[334] → Ömer b. Şebbe[335] kanalıyla nakledilmektedir.

٣. حدثنا عبد الله قال حدثنا أحمد بن محمد بن الحسين بن حفص قال حدثنا خلاد قال حدثنا سفيان عن السدي عن عبد خير عن علي قال: رحمة الله على أبي بكر كان أعظم الناس أجرا في جمع المصاحف، وهو أول من جمع بين اللوحين.[336]

3. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hz. Ali'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah Ebû Bekir'e rahmet eylesin. Mushaflar konusunda insanlar içerisinde en büyük ecir Ebû Bekir'e aittir zira o, Kur'an'ı iki kapak arasında toplayan ilk kimseydi."

Ali b. Ebî Tâlib → Abduhayr[337] → Süddî[338] → Süfyân[339] → Hallâd[340] → Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Hafs[341] kanalıyla nakledilmektedir.

٤. حدثنا عبد الله قال حدثنا يعقوب بن سفيان قال حدثنا قبيصة قال حدثنا سفيان عن السدي عن عبد خير قال: سمعت عليا يقول: أعظم الناس أجرا في المصاحف أبو بكر رحمة الله على أبي بكر هو أول من جمع بين اللوحين.[342]

4. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Abduhayr'ın şöyle söylediğini aktarmıştır: "Hz. Ali'nin şunları söylediğini işittim, 'Mushaflar konusunda insanlar içerisinde en büyük ecir sahibi Ebû Bekir'dir. Allah ona merhamet etsin. O, Kur'an'ı iki kapak arasında toplayan ilk kimsedir.'"

Ali b. Ebî Tâlib → Abduhayr[343] → Süddî[344] → Süfyân[345] → Kabîsa[346] → Ya'kūb b. Süfyân[347] kanalıyla nakledilmektedir.

---

[331] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 37-38.
[332] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 184-185.
[333] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.
[334] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 297.
[335] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 116.
[336] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 11.
[337] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 37-38.
[338] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 184-185.
[339] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.
[340] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 368.
[341] Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakātü'l-Muhaddisîn bi-İsfahân*, III. 69.
[342] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 11.
[343] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 37-38.
[344] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 184-185.
[345] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.
[346] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 126-127.
[347] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 208.

٥. حدثنا عبد الله قال حدثنا أحمد بن عبد الجبار الدارمي قال حدثنا وكيع عن سفيان عن السدي عن عبد خير قال سمعت عليا يقول: رحمة الله على أبي بكر كان أول من جمع بين اللوحين.[348]

5. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Abduhayr'ın şöyle söylediğini aktarmıştır: "Hz. Ali'nin şunları söylediğini işittim, 'Allah'ın rahmeti Ebû Bekir'in üzerine olsun. O, Kur'an'ı iki kapak arasında toplayan ilk kimseydi.'"

Ali b. Ebî Tâlib → Abduhayr[349] → Süddî[350] → Süfyân[351] → Vekî' b. el-Cerrâh[352] → Ahmed b. Abdülcebbâr ed-Dârimî[353] kanalıyla nakledilmektedir. Zikrettiğimiz nakiller, aynı rivayetin farklı tariklerle aktarılan varyantlarıdır. İsnatlar farklı kanallarla Hz. Ali'ye dayanmaktadır. Senetler Süfyân'a kadar aynı olup Süfyân'dan itibaren çatallanmaktadır. Bu rivayeti Süfyân'ın farklı meclislerde farklı ifadelerle zikretmiş olması mümkün olduğu gibi öğrencilerinin de Süfyân'ın bu ifadelerini manen nakletmiş olmaları mümkündür. Metinler arasında nüanslar olmakla birlikte hepsinin aynı manayı ihtiva ettiği görülmektedir.

٦. حدثنا عبد الله قال حدثنا هارون بن إسحاق قال حدثنا عبدة عن سفيان عن السدي عن عبد خير قال: رحم الله أبا بكر كان أول من جمعه بين اللوحين.[354]

6. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Abduhayr'ın şöyle söylediğini aktarmıştır: "Allah Ebû Bekir'e rahmet eylesin. O, Kur'an'ı iki kapak arasında toplayan ilk kimseydi."

Rivayet Abduhayr[355] → Süddî[356] → Süfyân[357] → Abde[358] → Hârûn b. İshâk[359] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin kaynak râvisi olan Abduhayr yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerde bu sözleri Hz. Ali'ye nispet etmekteyken bu isnat verilerine göre bu cümleleri

---

[348] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 11. İsnadı Hz. Ali'ye dayanan mezkûr rivayetlerin isnat şeması için bkz. EK 1.
[349] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 37-38.
[350] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 184-185.
[351] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.
[352] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 37-39.
[353] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 62; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX. 258-261.
[354] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 12; Ebü'l-Hasan Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü't-Türâs, Mekke 1987, I. 85.
[355] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 37-38.
[356] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 184-185.
[357] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 225-227.
[358] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 89.
[359] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 87-88.

kendisi serdetmektedir. Hz. Ali hazfedilerek direkt Abduhayr'dan nakledildiği için senedi muttasıl değildir, dolayısıyla munkatı' bir rivayettir. Fakat farklı varyantlar ve sahih isnatlarla teyit edilmiş olan bu rivayet, makbul bir rivayettir.[360]

٧. حدثنا عبد الله قال حدثنا محمد بن أيوب بن يحيى بن ضريس قال: حدثنا علي بن الحسين قال: (أبو بكر كان يلقب كراع) حدثنا المطلب، عن السدي عن عبد خير قال: أول من جمع كتاب الله بين اللوحين أبو بكر.[361]

7. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Abduhayr'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Allah'ın kitabını iki kapak arasında toplayan ilk kimse Ebû Bekir'dir."

Keza rivayetin bu isnadında da Abduhayr'a isnat edilerek Abduhayr[362] → Süddî[363] → Muttalib[364] → Ali b. Hüseyin Kürâ'[u'n-neml][365] → Muhammed b. Eyyûb b. Yahyâ b. Durays[366] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin râvileri ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmektedir. Fakat bir önceki rivayette zikredildiği üzere Hz. Ali hazfedilerek Abduhayr'a nispetle nakledilen bu isnat munkatı'dır.[367]

٨. حدثنا عبد الله قال حدثنا هارون بن إسحاق قال حدثنا عبدة عن هشام عن أبيه: أن أبا بكر هو الذي جمع القرآن بعد النبي صلى الله عليه وسلم يقول: ختمه.[368]

8. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hişâm'ın babasından [Urve b. Zübeyr] rivayet ederek şöyle söylediğini nakletmiştir: "Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra Kur'an'ı ilk cem' eden kimse Ebû Bekir'dir." [Rivayeti aktaran râvilerden birisi] "Kur'an'ı hatmetmiştir."[369] demiştir.

---

[360] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 13.
[361] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 12; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 280-281; Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 13; Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ'*, I. 85. Yukarıda zikrettiğimiz VI ve VII numaralı rivayetlerin isnat şeması bkz. EK 2.
[362] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 37-38.
[363] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 184-185.
[364] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 360.
[365] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 180.
[366] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 198.
[367] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 13.
[368] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 12; Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ'*, I. 86; İbn Kesîr, *Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân*, nşr. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kāhire 1995, s. 57. Rivayetin isnat şeması için bkz. EK 3.
[369] Urve b. Zübeyr'in bu ifadesini senetteki râvilerden birisi yahut İbn Ebî Dâvûd bu şekilde yorumlamıştır.

Urve b. Zübeyr[370] → Hişâm b. Urve[371] → Abde[372] → Hârûn b. İshâk[373] kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı munkatı'dır. Zira doğum tarihi (643) Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin akabine tekabül eden[374] Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713), Hz. Ebû Bekir'in dönemine (632-634) erişmediği anlaşılmaktadır. Buna binaen bu isnat zayıf olarak değerlendirilmiştir[375] fakat Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem'ine ilişkin sahih senetle nakledilen rivayetler bu bilgiyi teyit etmektedir.

Ebû Şâme el-Makdisî, Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'ı iki kapak arasında cem' ettiği yönündeki rivayetlere dair temrîz sîgasıyla (kīle) bir izah aktarmaktadır: "Hz. Ebû Bekir şu an iki kapak arasında bulunan mushafı cem' etmiştir."[376] Bu izaha göre Hz. Ebû Bekir, dağınık haldeki vahiy malzemesini bir araya toplamak suretiyle Kur'an'ın cem'ini deruhte etmiş fakat iki kapak arasında bir kitap formunda yazılması zaman almıştır. Nitekim Dânî'nin eserinde Urve b. Zübeyr'den nakletmiş olduğu rivayet de bu görüşü desteklemektedir. Rivayete göre Urve b. Zübeyr şöyle demiştir: "Yemâme ashâbı öldürülünce [vahiy malzemesini] sahîfeler halinde bir araya toplayan ilk kişi Hz. Ebû Bekir idi. Hz. Osman ise bu sahîfeleri cem' ederek tek bir mushaf haline getirdi."[377]

A. Cem' Faaliyetinin İcrasında İki Kişinin Şahitliğinin Şart Koşulması

Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem'ine dair nakledilen rivayetler içerisinde en çok araştırma ve tartışma konusu olanlardan biri de icra edilen cem' faaliyetinde delil olarak iki şahit istenmesini konu edinen rivayetlerdir.[378] Hz. Ebû Bekir'in şart koştuğu söz konusu iki şahit ile kastının ne olduğuna dair kaynaklarda sarih bir bilginin bulunmayışı, bu hususta çeşitli görüşlerin serdedilmesini beraberinde getirmiştir. Söz konusu rivayet şu şekildedir:

---

[370] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 395-396.
[371] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 63-64.
[372] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 89.
[373] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 87-88.
[374] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII. 180-185.
[375] Nâşir, ilgili dipnotta bu hususu izah etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 57, dipnot kaydı.
[376] Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 75.
[377] "أن أبا بكر الصديق أول من جمع القرآن في المصاحف حين قتل أصحاب اليمامة وعثمان الذي جمع المصاحف على مصحف واحد." Ayrıntılı bilgi için bkz. Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 18.
[378] Bu rivayetlerin tahliline dair ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulvahap Özsoy, "Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'an'ın Cem'i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivayetin Kaynak Değeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2015, sayı: 43, s. 104-138.

حدثنا عبد الله قال حدثنا أبو الطاهر قال: أخبرنا ابن وهب، أخبرني ابن أبي الزناد عن هشام بن عروة، عن أبيه قال: لما استحر القتل بالقراء يومئذ فرق أبو بكر على القرآن أن يضيع فقال لعمر بن الخطاب ولزيد بن ثابت: اقعدوا على باب المسجد فمن جاءكما بشاهدين على شيء من كتاب الله فاكتباه.[379]

Hişâm b. Urve, babası Urve b. Zübeyr'den naklen şöyle rivayet etmiştir: Yemâme Savaşı Kur'an hafızlarını[n pek çoğunu] yakıp kavurunca[380] Ebû Bekir, Kur'an'ın kaybolmasından korktu ve Ömer b. Hattâb ve Zeyd b. Sâbit'e, "Mescidin kapısında oturun ve her kim size iki şahitle birlikte Allah'ın kitabından bir şey getirirse onu yazın." dedi.

Temel hadis kaynaklarında yer almayan bu rivayetin geçtiği en eski kaynak İbn Vehb'in *el-Câmi'* adlı eseridir.[381] Rivayeti eserinde zikreden müteahhir dönem âlimlerin ise bu rivayeti, İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserine refere ederek aktardığı görülmektedir.

Rivayet Urve b. Zübeyr[382] → Hişâm b. Urve[383] → İbn Ebi'z-Zinâd[384] → İbn Vehb[385] → Ebü't-Tâhir[386] kanalıyla nakledilmektedir. İbn Ebî Dâvûd'un rivayeti kendisinden naklettiği râvi olan Ebü't-Tâhir'in (ö. 250/864) cerh ve ta'dîl kitaplarında sika bir râvi olarak zikredildiği görülmektedir.[387] İkinci sırada yer alan râvi İbn Vehb (ö. 197/813) İbn Sa'd'ın tabakātında müdellis bir râvi olarak değerlendirilmekteyse de bu değerlendirme ricâl kaynaklarında kabul görmemiştir.[388] İbn Vehb'in eserlerini tafsilatlı olarak incelemeye tabi tutan Abdulvahap Özsoy, pek çok rivayeti senetsiz naklettiğini ve çok sayıda zayıf ve mevzû' rivayete yer verdiğini ifade etmektedir.[389] Senetteki asıl tenkit unsuru olan râvi ise İbn Vehb'in aktarımda bulunduğu râvi olan İbn Ebi'z-Zinâd'dır (ö. 174/790). Zira İbn Ebi'z-Zinâd, pek çok âlim tarafından sika olmadığı vurgulanarak cerh edilmektedir. Ahmed b.

---

[379] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 12; Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ'*, I. 86; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 55; İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 59; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 14; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV. 332. Rivayetin isnat şeması için bkz. EK 3.
[380] Bu ifade, pek çok Kur'an hafızının şehit düşmesinden kinayedir.
[381] Abdulvahap Özsoy, *a.g.m.*, s. 116.
[382] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 395-396.
[383] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 63-64.
[384] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 252-253.
[385] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 189-190.
[386] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 83.
[387] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 83.
[388] İbn Sa'd, *Tabakāt*, VII. 518.
[389] Abdulvahap Özsoy, *a.g.m.*, s. 115-116.

Hanbel, onun muzdaribu'l-hadîs olduğunu, Yahyâ b. Maîn ise hadisiyle amel edilmeyeceğini söylemiştir.[390] İbn Hacer de onun doğru sözlü bir kimse iken Bağdâd'a yerleştikten sonra değiştiğini ifade etmiştir.[391] İbn Hibbân ise İbn Ebi'z-Zinâd'ın güvenilir kimselerden nakilde bulunurken karıştırarak aktardığını, bunun hafızasının kuvvetli olmamasından kaynaklandığını, bu nedenle de infirâd ettiği (tek başına naklettiği) haberlerle ihticâc edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.[392] İncelemeye tabi tuttuğumuz rivayette infirâd etmesi ve rivayetin sair hadis kaynaklarında yer almıyor olması dikkate alındığı zaman bu rivayete ihtiyat ile yaklaşılması gerektiği görülmektedir.[393]

İbn Ebi'z-Zinâd'ın rivayeti kendisinden nakletmiş olduğu Hişâm b. Urve'nin ise Irak'a gittikten sonra tedlîs yaptığı yönünde kayıtlar mevcutsa da[394] bu nakli Medîneli İbn Ebi'z-Zinâd'a nakletmesi hasebiyle senet zincirinin bu halkasında herhangi bir zaafın söz konusu olmadığı görülmektedir.

Bir önceki rivayette ifade edildiği üzere ilgili iki rivayetin dayandığı kaynak râvi olan Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Hz. Ebû Bekir döneminde yaşanan bir vakayı aktarmaktadır fakat kendisi Hz. Ebû Bekir dönemine (632-634) erişmemiştir.[395] Bu sebeple bu rivayet isnadı itibariyle munkatı' bir rivayettir. Senedindeki inkıtâ' ve râvilerinin taşıdıkları zaaf sebebiyle bu rivayetin isnadı zayıf kabul edilmiştir.[396] Bu nedenle kaynaklarda bu rivayet esas alınarak aktarılan bilgi ve değerlendirmelerin isabetli olmadıkları belirtilmelidir.

Kaynak niteliğine haiz olmayan bu rivayetin sahih kabul edilmesiyle mushaf tarihi kaynaklarında bazı kabullerin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bu hususlardan ilki, getirilen nasların kabulü için şart koşulan iki şahidin ne anlama geldiğine ilişkin yapılan yorumlardır. Sehâvî, Ebû Şâme el-Makdisî, İbn Hacer el-Askalânî, Suyûtî ve Zürkānî gibi âlimler bu rivayeti sahih kabul ederek eserlerinde söz konusu iki şahit ile neyin kastedildiğine

---

[390] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 252.
[391] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 340.
[392] İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, II. 56.
[393] Konuyu inceleyen Abdulvahap Özsoy bu noktada önemli bir tespitte bulunmaktadır. Özsoy, İbn Ebi'z-Zinâd'ın yaşadığı dönemin, Şîa'nın tahrif iddialarının en yoğun hissedildiği dönem olduğunu ve kaynaklarda kendisine bu iddialara karşıt görüşlerin telkin edildiği yönünde verilerin yer aldığını aktarmaktadır. Kur'an vahyinin metinleşme sürecinde nasların -tahrife imkân bırakmayacak şekilde- iki şahit eşliğinde kabul edildiği yönündeki bu rivayetin de söz konusu telkinler neticesinde kendisine nakledilmiş olmasının mümkün olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Abdulvahap Özsoy, *a.g.m.*, 118-119.
[394] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI. 35.
[395] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII. 183.
[396] İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 59.

ilişkin şu ihtimalleri zikretmişlerdir: (1) Getirilecek âyetlerin Hz. Peygamber'in huzurunda yazıldığına ilişkin iki şahidin getirilmesidir. (2) Ezberlenmiş ve yazıyla tespit edilmiş olmasıdır. (3) Son arzadaki okuyuşa uygun olduğuna iki kişinin tanıklık etmesidir. (4) Kur'an'ın nazil olduğu vecihlerden birine uyduğuna iki kişinin şahitlik etmesidir. (5) Hz. Peygamber tarafından yazdırıldığına iki kimsenin tanıklık etmesidir.[397] Söz konusu rivayete ilişkin kaydedilen bu değerlendirmeler, kendilerinden sonraki mushaf tarihi kaynaklarında aynen zikredilmiştir ki bu nevi değerlendirmelerin tetkik edilmeksizin mutlak ve müsellem birer bilgi olarak itibar görmesi sorgulanması gereken bir durumdur.

Kaynaklarda bu konuyla ilişkili olarak yaygınlık kazanan bir diğer kabul ise cem' sürecinde uygulanan iki şahit şartının istisnası olarak Tevbe 9/128-129. ve Ahzâb 33/23. âyetlerin kabulünde yalnızca bir sahâbînin şahitliğiyle iktifa edilmesidir.[398] Bu noktada işkâl teşkil eden husus zü'ş-şehâdeteyn olarak nitelendirilen ve şahitliği iki kişinin şahitliğine denk kabul edilen bu şahsiyetin hüviyeti, kim olduğu meselesidir. Zira rivayetlerde ismi zikredilen sahâbîler terâcim türü eserlerde farklı şahsiyetlermişçesine ayrı olarak zikredilmiş fakat biyografilerinde aynı hadiselere yer verilmiştir. Rivayetlerde şahitliği iki kimsenin şahitliğine

---

[397] Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ'*, I. 86; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 55; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 14-15; Suyûtî, *el-İtkān*, I. 205-206; Zürkānî, *Menâhilü'l-İrfân*, I. 252-253.

[398] Rivayetlerde farklı isimlerle zikredilen bu sahâbînin şahitliğinin iki kimsenin şahitliğine muadil addedildiği söz konusu hadise kaynaklarda meâlen şöyle aktarılmaktadır: "Hz. Peygamber bir bedevîden at satın almış ve atın ücretini ödemek için kendisiyle birlikte gelmesini rica etmişti. Hz. Peygamber [bir an evvel ücretini ödemek için] hızlı bir şekilde yürürken bedevî [daha iyi bir müşteri bulma ümidiyle] ağırdan almaktaydı. Derken Hz. Peygamber'in akdinden habersiz olan bazı kimseler bedevînin etrafını sararak atı satın almak için pazarlığa giriştiler. Başkalarının ata daha fazla fiyat verdiğini gören bedevî de Hz. Peygamber'e seslenerek 'Bu atı alacaksan al[saydın, sen onu almayınca] ben de onu sattım!' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Ben zaten onu senden satın almadım mı?' dedi. Bedevî 'Vallahi satmadım!' diyerek inkâr edince Hz. Peygamber 'Bilakis ben bu atı senden satın aldım!' dedi ve böylece insanlar bedevî ile Hz. Peygamber'in etrafına toplandı. Bunun üzerine bedevî 'Öyleyse bu atı sana sattığıma şahit göster.' deyince bu sözü işiten müslümanlar, 'Yazıklar olsun sana! Kuşkusuz Allah'ın resulü hakikatten başka bir şey söylemez!' dedi [ise de şahitlik eden kimse çıkmadı.] Derken Huzeyme geldi ve 'Ben senin bu atı [Hz. Peygamber'e] sattığına şahidim.' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Huzeyme'ye dönerek 'Neye dayanarak şahitlik ediyorsun?' diye sordu. Huzeyme '[Allah'ın] seni tasdik etmesine istinaden [senin doğruluğuna şahitlik ediyorum] yâ Rasûlallah!' dedi. Bunun üzerine Rasûlullah onun şehâdetini iki kimsenin şahitliğine denk kıldı." Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVI. 205-206. Kaleme aldığı makalede söz konusu rivayetin bütün varyantlarını detaylı olarak incelemeye tabi tutan Abdulvahap Özsoy, rivayetin sonuna iliştirilen فجعل رسول الله شهادته شهادة رجلين "Bunun üzerine Rasûlullah onun şehâdetini iki kimsenin şahitliğine denk kıldı." ifadesinin rivayeti nakleden sahâbînin bir yorumu olduğunu fakat bu yorumun Hz. Peygamber'in bir ifadesiymişçesine mutlaklaştırılarak kaynaklarda şüyû bulduğunu tespit etmektedir. Bu tespit, klasik ve modern kaynaklarda tetkik edilmeksizin kabul gören bu bilginin kaynak değerini ortaya koyması itibariyle büyük bir önem arz etmektedir. İlgili makale için bkz. Abdulvahap Özsoy, "Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Hüzeyme'nin Şahitliği Örneği-", *EKEV Akademi Dergisi*, Erzurum 2016, cilt: XX, sayı: 65, s. 1-40.

denk kabul edilen kimse olarak zikredilen isimler aşağıdaki gibidir:[399]

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855):

I. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî[400] [Rivayette Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetinin bildirildiği nakledilmektedir.]

II. Huzeyme el-Ensârî[401] [Rivayette Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetinin bildirildiği nakledilmektedir.]

III. Hâris b. Hazeme[402] [Rivayette hangi halife dönemi olduğu belirtilmeksizin Tevbe sûresinin son iki âyetinin Hz. Ömer'e bildirildiği aktarılmaktadır.]

Buhârî (ö. 256/870):

I. Huzeyme el-Ensârî[403] [Rivayette Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' faaliyetinde Tevbe sûresinin son iki âyetinin bildirildiği aktarılmaktadır.]

II. Ebû Huzeyme el-Ensârî[404] [Rivayette Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' faaliyetinde Tevbe sûresinin son iki âyetinin bildirildiği aktarılmaktadır.]

---

[399] Söz konusu sahâbînin kaynaklarda hangi isimlerle aktarıldığı yakın zamanda bazı araştırmacılar tarafından araştırma konusu edilmişse de tespitlerin bazı eksikler ve hatalar barındırdığını fark etmemiz bizi tekrar mevcut rivayet malzemesini tetkik etmeye sevk etmiştir.

[400] Rivayet Zeyd b. Sâbit → Hârice b. Zeyd → İbn Şihâb ez-Zührî → Şuayb b. Ebî Hamza → Hakem b. Nâfi' kanalıyla nakledilmektedir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV. 501-502. [Ahmed b. Hanbel, zü'ş-şehâdeteyn olarak nitelendirilen bu sahâbîyi Hz. Ebû Bekir döneminde icra edilen cem' faaliyetinin yanı sıra Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde de zikretmektedir.]

[401] Rivayet Zeyd b. Sâbit → Hârice b. Zeyd → İbn Şihâb ez-Zührî → Ma'mer b. Râşid → Abdürrezzâk b. Hemmâm kanalıyla nakledilmektedir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV. 510.

[402] Rivayet Abbâd b. Abdullâh b. Zübeyr → Yahyâ b. Abbâd → Muhammed b. İshâk → Muhammed b. Seleme → Ali b. Bahr kanalıyla nakledilmektedir. Eserin tahkikini gerçekleştiren Şuayb el-Arnavût, bu rivayetin senedindeki kopukluk ve râvilerinden Muhammed b. İshâk'ın tedlîs'i dolayısıyla isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir. Eserin nâşirlerinden Ahmed Şâkir de Abbâd b. Abdullâh b. Zübeyr'in sika olduğunu fakat ne onun ne de [rivayeti kendisinden naklettiği] Hâris b. Hazeme'nin cem' hadisesine erişmediğini ifade ederek söz konusu inkıtâ'a işaret etmiştir. Ahmed Şâkir, rivayetin isnadındaki problemin yanı sıra metninin de birtakım tenakuzlar barındırdığını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III. 240-241, dipnot kaydı.

[403] Rivayet Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → Şuayb b. Ebî Hamza → Ebü'l-Yemân kanalıyla nakledilmektedir. Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 20.

[404] Rivayet Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa'd → Mûsâ b. İsmâîl kanalıyla nakledilmektedir. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3. Buhârî'nin mezkûr sahâbîyi Ebû Huzeyme el-Ensârî ismiyle aktardığı diğer varyantlar için bkz. Buhârî, "Ahkâm", 37; Buhârî, "Tevhîd", 22.

III. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî[405] [Rivayette Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetinin bildirildiği nakledilmektedir.]

Tirmizî (ö. 279/892)[406]: **Huzeyme b. Sâbit** yahut **Ebû Huzeyme** [Rivayette Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetini bildiren sahâbînin kimliğine ilişkin tereddüt (أو) ifade edilmektedir.]

Nesâî (ö. 303/915)[407] [Rivayette Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetinin bildirildiği nakledilmektedir.], **Suyûtî** (ö. 911/1505)[408] [Rivayette Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem‘ faaliyetinde Tevbe sûresinin son iki âyetinin bildirildiği aktarılmaktadır.]: **Huzeyme b. Sâbit**

Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî (ö. 307/919)[409] [Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî isimli sahâbînin cem‘ sürecinde Tevbe sûresinin 9/128-129. âyetlerini, istinsah sürecinde Ahzâb sûresinin 33/23.

---

[405] Rivayet Zeyd b. Sâbit → Hârice b. Zeyd → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Mûsâ b. İsmâîl kanalıyla nakledilmektedir. Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 3. Arthur Jeffery, *Mukaddimetân fî Ulûmi’l-Kur’ân* adlı neşrinde mezkûr rivayetin farklı bir varyantına yer vermiştir. Rivayetin bu varyantında hadise Hz. Osman devrinde değil Hz. Ebû Bekir devrinde vaki olarak aktarılmıştır. Bkz. *Mukaddimetân fî Ulûmi’l-Kur’ân ve Hümâ: Mukaddimetü Kitâbi’l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atıyye*, nşr. Arthur Jeffery, Mektebetü’l-Hâncî, Kāhire 1954, s. 21-22.

[406] Rivayet Enes b. Mâlik → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Abdurrahmân b. Mehdî → Muhammed b. Beşşâr Bündâr kanalıyla nakledilmektedir. Tirmizî, bu rivayetin isnadının hasen-sahih olduğunu ifade etmektedir. Tirmizî, Ahzâb sûresinden bir âyetin istinsah heyetine bildirilmesine ilişkin bu rivayeti, “Tevbe sûresi” bâb başlığı altında -Huzeyme b. Sâbit’in cem‘ faaliyetinde Tevbe sûresinin son iki âyetini bildirdiğini aktaran rivayetin akabinde- zikretmektedir. Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 10. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, benzer bir rivayeti Zeyd b. Sâbit → Hârice b. Zeyd → İbn Şihâb ez-Zührî kanalıyla muhtasar olarak nakletmektedir. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü’l-Kur’ân*, s. 282.

[407] Rivayet Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Heysem b. Eyyûb kanalıyla nakledilmektedir. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmun‘im Şelebî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 2001, X. 217.

[408] Suyûtî, bu hususu İbn Eşte’nin günümüze intikal etmeyen *Kitâbü’l-Mesâhif* adlı eserinden bir nakille aktarmaktadır. İbn Eşte, Leys b. Sa‘d kanalıyla şu rivayeti nakletmektedir: “Kur’an’ı ilk cem‘ eden Ebû Bekir, yazıya geçiren ise Zeyd b. Sâbit’tir. İnsanlar [beraberlerindeki vahiy malzemesi ile] Zeyd b. Sâbit’e gelmekte fakat Zeyd b. Sâbit iki adil kimsenin şahitliği olmaksızın getirdikleri âyetleri kabul etmemekteydi. Tevbe sûresinin son [iki] âyeti Huzeyme b. Sâbit’ten başka kimsede bulunamamış fakat Zeyd b. Sâbit ‘O âyetleri yazınız, zira Hz. Peygamber onun şahitliğini iki kişinin şahitliğine denk kılmıştır.’ deyince heyet Huzeyme’nin getirmiş olduğu âyetleri yazmıştır. [Cem‘ faaliyetleri sürerken] Hz. Ömer recm âyetini getirmiş fakat tek başına olduğu için getirdiği âyet kabul edilmemiştir.” Suyûtî, *el-İtkān*, I. 206. Suyûtî’nin eserinde iki şahit meselesini güçlendirmek saikiyle yer verdiği bu rivayet pek çok tenkit unsuru barındırmaktadır. Hz. Ömer’in getirdiği âyetin kabul edilmediği yönündeki ifade çalışmamızın birinci bölümünde “Âyetlerin Sayısı” başlığı altında değerlendirilmektedir.

[409] Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî, Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Abdülazîz b. Ebî Seleme kanalıyla naklettiği rivayette Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem‘ faaliyetinde Tevbe sûresinin son iki âyetini, Enes b. Mâlik → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Abdülazîz b. Ebî Seleme kanalıyla naklettiği rivayette ise Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetini Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî ismli sahâbînin bildirdiğini kaydetmektedir. Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî, *Müsnedü Ebî Ya‘lâ el-Mevsılî*, I. 91-93.

âyetini bildirdiği nakledilmektedir.]: **Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî**

İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929):

I. Huzeyme b. Sâbit[410]

II. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî[411]

III. Huzeyme el-Ensârî[412]

IV. Huzeyme b. Sâbit yahut **Ebû Huzeyme**[413]

V. Hâris b. Huzeyme[414]

---

[410] İbn Ebî Dâvûd, söz konusu râvinin ismini üç farklı varyantla Huzeyme b. Sâbit olarak kaydetmektedir.
1. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Ebû Dâvûd et-Tayâlisî → Amr b. Ali b. Bahr kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir.
2. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Abdurrahmân b. Mehdî → Muhammed b. Beşşâr Bündâr kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir.
3. Yahyâ b. Abdurrahmân b. Hâtıb → Muhammed b. Amr b. Alkame → Ömer b. Talha el-Leysî → İbn Vehb → Ebü’t-Tâhir kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı, kaynak râvi olan Yahyâ b. Abdurrahmân b. Hâtıb (ö. 104/722) ile Hz. Ömer (ö. 23/644) arasındaki inkıtâ‘ın yanı sıra râvilerinden Muhammed b. Amr b. Alkame, Ömer b. Talha ve İbn Vehb’in ehliyetine yöneltilen tenkitler dolayısıyla zayıftır. Bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IX. 166; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, III. 99; İbn Sa‘d, *Tabakāt*, VII. 518; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VI. 117; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, s. 12-14, 17, 38-39.
[411] İbn Ebî Dâvûd, söz konusu râvinin ismini üç farklı varyantla Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî olarak kaydetmektedir.
1. Rivayet Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → Yûnus b. Yezîd → Osmân b. Amr → Muhammed b. Yahyâ kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir.
2. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Ya‘kūb b. İbrâhîm → Muhammed b. Yahyâ kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir.
3. Zeyd b. Sâbit → Hârice b. Zeyd → İbn Şihâb ez-Zührî → Ma‘mer b. Râşid → Abdürrezzâk b. Hemmâm → Seleme b. Şebîb ve Muhammed b. Yahyâ → Ebû Bekir es-Sicistânî → Ebû Amr Osmân b. Muhammed → Ebû Ca‘fer el-Muaddel → el-Kādî Ebü’l-Fazl el-Ermevî kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, s. 14, 15, 37.
[412] İbn Ebî Dâvûd, söz konusu râvinin ismini iki farklı varyantla Huzeyme el-Ensârî olarak kaydetmektedir.
1. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → Yûnus → İbn Vehb → Ebü’r-Rebî‘ kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir.
2. Zeyd b. Sâbit → Hârice b. Zeyd → İbn Şihâb ez-Zührî → Şuayb b. Ebî Hamza → Ebü’l-Yemân → Muhammed b. Halef el-Askalânî ve Muhammed b. Avf el-Hımsî kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, s. 27-28, 37.
[413] Enes b. Mâlik → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa‘d → Abdurrahmân b. Mehdî → Muhammed b. Beşşâr Bündâr kanalıyla nakledilen rivayetin isnadı sahihtir. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, s. 25-26.
[414] Rivayet Abbâd b. Abdullâh b. Zübeyr → Yahyâ b. Abbâd → Muhammed b. İshâk → Muhammed b. Seleme → Hârûn b. Ma‘rûf → Muhammed b. Yahyâ kanalıyla nakledilmektedir. Bu rivayette söz konusu sahâbînin Hz. Ömer’in huzuruna gelerek âyetleri bildirdiği görülmektedir. Rivayetin bu varyantında sahâbî “Hâris b. Huzeyme” ismiyle kaydedilmektedir. Fakat rivayeti nakleden Abbâd b. Abdullâh b. Zübeyr’in cem‘ hadisesine erişmemesi nedeniyle rivayetin senedinde inkıtâ‘ mevcuttur. Ayrıca rivayetin râvilerinden Muhammed b. İshâk’ın tedlîs ile müttehem oluşu, rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IX. 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III. 240-241, dipnot kaydı; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, s. 38.

VI. Raculün mine'l-ensâr[415]

Taberânî (ö. 360/971)[416]:

I. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî

II. Huzeyme yahut **Ebû Huzeyme el-Ensârî**

İbn Hacer (ö. 852/1449)[417]: Tevbe sûresinin son iki âyetinin **Ebû Huzeyme** künyesiyle anılan **İbn Evs b. Yezîd b. Esram** yahut **Hâris b. Huzeyme** tarafından, Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetinin ise Huzeyme b. Sâbit tarafından bildirildiğini kaydetmektedir.

Tablo 1: Zü'ş-Şehâdeteyn Meselesinin Erken Dönem Kaynaklarındaki Mukayesesi

[415] Rivayet Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. İsmâîl el-Ensârî → Ca'fer b. Avn → Ali b. Harb kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin râvilerinden İbrâhîm b. İsmâîl el-Ensârî'nin ehliyetine yöneltilen tenkitler dolayısıyla rivayetin isnadı zayıftır. (İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 84.) Rivayetin metninde yer alan "ensârdan bir adam" ifadesindeki nekâret (belirsizlik), rivayetin metni itibariyle bir zaaf teşkil etmektedir. Bu nedenle rivayetin sahih olan diğer varyantları dikkate alınmalıdır. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 14.

[416] Taberânî, rivayeti beş farklı senetle nakletmektedir:
1. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → Abdurrahmân b. Hâlid b. Müsâfir → Leys → Abdullâh b. Sâlih → Muttalib b. Şuayb el-Ezdî kanalıyla nakledilmektedir. Bu rivayette hadise, Ebû Bekir dönemindeki cem' faaliyetinde geçmektedir ve Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî isimli sahâbî Tevbe sûresinin 9/128-129. âyetlerini bildirmektedir.
2. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → Yûnus → Leys → Abdullâh b. Sâlih → Hârûn b. Kâmil el-Mısrî kanalıyla nakledilmektedir. Bu rivayette hadise, Ebû Bekir dönemindeki cem' faaliyetinde geçmektedir ve Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî isimli sahâbî Tevbe sûresinin 9/128-129. âyetlerini bildirmektedir.
3. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa'd → Ebü'l-Velîd → Ebû Halîfe kanalıyla nakledilmektedir.
4. Zeyd b. Sâbit → Hârice b. Zeyd → İbn Şihâb ez-Zührî → Ma'mer b. Râşid → Abdürrezzâk b. Hemmâm → İshâk b. İbrâhîm ed-Deberî kanalıyla nakledilmektedir.
5. Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk → İbn Şihâb ez-Zührî → İbrâhîm b. Sa'd → Ebû Husayn el-Kādî, Yahyâ el-Himmânî ve Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî → Ebû Halîfe kanalıyla nakledilmektedir. Bu iki rivayette ise Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresinin 33/23. âyetinin Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî isimli sahâbî tarafından bildirildiği kaydedilmektedir. Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kāhire 1994, IV. 82, V. 129, 146-148.

[417] İbn Hacer el-Askalânî, Tevbe sûresinin son iki âyeti ile Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetini beraberinde bulunduran sahâbînin farklı kimseler olduğunu savunmaktadır. Ona göre Tevbe sûresinin son iki âyetinin bulunduğu sahâbî Ebû Huzeyme künyesi ile meşhur olan İbn Evs b. Yezîd b. Esram yahut Hâris b. Huzeyme isimli sahâbîdir. Ahzâb sûresinin yirmi üçüncü âyetini beraberinde bulunduğu sahâbî ise şahitliği iki kişinin şahitliğine denk sayılan Huzeyme b. Sâbit'tir. İbn Hacer'in bu yorumu rivayetlerdeki işkâli gidermemekte aksine daha da komplike bir hale getirmektedir. Zira bu görüş doğru kabul edildiği takdirde şahitliği iki kişinin şahitliğine denk sayılan sahâbî Ahzâb sûresinin 33/23. âyetini getirmiş, Tevbe sûresinin 9/128-129. âyetleri ise tek kişinin şahitliği ile kabul edilmiş olacaktır. Kanaatimiz söz konusu âyetin başta Zeyd b. Sâbit olmak üzere pek çok sahâbînin ezberinde olduğu dolayısıyla yazıyla tespitine ihtiyaç duyulmaksızın tevâtürle hafızalarda kayıtlı olduğu yönündedir. İbn Hacer'in ilgili yorumu için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 15-16.

ZÜ'Ş-ŞEHÂDETEYN MESELESİNİN ERKEN DÖNEM KAYNAKLARINDAKİ MUKAYESESİ			
KAYNAK	**ÂYETİ BİLDİREN KİMSE**	**BİLDİRİLEN ÂYET**	**HADİSENİN GERÇEKLEŞTİĞİ DÖNEM**
Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
	Huzeyme el-Ensârî	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
	Hâris b. Hazeme	Tevbe 9/128-129	Müphem
Buhârî (ö. 256/870)	Huzeyme el-Ensârî	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Ebû Huzeyme el-Ensârî	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
Tirmizî (ö. 279/892)	Huzeyme b. Sâbit	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Huzeyme b. Sâbit yahut Ebû Huzeyme el-Ensârî	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
Nesâî (ö. 303/915)	Huzeyme b. Sâbit	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919)	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929)	Huzeyme b. Sâbit	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
			Hz. Osman Dönemi
	Huzeyme b. Sâbit yahut Ebû Huzeyme	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
		Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
	Huzeyme el-Ensârî	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Hâris b. Huzeyme	Tevbe 9/128-129	Müphem
	Raculün mine'l-ensâr	Ahzâb 33/23	Hz. Ebû Bekir Dönemi
Taberânî (ö. 360/971)	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Huzeyme yahut Ebû Huzeyme el-Ensârî	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi
İbn Hacer (ö. 852/1449)	Ebû Huzeyme künyesiyle anılan İbn Evs b. Yezîd b. Esram yahut Hâris b. Huzeyme	Tevbe 9/128-129	Hz. Ebû Bekir Dönemi
	Huzeyme b. Sâbit	Ahzâb 33/23	Hz. Osman Dönemi

Başlıca hadis kaynaklarından iktibasta bulunarak aktardığımız nakillerden de anlaşılacağı üzere söz konusu sahâbînin kim olduğu hususunda kaynaklarımızda bir bilgi karışıklığı söz konusudur. Huzeyme b. Sâbit, Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî, Huzeyme el-Ensârî, Ebû Huzeyme el-Ensârî, Hâris b. Huzeyme, raculün mine'l-ensâr gibi farklı isimlere yer veren bu rivayetlerin telifi kabil değildir.[418] Kaynaklarda Medîneli iki farklı sahâbî olan Huzeyme b. Sâbit ve Ebû Huzeyme künyesiyle tanınan Hâris b. Hazeme[419] isimli sahâbînin hayatları hakkında aktarılan bilgilerin birbirine karışmış olması da bu hususu teyit eder niteliktedir.[420]

Özetle, temel hadis kaynaklarında zikredilmemesine karşılık ilk olarak İbn Vehb'in *el-Câmi'* adlı eserinde, akabinde İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde kaydedilen bir rivayetten hareketle kaynaklarımızda Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem' süresince Hz. Ömer ve Zeyd b. Sâbit'in mescit kapısının eşiğine oturarak kendilerine iki şahitle getirilen nasları kabul ettikleri yönünde bir kanaat oluşmuştur. Senedindeki inkıtâ' ve râvilerinin ehliyetlerindeki zaaflar nedeniyle kaynak niteliği taşımayan bu rivayet sahih kabul edilerek rivayette zikredilen iki şahidin ne olabileceğine ilişkin erken dönem kaynaklarında çeşitli yorumlar getirilmiş ve bu yorumlar sonraki dönem mushaf tarihi kaynaklarında yerlerini almıştır. Bir diğer rivayette ise cem' sürecinde iki şahit şartının uygulandığı fakat iki âyetin kabulünde bu şart aranmaksızın yalnızca -Hz. Peygamber'in, şahitliğini iki kimsenin şahitliğine denk kıldığı addedilen- bir sahâbînin şahitliğiyle kabul edildiği yönünde bir bilgi aktarılmıştır. Rivayetlerde kimliğine ilişkin farklı isimler zikredilen bu sahâbînin şahitliğinin Hz. Peygamber tarafından taltif edildiği fakat hukuk önünde böyle bir ayrıcalık tanınmadığı gayet sarihken rivayeti aktaran sahâbînin yapmış olduğu yorum âlimler tarafından mutlaklaştırılmış ve Hz. Peygamber'e refere edilerek aktarılmıştır. Bu suretle söz konusu rivayet hadis, fıkıh, tarih, edebiyat ve mushaf tarihi kaynaklarında Hz. Peygamber'in

---

[418] Diğer yönden, kaleme almış olduğu makalede bu konuya değinen Ahmet Keleş, Mekkî olan Tevbe sûresinin son iki âyetinin, Hz. Peygamber'e Medîne'de vahiy kâtipliği yaptığı bilinen Zeyd b. Sâbit'te yazılı olarak bulunmamasının son derece tabii olduğunu belirtmekte fakat kendisi de Medîneli olan söz konusu Huzeyme b. Sâbit isimli sahâbînin nezdinde yazılı olarak bulunmasının bu yorumu geçersiz kıldığını aktarmaktadır. Bunun yanı sıra Abdullâh b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b gibi Hz. Peygamber döneminde şahsî mushaflarını derlemiş olan sahâbîlerin mushaflarında bu âyetlerin mevcut olmasının, söz konusu âyetleri yalnızca bir tek sahâbînin kayıt altına almış olduğu yönündeki kanaati geçersiz kılmakta olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Ahmet Keleş, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2001, cilt: XIV, sayı: 1, s. 109-110.

[419] Söz konusu sahâbînin nisbesi kaynaklarda iki farklı şekilde kaydedilmiştir. Birinci vecihe göre Hazeme şeklinde okunurken ikinci vecihe göre Huzeyme şeklinde okunmuştur.

[420] İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, II. 448; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-İstîbsâr fî Nesebi's-Sahâbe mine'l-Ensâr*, nşr. Ali Nüveyhiz, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1972, s. 63; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II. 485-487; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III. 140-141.

ifadeleriymişçesine aktarılarak yaygınlık kazanmıştır.[421] Bu ve benzeri bilgi karışıklığı söz konusu olan rivayetlerin mushaf tarihi bağlamında kaynak niteliği taşımamaları nedeniyle bu veriler üzerine inşa edilecek bir tarih anlatısı sağlıklı bir veri sunmayacaktır.

B. Cem‘ Faaliyetinde Kullanılan Yazı Malzemeleri

Hz. Peygamber hayattayken muhtelif yazı malzemelerine kaydedilen vahiy Hz. Ebû Bekir'in hilafet döneminde (632-634) Zeyd b. Sâbit tarafından cem‘ edilmiştir. Nüzûl vasatında yazı malzemesi temininin imkânı ve malzemelerin çeşitliliğine ilişkin bilgi, mushafın metinleştiği ilk ortama ışık tutması hasebiyle önem arz etmektedir. Vahyin kaydedildiği yazı malzemelerine dair ilk bilgiye *Sahîh-i Buhârî*'de zikredilen bir rivayette rastlanmaktadır. Bu rivayette Hz. Peygamber'in vahiy nazil olduğu zaman, "Zeyd'i benim yanıma çağırın, yanında levh, devât ve ketf [levha, mürekkep hokkası ve kürek kemiği] ile gelsin." dediği aktarılmaktadır.[422] Bu bağlamda İbn Ebî Dâvûd'un vahyin yazıldığı ilk yazı malzemelerine ilişkin aktardığı rivayetler ele alınacaktır.

١. حدثنا عبد الله قال حدثنا عمرو بن علي بن بحر قال حدثنا أبو داود قال حدثنا إبراهيم بن سعد، حدثنا الزهري قال أخبرني عبيد بن السباق، أن زيد بن ثابت حدثه قال: أرسل إلي أبو بكر مقتل أهل اليمامة وكان عنده عمر فقال: إن هذا أتاني فقال: إن القتل قد استحر بالقراء، وإني أخشى أن يستحر القتل بالقراء في سائر المواطن فيذهب القرآن، وقد رأيت أن تجمعوه فقلت لعمر: كيف تفعل شيئا لم يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال عمر: هو والله خير فلم يزل يراجعني في ذلك حتى شرح الله صدري للذي شرح الله له صدره ورأيت فيه الذي رأى فقال أبو بكر: إنك شاب أو رجل عاقل، وقد كنت تكتب الوحي لرسول الله صلى الله عليه وسلم لا نتهمك فاكتبه. قال: فوالله لو كلفوني نقل جبل من الجبال ما كان بأثقل علي منه، فقلت لهما: كيف تفعلان شيئا لم يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال أبو بكر وعمر: هو والله خير فلم يزل أبو بكر وعمر يراجعانني في ذلك حتى شرح الله صدري للذي شرح له صدرهما ورأيت فيه الذي رأيا فتتبعت القرآن أنسخه من الصحف والعسب واللخاف (قال أبو بكر: اللخف: الحجارة الرقاق) وصدور الرجال حتى فقدت آية كنت أسمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأها: ﴿لقد جاءكم رسول من أنفسكم﴾ فالتمستها فوجدتها مع خزيمة بن ثابت فأثبتها في سورتها.[423]

---

[421] Abdulvahap Özsoy, "Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Hüzeyme'nin Şahitliği Örneği-", *EKEV Akademi Dergisi*, Erzurum 2016, cilt: XX, sayı: 65, s. 1-40.

[422] "قال النبي ﷺ دع لي زيدا وليجئ باللوح واللواة والكتف." Berâ b. Âzib → Ebû İshâk → İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk→ Ubeydullah b. Mûsâ kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı sahihtir. Bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 4.

[423] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 12-13. İlgili rivayetin isnat şeması için bkz. EK 4. Rivayetin geçmekte olduğu diğer kaynaklar için bkz. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ'*, I. 86-87; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 11-16.

1. Zeyd b. Sâbit şöyle söylemiştir: Ebû Bekir Yemâme'de Kur'an hafızlarının pek çoğu şehit edilince beni huzuruna çağırdı. Yanında Ömer de vardı. Ebû Bekir şöyle dedi: "Bu [Ömer] bana geldi ve 'Savaş pek çok Kur'an hafızını yakıp kavurdu [şehit etti]. Ben başka yerlerde de Kur'an hafızlarının şehit edilmesinden ve bu nedenle Kur'an'ın yok olmasından korkuyorum. Kur'an'ı cem' etmen gerektiğini düşünüyorum.' dedi. Ben de: 'Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsın?!' dedim. Bunun üzerine Ömer, 'Vallahi bu hayırlı bir iştir.' dedi ve bunu yapmam için bana ısrar etmeye devam etti. Derken Allah Ömer'in kalbini ısındırdığı şeye benim de kalbimi ısındırdı ve ben de bu meselede onun gibi düşünmeye başladım." Ebû Bekir şu sözlerle konuşmasına devam etti: "[Ey Zeyd!] Kuşkusuz sen genç ve akıllı bir adamsın. Seni kötü bir şeyle itham edemeyiz. Rasûlullah'ın vahiy kâtipliğini de yapmaktaydın. Kur'an'ı cem' işini sen üstlen!" [dedi.] Vallahi şayet bana yüce dağlardan bir dağı taşımamı teklif etselerdi bu işten daha ağır gelmezdi. Bunun üzerine ben de "Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsınız?!" dedim. Ebû Bekir ve Ömer de "Vallahi bu hayırlı bir iştir." dediler ve bu işi yapmam hususunda bana ısrar etmeye devam ettiler. Derken Allah, Ebû Bekir ve Ömer'in kalbini ısındırdığı şeye benim de kalbimi ısındırdı ve ben de onlar gibi düşünmeye başladım. Ardından Kur'an'ı derlemek üzere sahîfelerden, hurma dallarından, taşlardan ve insanların hafızalarından araştırmaya başladım. Fakat vaktiyle Hz. Peygamber'in okuduğunu işittiğim "Size içinizden öyle bir resul gelmiştir ki..." [ifadeleriyle başlayan] âyeti bulamadım. Araştırmaya devam ettim ve Huzeyme b. Sâbit'in yanında bularak [Tevbe] sûresine kaydettim.

Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk[424] → İbn Şihâb ez-Zührî[425] → İbrâhîm b. Sa'd[426] → Ebû Dâvûd et-Tayâlisî[427] → Amr b. Ali b. Bahr[428] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş râviler olup aralarında ittisâl mevcuttur. İsnadının sahih olduğu görülen bu rivayetin farklı varyantları mevcuttur. Bu bağlamda söz konusu varyantların yalnızca konumuza ilişkin kısımları zikredilmekle iktifa edilecektir.

[424] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 407; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 133.
[425] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 28.
[426] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 101-102.
[427] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX. 378-385.
[428] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 249.

٢. تتبعت القرآن أجمعه من الرقاع والعسب واللخاف وصدور الرجال.[429]

2. [Zeyd b. Sâbit:] "Kur'an'ı derilerden, hurma dallarından, taşlardan ve insanların hafızalarından araştırmak suretiyle cem' ettim."

Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk[430] → İbn Şihâb ez-Zührî[431] → İbrâhîm b. Sa'd[432] → Abdurrahmân b. Mehdî[433] → Muhammed b. Beşşâr Bündâr[434] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

٣. أتتبع من صدور الرجال، ومن العسب، ومن الرقاع، ومن الأضلاع.[435]

3. [Zeyd b. Sâbit:] "Kur'an'ı insanların hafızalarından, hurma dallarından, derilerden ve hayvanların kaburga kemiklerinden araştırdım."

Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk[436] → İbn Şihâb ez-Zührî[437] → İbrâhîm b. İsmâîl el-Ensârî[438] → Ca'fer b. Avn[439] → Ali b. Harb[440] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin râvilerinden İbrâhîm b. İsmâîl el-Ensârî'nin ehliyetine yöneltilen tenkitler rivayetin bu varyantının isnadını zaafa uğratmaktadır.[441] Fakat bu varyantta zikredilen yazı malzemelerinin, isnat itibariyle sahih olan farklı varyantlarda teyit edilmekte olduğu görülmektedir.[442]

---

[429] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 13-14. Bu başlık altında ele alınan 2-3-4 ve 5 numaralı rivayetlerin metinlerinde kısaltma yapılarak yalnızca konuyla ilgili kısmı metne dahil edilmiştir. Rivayetlerin tam metnine EK'te sunulan isnat şemalarıyla birlikte yer verilmiştir. İlgili rivayetin isnat şeması ve tam metni için bkz. EK 5.
[430] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 407; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 133.
[431] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 28.
[432] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 101-102.
[433] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 251-262.
[434] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 214.
[435] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 14. İlgili rivayetin isnat şeması ve tam metni için bkz. EK 6.
[436] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 407; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 133.
[437] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 28.
[438] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 84.
[439] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 485.
[440] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 183.
[441] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 84.
[442] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 12-13-14-15.

٤. جمعت القرآن من الأكتاف والأقتاب والعسب وصدور الرجال.[443]

4. [Zeyd b. Sâbit:] "Kur'an'ı hayvanların kürek kemiklerinden, semer tahtalarından, hurma dallarından ve insanların hafızalarından araştırmak suretiyle cem' ettim."

Zeyd b. Sâbit → Ubeyd b. Sebbâk[444] → İbn Şihâb ez-Zührî[445] → İbrâhîm b. Sa'd[446] → Ya'kūb b. İbrâhîm[447] → Muhammed b. Yahyâ[448] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

٥. أن أبا بكر الصديق كان جمع القرآن في قراطيس.[449]

5. Zeyd b. Sâbit'in oğlu Hârice b. Zeyd, "Hz. Ebû Bekir Kur'an'ı kırtâs'larda cem' etmekteydi." dedi.

Sâlim b. Abdullâh b. Ömer[450] ve Hârice b. Zeyd[451] → İbn Şihâb ez-Zührî[452] → Mâlik[453] → İbn Vehb[454] → Ebü't-Tâhir[455] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup senedin müntehasına kadar ittisâlin mevcut olduğu görülmektedir. Fakat kaynaklar incelendiğinde rivayetin tâbiîn tabakasındaki kaynak râvileri Sâlim b. Abdullâh b. Ömer ve Hârice b. Zeyd b. Sâbit'in, Hz. Ebû Bekir dönemine erişmedikleri dolayısıyla cem' hadisesine şahitlik etmedikleri görülmektedir. Buradan hareketle Sâlim ve Hârice'nin bir önceki tabakadan naklen cem' ve istinsah sürecini muhtasar bir şekilde hikaye ettikleri anlaşılmaktadır. Binaenaleyh senedinin müntehâsında inkıtâ' bulunan bu rivayetin munkatı' kategorisinde değerlendirilmesi mümkündür. Sâlim b. Abdullâh b. Ömer ve Hârice b. Zeyd b. Sâbit'in kaynağını

[443] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 14-15. İlgili rivayetin isnat şeması ve tam metni için bkz. EK 7.
[444] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 407; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 133.
[445] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 28.
[446] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 101-102.
[447] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 202.
[448] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 125.
[449] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 15-16. İlgili rivayetin isnat şeması ve tam metni için bkz. EK 8.
[450] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 184; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IV. 305.
[451] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 374.
[452] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 28.
[453] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 11-32.
[454] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 189-190.
[455] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 83.

belirtmeksizin aktardıkları bu bilgi kaynağa yakınlıkları hasebiyle, önem arz etmektedir.

Vahyin yazıldığı yazı malzemelerine dair Zeyd b. Sâbit'in ifadeleriyle aktarılan bu rivayetler kaynaklarda sahih olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu rivayetlerde geçmekte olan yazı malzemeleri incelendiğinde nüzûl ortamında kullanılan yazı malzemelerinin son derece çeşitli olduğu bir tablo ile karşılaşılmaktadır.

Tablo 2: Erken Dönemlerde Vahyin Yazıldığı Yazı Malzemeleri

ERKEN DÖNEMLERDE VAHYİN YAZILDIĞI YAZI MALZEMELERİ
Adlâ' (ضِلْعٌ (ج) أَضْلَاعٌ): Hayvanın kaburga kemiğine verilen isimdir.[456]
Aktâb (قَتَبٌ (ج) أَقْتَابٌ): Devenin semer tahtalarına denilmektedir.[457]
Asîbü'n-nahl (عَسِيبٌ (ج) عُسُبٌ): Yaprak bitmeyen hurma dallarının soyulup düzeltilmesi suretiyle elde edilen yazı malzemesidir. Yaprak biten hurma dalına ise "se'af" (سَعَفٌ) denilmektedir. Her ikisi de mutlak manada cerîdü'n-nahl (hurma dalı) olarak ifade edilmektedir.[458]
Ektâf (كَتِفٌ (ج) أَكْتَافٌ): Deve veya koyun kürek kemiğinin temizlenip kurutulması suretiyle elde edilen levhaya denilmektedir.[459]
Kıta'u'l-edîm (أَدِيمٌ (ج) أُدُمٌ): İşlenmiş deri parçalarına denilmektedir.[460] Nispeten dayanıksız deriler edîm kelimesi ile ifade edilirken dayanıklı olan deriler için parşömen (رق) ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.[461]

[456] Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kāmûsi'l-Muhît*, haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, IV. 3429, "ضلع" maddesi.

[457] Suyûtî, *el-İtkān*, I. 207; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kāmûsi'l-Muhît*, I. 592-593, "قتب" maddesi.

[458] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 14.

[459] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 14. Kürek kemikleri, Afrika'nın doğu kıyılarında yaşamakta olan Sevâhilîler tarafından 20. yüzyılın başlarına değin yazı malzemesi olarak kullanılmıştır. Bkz. Theodor Nöldeke-Friedrich Schwally, *Kur'an Tarihi*, çev. Muhammed Sencer, İlke Yayınevi, İstanbul 1970, s. 19. Deve kürek kemiğine yazılmış Kur'an fragmanının 19. yüzyıla ait bir örneği için bkz. EK 9.

[460] Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kāmûsi'l-Muhît*, V. 4844-4845, "أديم" maddesi. İbn Sa'd, Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektuplarını edîm (deri) üzerine yazarak gönderdiğini aktarırken bu derinin kırmızı renkte olduğunu (edîmü'l-ahmar) ifade etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakāt*, I. 302.

[461] Bernhard Moritz, "Arabistan: Yazı", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I. 502.

Kırtâs (قِرْطَاسٌ (ج) قَرَاطِيسٌ): Kırtâs, papirüs ve parşömen için kullanılan bir nitelemedir. Papirüse "Kırtâs-ı Mısrî", parşömene ise "Kırtâs-ı Şâmî" denilmektedir. Kaynaklarda Kur'an'ın kırtâslara yazıldığı ifade edilmiş fakat kırtâs'ın hangi türü olduğu sarih olarak belirtilmemiştir.[462]
Levh (لَوْحٌ (ج) أَلْوَاحٌ): Gerek tahta gerek kemik olsun üzerine yazı yazılabilecek şekilde yassı ve düzgün bir yüzeye sahip olan tüm nesneler için levh ibaresi kullanılmaktadır.[463]
Lihâf (لِخَافٌ (ج) لَخَفَةٌ): İbn Hacer'e göre ince ve yassı beyaz taşlar bu isimle nitelendirilirdi.[464] Moritz ise bu taşların sıcaklığın tesiriyle yatay tabakalar halinde yarılan kireçli taşlar olduğunu ifade etmiştir.[465]
Papirüs (بَرْدِيٌّ (ج) بَرْدِيَّاتٌ، قِرْطَاسٌ مِصْرِيٌّ): Papirüs kağıdı, ilk kez Mısırlılar tarafından Nil deltasında yetişmekte olan papirüs bitkisinin belli işlemlere tabi tutulması neticesinde elde edilen bir tür kağıt olduğu [466] için Mısırlılara atıfla Kırtâs-ı Mısrî olarak ve berdî olarak ifade edilmektedir. [467] Hollanda'da bulunan Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, bünyesinde İslâmiyet'in ilk yıllarına tarihlendirilen Kur'an pasajları mevcut bir papirüs örneği bulundurmaktadır. Corpus Coranicum projesi kapsamında gerçekleştirilen Carbon-14 testi sonucu bu papirüs 653-766 yılları arasına tarihlendirilmiştir.[468]

[462] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 15-16.
[463] Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kāmûsi'l-Muhît*, II. 1226, "لوح" maddesi. Hatîb el-Bağdâdî, eserinde sahâbe ve tâbiîn döneminde kitâbette levhaların kullanıldığına ilişkin çeşitli rivayetlere yer vermektedir. Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm*, İhyâü's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrût ts., s. 102, 109, 113.
[464] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 14.
[465] Bernhard Moritz, "Arabistan: Yazı", I. 502.
[466] Nuray Yıldız, "Papirüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Haziran 2021).
[467] Abdülazîz Dâlî, *el-Berdiyyâtü'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Hâncî-Dâru'r-Rifâî, Kāhire-Riyâd 1983, s. 30.
[468] İlgili Kur'an pasajının görseli için bkz. EK 10. İlgili arşivin tamamı için ayrıca bkz. https://corpuscoranicum.de/handschriften/index/sure/71/vers/20/handschrift/366 (Erişim 9 Haziran 2021).

Parşömen (رَقٌّ، شَامِيٌّ، قِرْطَاسٌ مُهْرَقٌ)[469]: Hayvan derisinin tabaklanmasıyla elde edilen inceltilmiş deriye denilmektedir. Bu suretle elde edilen derinin her iki yüzüne de yazı yazmak mümkün olduğu, dayanıklı olduğu ve çok fazla sararma yapmadığı ifade edilmektedir.[470] Rakk, Muhrak ve Kırtâs-ı Şâmî olarak ifade edilmektedir.[471]
Ruk'a (رُقْعَةٌ (ج) رِقَاعٌ): Kumaş parçaları için kullanılan genel bir nitelemedir.[472] Kaynaklarda keten (كَتَّانٌ) ve ipekten (حَرِيرٌ) imal edilen kumaş parçalarının İslâmiyet'in başlangıcında yazı malzemesi olarak kullanıldığı aktarılmaktadır.[473]
Sahîfe (صَحِيفَةٌ (ج) صُحُفٌ): Vahyin yazıya geçirildiği yazı malzemeleri için mutlak olarak kullanılan bir nitelemedir.[474]
Hazef (خَزَفٌ (ج) خَزْفَةٌ): Porselen parçaları hazef olarak nitelendirilmektedir.[475]

[469] İngiltere'deki Birmingham Üniversitesi, 22 Temmuz 2015 tarihinde Cadbury Araştırma Kütüphanesi'nin Alphonse Mingana Koleksiyonu'nda yer alan parşömen Kur'an fragmanlarının, en eski Kur'an nüshalarından biri olduğunu ileri sürerek kamuoyuna sunmuştur. Akabinde Oxford Üniversitesi'nde Carbon-14 testine tabi tutulan bu fragmanların yazım tarihinin M.S. 568-645 yılları arasında olabileceği açıklanmıştır. Söz konusu Kur'an fragmanları hakkında İngiltere'de gerçekleştirilen çalıştaya katılımcı olarak iştirak eden Prof. Dr. Necmettin Gökkır, konuya ilişkin hazırladığı raporda 1572 numaralı Kur'an fragmanları üzerinde yapılan Carbon-14 testinin bizlere yalnızca üzerine yazı yazılan deri malzemesinin tarihlendirilmesinde ışık tutacağını, mevcut deri parçasının üzerine bu satırların ne zaman yazıldığını tam olarak ortaya koyamayacağını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necmettin Gökkır, "Birmingham Üniversitesi, Mingana 1572a Kur'an Fragmanları Hakkında Rapor", *KURAMER*, Bülten I, Ocak 2016, s. 31-35. İlgili Kur'an fragmanlarının 1^b ve 2^a sayfaları için bkz. EK 11.

[470] Abdülazîz Dâlî, *el-Berdiyyâtü'l-Arabiyye*, s. 7-8. Parşömen üretimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Nuray Yıldız, "Parşömen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Haziran 2021).

[471] Moritz, pahalı olduğu için parşömen kullanımının kısıtlı olduğunu daha ziyâde vesikalarda ve mushaf yazımında kullanıldığını ifade etmiştir. Bkz. Bernhard Moritz, "Arabistan: Yazı", I. 502.

[472] Ahmed b. Hanbel, Zeyd b. Sâbit'in, Hz. Peygamber'in huzurundayken Kur'an'ı kumaş parçalarına (rikā') kaydettiği yönünde bir rivayet aktarmaktadır. (أن زيد بن ثابت قال: بينا نحن عند رسول الله نؤلف القرآن من الرقاع.) Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV. 484.

[473] Abdülazîz Dâlî, *el-Berdiyyâtü'l-Arabiyye*, s. 13.

[474] Kaynaklarda Hz. Ömer'in müslüman oluşu aktarılırken bir sahîfede bazı Kur'an âyetlerinin yazılı olduğu aktarılmaktadır. Rivayette geçmekte olan sahîfe ibaresi bazı araştırmacılar tarafından günümüzde kullanılmakta olan kağıt olarak yorumlanmışsa da burada sahîfenin farklı bir yazı malzemesi için de kullanılmış olabileceği söylenebilir. Nitekim sahîfe kelimesi kaynaklarda vahyin yazıya geçirildiği muhtelif yazı malzemeleri için genel bir niteleme olarak kullanılmıştır. Bkz. Ebû Abdullâh Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, Müessesetü Hendâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekāfe, Kāhire 2012, s. 44-45. Bunun yanı sıra yaygın kanaat, İslâm coğrafyasında kağıt kullanımının 133/751 tarihinde başladığı yönündedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A. F. L. Beeston; T. M. Johnstone; R. B. Serjeant; G. R. Smith, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 14.

[475] Abdülazîz Dâlî, *el-Berdiyyâtü'l-Arabiyye*, s. 16.

İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* isimli eserinin mukaddimesinde bu rivayetlere ilişkin olarak Kur'an vahyinin hurma dalları, kemik, taş ve tahta parçaları gibi büyük hacimli, taşınması ve düzenlenmesi zor ilkel yazı malzemelerine kaydedilmiş olmasının realiteyle bağdaşmayacağını nitekim aynı dönemde Hicâz coğrafyasının komşu ülkelerinde kağıt, ipek ve kumaş gibi çok daha elverişli yazı malzemeleri yaygınken müslümanların kutsal metinlerini böylesine elverişsiz ve muhafazası zor malzemelere kaydetmesinin söz konusu olamayacağını ifade etse de[476] biz, mevcut rivayetlerin sıhhatinden hareketle bu kanaatin doğru olmadığını zira kullanılan yazı malzemelerinin kalite ve elverişliliğinin mevcut medeniyetin gelişmişliğiyle ve refah seviyesiyle ilintili bir durum olduğu kanaatini taşıyoruz.[477] Nitekim 20. yüzyılın başlarına kadar Afrika'nın çeşitli bölgelerinde bu yazı malzemelerinin kullanılması söz konusu realitenin ne derece mümkün olduğunu ortaya koymaktadır.[478] Fakat burada şu noktaya işaret edilmelidir: Zeyd b. Sâbit'ten sahih olarak nakledilen ve çeşitli varyantları bulunan bu rivayette yalnızca Kur'an vahyinin nazil olduğu ilk süreçte hangi yazı malzemelerine yazıldığı hakkında bilgi bulunmaktadır. Zeyd b. Sâbit, söz konusu rivayette hangi malzemelerden cem' ettiğini belirtmekteyse de bu malzemelerden derlediği âyetleri ne tür bir malzemeye kaydettiğine açıklık getirmemektedir. Rivayetlerde Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen Kur'an vahyinin sahîfeler halinde olduğu ifade edilmişse de (suhuf)[479] dil bilginleri suhuf kelimesinin çeşitli yazı malzemeleri için mutlak olarak

[476] İzzet Derveze'nin söz konusu değerlendirmeleri için bkz. Muhammed İzzet b. Abdülhâdî b. Dervîş, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kāhire 1984, I. 86-90.

[477] Zeyd b. Sâbit'in vahyin yazımında hurma dalları, kemik, deri, taş ve tahta parçaları gibi çeşitli yazı malzemelerinin kullanıldığını naklettiği sahih rivayetin yanı sıra İbn Ebî Dâvûd'un kaydettiği şu rivayet de Kur'an vahyinin yazıldığı vasat hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Zira Tâvûs b. Keysân, mürsel olarak naklettiği bir rivayette, Hz. Peygamber'in Kur'ân âyetlerinin ayakkabılara yazılmasından hoşnut olmadığını kaydetmektedir. (Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 9.) Bu nakil, ayakkabıların dahi yazı malzemesi olarak kullanılabildiği bir vasatın söz konusu olduğunu resmetmekte, dolayısıyla da Hz. Peygamber döneminde sahâbîlerin refah seviyelerinin farklılıklarıyla ilintili olarak erişebildikleri çeşitli yazı malzemelerini kullanıldıklarına bir karîne teşkil etmektedir. Fakat Hz. Osman döneminde gerçekleşen fetihlerle birlikte İslâm coğrafyasının genişlemesi, İslâm toplumunda refah seviyesinin yükselmesini beraberinde getirmiştir. Buradan hareketle Hz. Osman döneminde İslâm merkezlerine gönderilmek üzere istinsah edilen mushafların dağınık yazı malzemelerine değil parşömen gibi tek tip bir yazı malzemesine yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak araştırmamız kapsamında istinsah sürecinde hangi yazı malzemesinin kullanıldığına ilişkin bir nakil tespit edilememiştir.

[478] Nöldeke-Schwally, *Kur'an Tarihi*, s. 19. 19. yüzyıla ait bir örneği için ayrıca bkz. Princeton University Library, Department of Rare Books and Special Collections, Manuscripts Division, Islamic Third Series, no. 295. Bkz. EK 9.

[479] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 26-28.

kullanılan bir niteleme olduğunu kaydetmiştir.[480] Bu nedenle mevcut verilerden hareketle Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen cem‘ faaliyetinde Kur’an vahyinin ne tür bir yazı malzemesine kaydedildiği hakkında sarih bir bilgi elde edilememektedir.

III. HZ. ÖMER’İN KUR’AN’I CEM‘ ETTİĞİ YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER

١. حدثنا عبد الله قال: حدثنا عبد الله بن محمد بن خلاد قال: حدثنا يزيد قال: أخبرنا مبارك عن الحسين[481] أن عمر بن الخطاب سأل عن آية من كتاب الله فقيل كانت مع فلان فقتل يوم اليمامة فقال: إنا لله وأمر بالقرآن فجمع، وكان أول من جمعه في المصحف.[482]

1. “Ömer b. Hattâb, Allah’ın kitabından bir âyeti sordu. Ona, ‘Filan kişide o âyet [yazılı olarak] mevcuttu fakat o Yemâme Savaşı’nda şehit edildi.’ şeklinde cevap verildi.[483] Ömer de: Kuşkusuz hepimiz Allah’tan geldik [ve yine ona döndürüleceğiz.] dedikten sonra Kur’an’ın [cem‘ edilmesini] emretti ve Kur’an cem‘ edildi. O, Kur’an’ı bir mushafta cem‘ eden ilk kimseydi.”

Ömer b. Hattâb → Hasan-ı Basrî[484] → Mübârek b. Fedâle[485] → Yezîd b. Hârûn[486] → Abdullâh b. Muhammed b. Hallâd [487] kanalıyla nakledilen bu rivayetin temel hadis kaynaklarında zikredilmediği görülmektedir. İbn Ebî Dâvûd’un naklettiği bu rivayeti eserinde ele alan İbn Kesîr rivayetin senedinde inkıtâ‘ (kopukluk) olduğunu zira Hasan-ı Basrî’nin (ö.

---

[480] Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü’l-Ayn*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 2003, II. 380; Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût 1994, IX. 186; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, Matbaatü Hükûmeti’l-Kuveyt, Kuveyt, 1979, XXIV. 4-7; Zencânî, *Târîhu’l-Kur’ân*, s. 44-45. Sahîfe kelimesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullâh Aydınlı, “Sahîfe”; Ömer Dumlu, “Suhuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Kasım 2021).

[481] Arthur Jeffery’nin Zâhiriyye Kütüphanesi’ndeki nüshayı esas alarak yaptığı ilk neşirde bu râvinin isminin Hüseyin olarak kaydedildiği görülmektedir. Eserin naşirlerinden Muhibbüddîn Abdüssübhân Vâiz ve Ebû Usâme Selîm b. Îd el-Hilâlî’nin neşirlerinde bu hususa dikkat çektikleri ve bu râvinin isminin Zâhiriyye nüshasında Hüseyin olarak yazıldığına, doğrusunun diğer nüshalardaki Hasan yazımı olduğuna işaret ettikleri görülmektedir. Fakat araştırmamızda Zâhiriyye nüshasında Hüseyin değil Hasan isminin kaydedildiği tespit edilmiştir. Kanaatimizce Jeffery’nin bu râvinin ismini Hüseyin olarak kaydetmesinden hareketle diğer nâşirler tarafından Zâhiriyye nüshasında bu şekilde kaydedildiği ifade edilmiştir. Fakat râvinin isminin yazımında herhangi bir hata söz konusu değildir. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery, s. 10, nşr. Vâiz, s. 171; nşr. Hilâlî, s. 162; nşr. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, s. 16; el-Mektebetü’z-Zâhiriyye, nr. 1198, vr. 6^{b}.

[482] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, s. 16.

[483] Rivayette bir âyeti araştıran Hz. Ömer’in o âyeti ezbere bildiği fakat teyit amaçlı yazılı olarak kimde bulunduğunu araştırdığı anlaşılmaktadır.

[484] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, III. 40-42; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, II. 263-270.

[485] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VIII. 338-339.

[486] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IX. 295.

[487] İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikāt*, VIII. 368.

110/728), Hz. Ömer dönemine (634-644) erişmediğini belirtmektedir.[488] Münekkitlerin kanaatleri ise hadis almadığı pek çok sahâbîden aradaki râviyi zikretmeksizin rivayette bulunduğu bilinen[489] Hasan-ı Basrî'nin mürsel olarak naklettiği ve tek başına kaldığı rivayetlere itibar edilemeyeceği yönündedir.[490] Bunun yanı sıra ricâl kaynaklarında rivayetin râvilerinden Mübârek b. Fedâle'nin, müdellis bir râvi olduğu kaydedilmektedir.[491] Senedindeki inkıtâ' ve râvilerinin ehliyetine yöneltilen söz konusu zaaflar nedeniyle bu rivayetin isnadı zayıftır. Dolayısıyla bu rivayet kaynak değeri taşımamaktadır.

٢. حدثنا عبد الله قال: حدثنا أبو الطاهر، أخبرنا ابن وهب، أخبرني عمر بن طلحة الليثي، عن محمد بن عمرو بن علقمة، عن يحيى بن عبد الرحمن بن حاطب قال: أراد عمر بن الخطاب أن يجمع القرآن، فقام في الناس فقال: من كان تلقى من رسول الله صلى الله عليه وسلم شيئا من القرآن فليأتنا به، وكانوا كتبوا ذلك في الصحف والألواح والعسب، وكان لا يقبل من أحد شيئا حتى يشهد شهيدان فقتل وهو يجمع ذلك إليه فقام عثمان بن عفان فقال: من كان عنده من كتاب الله شيء فليأتنا به وكان لا يقبل من ذلك شيئا حتى يشهد عليه شهيدان، فجاء خزيمة بن ثابت فقال: إني قد رأيتكم تركتم آيتين لم تكتبوهما. قالوا: وما هما؟ قال: تلقيت من رسول الله صلى الله عليه وسلم: ﴿لقد جاءكم رسول من أنفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمؤمنين رءوف رحيم﴾ إلى آخر السورة قال عثمان: فأنا أشهد أنهما من عند الله فأين ترى أن نجعلهما؟ قال: أختم بها آخر ما نزل من القرآن فختمت بها براءة.[492]

2. "Ömer b. Hattâb, Kur'an'ı cem' etmeye karar verince insanların içerisinde ayağa kalkarak '[Ey insanlar!] İçinizden her kim Rasûlullah'tan Kur'an âyetlerinden bir şey öğrenmişse onu bize getirsin.' diye hitap etti. Nitekim ashâb [Rasûlullah hayattayken] Kur'an âyetlerini sahîfelere, levhalara ve hurma dallarına yazmaktaydı. Ömer kimseden iki şahidin şahitliği olmadıkça Kur'an'dan hiçbir âyeti kabul etmiyordu. Ömer, Kur'an'ın cem' faaliyeti bu şekilde sürerken şehit edildi. Bunun üzerine Osmân b. Affân bu işin başına geçti. O da insanlara, her kimin yanında Allah'ın kitabından bir şey varsa onu bize getirsin, dedi ve iki

[488] İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 59.
[489] Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) henüz hadis rivayetinde teâmülün oluşmadığı ve güven ortamının hâkim olduğu bir dönemde yaşaması hasebiyle rivayeti aktardığı ismi zikretmeyi gerekli görmediği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda güvenilir olduğu değerlendirilen Hasan-ı Basrî'nin infirâd etmediği rivayetler ricâl âlimleri tarafından muteber kabul edilmiştir. Bkz. Ahmet Yücel, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Aralık 2021).
[490] Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, nşr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Zerkā 1987, I. 539.
[491] Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I. 149.
[492] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 17; Ebü'l-Kāsım Ali b. Hasan b. Hibetillâh İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, nşr. Ömer b. Gurâme el-Umravî, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1995, XVI. 365; Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, II. 705; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I. 28; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV. 332.

şahidin şahitliği olmadıkça Kur'an'dan hiçbir âyeti kabul etmiyordu. Bu evrede Huzeyme b. Sâbit gelerek 'Görüyorum ki iki âyeti yazmadınız.' dedi. Bunun üzerine Osman, 'Hangi iki âyet?' dedi. O da 'Ben vaktiyle Allah resulünden {Andolsun, size içinizden öyle bir resul gelmiştir ki sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. Size düşkündür, müminlere karşı çok şefkatli ve çok merhametlidir.} [ifadeleriyle başlayan] ve sûrenin sonuna kadar devam eden iki âyeti öğrendim.' dedi. Bunun üzerine Osman 'Bu iki âyetin Allah katından gelmiş olduğuna ben de şahitlik ederim. Peki bu âyetleri Kur'an'ın hangi sûresine yerleştirmemiz gerektiğini düşünüyorsun?' diye sorunca Huzeyme b. Sâbit de 'Bu âyetleri son inen sûrenin en sonuna ekleyin.' dedi, böylece [son inen sûre olan] Berâe (Tevbe) sûresini bu âyetlerle sona erdirdim."

Ömer b. Hattâb → Yahyâ b. Abdurrahmân b. Hâtıb[493] → Muhammed b. Amr b. Alkame[494] → Ömer b. Talha[495] → İbn Vehb[496] → Ebü't-Tâhir[497] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde inkıtâ' söz konusudur. Zira ricâl kaynaklarında Yahyâ b. Abdurrahmân b. Hâtıb'ın, Hz. Osman'ın hilafet döneminde (644-656) dünyaya geldiği -dolayısıyla Hz. Ömer'in hilafet dönemine (634-644) erişmediği- kaydedilmektedir.[498] İbn Maîn, Yahyâ b. Abdurrahmân b. Hâtıb'ın, bu vakayı Hz. Ömer'den değil babasından işittiğini, babasının da Hz. Ömer'den işittiğini ifade etmektedir.[499] Bununla birlikte ricâl kaynaklarında rivayetin râvilerinden Ömer b. Talha'nın rivayetinin muteber olmadığı[500] ve Muhammed b. Amr b. Alkame'nin rivayetine ise -zaafları nedeniyle- ihtiyatla yaklaşılması gerektiği[501] yönünde tenkitler mevcuttur. Senette yer alan râvilerin ehliyetine yöneltilen söz konusu tenkitler ve senedin ittisâlindeki kopukluk nedeniyle bu rivayetin isnadı zayıftır. Rivayet metin itibariyle incelenerek cem' sürecini aktaran sahih nakillerle mukayese edildiği zaman rivayette birtakım tenakuzların bulunduğu görülmektedir. Zira cem' sürecini aktaran sahih nakillerde söz konusu cem' faaliyetinin Hz. Ömer'in teşvikiyle Hz. Ebû Bekir'in nezaretinde gerçekleştiği

[493] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü'd-Dûrî)*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Mekke 1979, III. 99; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 165-166.
[494] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 30-31.
[495] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 117.
[496] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 189-190.
[497] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 83.
[498] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 166.
[499] Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, III. 99.
[500] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 117.
[501] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 31.

aktarılmakta ve iki şahit şartı yer almamaktadır.[502] Bu nedenle senet ve metin itibariyle birtakım zaaflar barındıran bu rivayet kaynak niteliği taşımamaktadır.

٣. حدثنا عبد الله قال حدثنا إسماعيل بن أسد قال: حدثنا هوذة قال: حدثنا عوف، عن عبد الله بن فضالة قال: لما أراد عمر أن يكتب الإمام أقعد له نفرا من أصحابه وقال: إذا اختلفتم في اللغة فاكتبوها بلغة مضر، فإن القرآن نزل على رجل من مضر.[503]

3. "Ömer, imâm mushafı yazmaya karar verdiğinde yakın çevresinden bir grubu bu iş için görevlendirdi ve 'Şayet [mushafı yazarken] lehçe konusunda ihtilafa düşerseniz Mudar lehçesiyle yazınız. Zira Kur'an Mudar kabilesinden bir adama nazil olmuştur.' dedi."[504]

Ömer b. Hattâb → Abdullâh b. Fedâle[505] → Avf b. Ebî Cemîle[506] → Hevze[507] → İsmâîl b. Esed[508] kanalıyla nakledilen bu rivayetin râvileri ricâl âlimleri tarafından güvenilir olarak değerlendirilmiştir. Rivayetin isnadının Abdullâh b. Fedâle'ye kadar muttasıl olduğu görülmektedir. Fakat kaynaklarda rivayetin kaynak râvisi Abdullâh b. Fedâle'nin doğum ve vefat tarihine ilişkin bir bilginin yer almaması nedeniyle Hz. Ömer dönemine erişip erişmediği bilinememekte, dolayısıyla da rivayetin ittisâli soru işareti arz etmektedir. Bununla birlikte rivayetin metin itibariyle problemli olduğu belirtilmelidir. Zira pek çok sahih rivayette aktarıldığı üzere imâm mushafın yazılması Hz. Ömer'in nezaretinde değil, Hz. Osman'ın nezaretinde gerçekleşmiştir. Rivayet yaygın kanaatin aksini ifade etmesi sebebiyle şâz bir rivayettir. Bu nedenle kaynak değerine haiz değildir.

---

[502] Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 20; Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; Buhârî, "Ahkâm", 37; Buhârî, "Tevhîd", 22. Nitekim Hz. Ömer'in Kur'an'ı cem' etmesine ilişkin aktarılan bu ifadeler, âlimler tarafından Hz. Ömer'in Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilmesinde aktif rol oynamasına hamledilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I. 31; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 13.

[503] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 17. İbn Hacer el-Askalânî, bu rivayeti İbn Ebî Dâvûd'dan naklen aktarmakta ve Kureyş kabilesinin [dolayısıyla Hz. Peygamber'in] nesebinin Mudar'a dayanmakta olduğunu ifade etmektedir. Bu husus, rivayette zikri geçen, "Kur'an Mudar kabilesinden bir adama nazil olmuştur." ifadelerini doğrulamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 9.

[504] İbn Hacer el-Askalânî, çeşitli varyantlarla Kur'an'ın Kureyş ve Mudar kabilelerinin diliyle indirildiğini aktaran rivayetleri tenkit etmekte, Kur'an'ın yalnızca Kureyş kabilesine değil, [genelde tüm insanlığa özelde ise] tüm Araplara indirildiğini, dolayısıyla yalnızca Kureyş kabilesinin lehçesiyle inmiş olmasının düşünülemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre Kur'an mutlak olarak Arap dili ile inmiştir. Bir bedevînin, sorduğu soruya cevaben nazil olan Kur'an âyetlerini anlayıp yorumladığını aktaran rivayet de bunu kanıtlamaktadır. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 10.

[505] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 135-136; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, V. 40.

[506] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 15; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 433.

[507] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 118-119.

[508] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 161.

٤. حدثنا عبد الله قال حدثنا عبد الله بن محمد الزهري قال: حدثنا وهب بن جرير بن حازم قال: حدثنا أبي قال: سمعت عبد الملك بن عمير يحدث، عن عبد الله بن معقل قال: قال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: لا يملين في مصاحفنا إلا غلمان قريش وثقيف.[509]

4. Abdullâh b. Ma‘kıl, Ömer b. Hattâb’ı şöyle söylerken işittiğini nakletmiştir: “Mushaflarımızı Kureyş ve Sakīf çocuklarından başka hiç kimse kesinlikle yazdırmasın.”

İbn Ebî Dâvûd, bu rivayeti üç farklı senetle ve iki farklı varyantla aktarmaktadır. Birinci rivayet Ömer b. Hattâb → Abdullâh b. Ma‘kıl[510] → Abdülmelik b. Umeyr[511] → Cerîr b. Hâzim[512] → Vehb b. Cerîr b. Hâzim[513] → Abdullâh b. Muhammed ez-Zührî[514] kanalıyla nakledilmektedir. Senette yer alan râviler müntehâsına kadar muttasıldır fakat senedin müntehâsında yer alan Abdullâh b. Ma‘kıl’ın (ö. 88/707) rivayette bulunduğu kimseler arasında Ömer b. Hattâb (ö. 23/644) yer almamaktadır. Kaynaklarda doğum tarihine ilişkin bir kayıt bulunmayan Abdullâh b. Ma‘kıl’ın, Abdullâh b. Mes‘ûd’dan (ö. 32/652) rivayet nakletmesinden hareketle Ömer b. Hattâb’a erişmesinin de muhtemel olduğu kaydedilmelidir. Fakat mevcut verilerden hareketle senedin ittisâl ve inkıtâ‘ durumunun tepit edilemediği belirtilmelidir. Rivayeti Abdullâh b. Ma‘kıl’dan nakleden râvi Abdülmelik b. Umeyr ise ömrünün sonlarına doğru hafızası zayıflayarak ihtilâtta bulunması nedeniyle tenkit edilmiş ve bazı ricâl âlimleri tarafından zayıf olarak değerlendirilmiştir. Senedin devamında yer alan Cerîr b. Hâzim, Vehb b. Cerîr b. Hâzim ve Abdullâh b. Muhammed ez-Zührî ise münekkitler tarafından güvenilir olarak değerlendirilmiştir. Senedin ittisâlindeki şüphe ve râvilerinden Abdülmelik b. Umeyr’in ehliyetine yöneltilen tenkitler dolayısıyla bu rivayetin isnadı zayıftır. Bu rivayetin mütâbi‘i olan ikinci senette zincirin Cerîr b. Hâzim’den sonra çatallandığı ve Ömer b. Hattâb → Abdullâh b. Ma‘kıl[515] → Abdülmelik b. Umeyr[516] → Cerîr b. Hâzim[517] →

[509] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü’l-Mesâhif*, s. 17-18; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü’l-Kur’ân*, s. 340; Ömer b. Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, II. 706; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I. 27-28; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, IX. 19.
[510] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, V. 169; Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, IV. 206; İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikāt*, V. 35.
[511] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, V. 360-361.
[512] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, II. 504-505.
[513] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IX. 28.
[514] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, V. 163.
[515] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, V. 169; Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, IV. 206; İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikāt*, V. 35.
[516] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, V. 360-361.
[517] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, II. 504-505.

Süleymân b. Ebî Hevze[518] → İshâk b. İbrâhîm[519] kanalıyla nakledildiği görülmektedir. Birinci senede eklemlenen râviler, Süleymân b. Ebî Hevze ve İshâk b. İbrâhîm ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmişlerdir. Fakat birinci senetle müşterek olan râvilerin zaafları bu senet için de söz konusudur.

İkinci rivayet ise Ömer b. Hattâb → Câbir b. Semüre[520] → Abdülmelik b. Umeyr[521] → Şeybân b. Abdurrahmân en-Nahvî[522] → Yezîd b. Hârûn[523] → Abdullâh b. Muhammed b. Hallâd[524] kanalıyla nakledilmektedir.[525] Yukarıda zikri geçtiği üzere müşterek râvi olan Abdülmelik b. Umeyr, ricâl kaynaklarında zayıf olarak nitelendirilmiştir. Senette yer alan râvilerden Câbir b. Semüre, Şeybân, Yezîd ve Abdullâh b. Muhammed b. Hallâd ise ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmişlerdir. Râvileri arasında likânın gerçekleşmesi dolayısıyla muttasıl olan bu isnat, Abdülmelik b. Umeyr'in ehliyetine yöneltilen ihtilât tenkidi dolayısıyla zayıftır. Zira bu rivayeti ihtilâtın öncesinde mi yoksa sonrasında mı naklettiği tespit edilememektedir.[526]

Söz konusu iki rivayetin metinleri incelendiği zaman iki varyant arasında tek farkın Kureyş ile Sakīf arasındaki edat olduğu görülmektedir. Birinci rivayette و edatı kullanılarak mushaf imlasını Kureyş ve Sakīf kabilesine mensup kimselerin üstlenmesi istenmekteyken (غلمان قريش وثقيف) ikinci rivayette أو edatı kullanılarak Kureyş yahut Sakīf kabilesine mensup kimselerden birisinin üstlenmesi istenilerek (غلمان قريش أو غلمان ثقيف) iki farklı seçeneğin öne sürüldüğü anlaşılmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî ise bu rivayeti aktardıktan sonra, "Halbuki [mushafın cem'inde] zikrettiğimiz isimler arasında Sakīfli hiç kimse bulunmamakta aksine tamamı ya Kureyş'ten yahut ensârdan oluşmaktadır." diyerek rivayette zikredildiği gibi bir

---

[518] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 148.
[519] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 211.
[520] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 493; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, III. 52.
[521] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 360-361.
[522] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 355-356.
[523] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 295.
[524] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VIII. 368.
[525] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 17-18.
[526] Kaynaklarda hicrî 32-136 yılları arasında yaşadığı kaydedilen Abdülmelik b. Umeyr'in âhir ömründe ihtilâta düçar olduğu aktarılmaktadır. Rivayeti Abdülmelik'ten nakleden birinci râvi Cerîr b. Hâzim'in hicrî 85-170 yılları arasında yaşadığı, ikinci râvi Şeybân b. Abdurrahmân en-Nahvî'nin ise hicrî 164 senesinde vefat ettiği bilinmektedir. Tarihler mukayese edildiğinde Cerîr ve Şeybân'ın hadis tahsiline başladıkları tarih aralığı Abdülmelik'in 70 yaşından sonrasına tekabül ettiği tespit edilmektedir. Fakat Abdülmelik'in ihtilâtının hangi tarih aralığına tekabül ettiğinin tespit edilememesi ele aldığımız rivayetin isnadı itibariyle bir zaaf olarak değerlendirilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakāt*, VI. 315; VII. 322, 522.

durumun vaki olmadığını vurgulamaktadır.[527]

Hülâsa, Hz. Ömer'in Kur'an'ı cem' ettiği yönündeki rivayetler isnatları itibariyle zayıf, metinleri itibariyle ise sahih nakillerdeki verilerin aksi yönde olmaları nedeniyle şâz bir nitelik taşımaktadır. Rivayetler metin itibariyle incelendiğinde Hz. Ömer'in birinci ve ikinci rivayette cem' faaliyetini ilk kez gerçekleştirmekte olduğu, üçüncü rivayette imâm mushaf ve komisyon üyelerine yönelik düzenlemelerde bulunduğu, dördüncü rivayette ise istinsah ameliyesinde mushafların yazımına ilişkin direktif verdiği görülmektedir. Bu verilerin sahih nakillerden edindiğimiz verilerin aksi yönde olması, isnat itibariyle zayıf olan bu rivayetlerin metin itibariyle de belli zaaflar barındırdığını, dolayısıyla kaynak değeri taşımadığını göstermektedir.

IV. HZ. OSMAN'IN KUR'AN'I CEM' ETTİĞİ YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER

حدثنا عبد الله قال حدثنا أحمد بن سنان، سمعت عبد الرحمن بن مهدي يقول: خصلتان لعثمان بن عفان ليستا لأبي بكر ولا لعمر، صبره نفسه حتى قتل مظلوما، وجمعه الناس على المصحف.[528]

Abdurrahmân b. Mehdî şöyle söylemiştir: "Osman'da Ebû Bekir ve Ömer'de olmayan iki haslet var. Bunlardan ilki mazlum olarak öldürülünceye kadar kendini tutması, diğeri ise insanları tek bir mushaf etrafında toplamasıdır."

Abdurrahmân b. Mehdî[529] → Ahmed b. Sinân[530] kanalıyla nakledilen bu rivayette yer alan ifadelerin Abdurrahmân b. Mehdî'nin ifadeleri olduğu görülmektedir. Abdurrahmân b. Mehdî'nin tebe-i tâbiîn tabakasından olduğu, dolayısıyla Hz. Osman dönemine erişmediği görülmektedir. Râvinin ifadeleri sonraki dönemde cem'e yüklenen mana itibariyle Hz. Osman'ın Kur'an'ı cem' ettiği yönünde anlaşılmakta ise de rivayette söz konusu edilen cem'in Kur'an'ı cem' değil, insanları cem' olduğuna dikkat edilmelidir. Zira Abdurrahmân b. Mehdî söz konusu ifadelerinde Hz. Osman'ın, istinsah ettirdiği mushafları çeşitli şehir merkezlerine göndererek mushaf imlasında otoriteyi sağladığına ve insanları tek bir mushaf etrafında topladığına (cem') işaret etmektedir.

---

[527] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, IX. 19.
[528] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 19.
[529] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 251-262.
[530] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 53.

V. HZ. ALİ'NİN KUR'AN'I CEM' ETTİĞİ YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER

حدثنا عبد الله قال حدثنا محمد بن إسماعيل الأحمسي قال: حدثنا ابن فضيل عن أشعث عن محمد بن سيرين قال: لما توفي النبي صلى الله عليه وسلم أقسم عليّ أن لا يرتدي برداء إلا لجمعة حتى يجمع القرآن في مصحف ففعل فأرسل إليه أبو بكر بعد أيام أكرهت إمارتي يا أبا الحسن؟ قال: لا والله إلا أني أقسمت أن لا أرتدي برداء إلا لجمعة فبايعه ثم رجع. (قال أبو بكر: لم يذكر المصحف أحد إلا أشعث وهو لين الحديث.)[531]

"Nebî (sav) vefat ettiği zaman Ali, Kur'an'ı bir mushafta cem' etmedikçe Cuma günleri haricinde [dışarı çıkmak üzere] ridâsını giymeyeceğine yemin etti ve bunu yaptı. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Ebû Bekir, Ali'yi huzuruna çağırdı ve 'Yoksa benim hilafetimden hoşlanmadın mı ey Ebü'l-Hasan?!' dedi. Bunun üzerine Ali, 'Allah'a andolsun ki öyle bir durum söz konusu değil! Fakat ben Cuma günleri haricinde [dışarı çıkmak üzere] ridâmı giymeyeceğime yemin ettim.' dedi ve Ebû Bekir'e biat ederek [evine] geri döndü. (Kitabın müellifi Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd, "Eş'as haricinde hiç kimse rivayette mushaf kelimesini zikretmedi. Fakat Eş'as da hadis rivayetinde gevşek davranmaktadır." demiştir.)[532]

Bu rivayet, temel hadis kaynaklarında zikredilmemekte, yalnızca İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri kanalıyla günümüze intikal etmektedir. Muhammed b. Sîrîn[533] → Eş'as b. Sevvâr[534] → Muhammed b. Fudayl[535] → Muhammed b. İsmâîl el-Ahmasî[536]

---

[531] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 16.

[532] Şiî geleneğin savunucuları, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ı ilk kez cem' edenin Hz. Ali olduğu hususunda ittifak halindedir. Bkz. Ebû Sâdık Süleym b. Kays el-Hilâlî el-Kûfî, *Kitâbü Süleym b. Kays el-Hilâlî*, nşr. Muhammed Bâkır el-Ensârî ez-Zencânî, Matbaatü'l-Hâdî, Kum 1999, s. 146-147; Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhîm el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, Müessetü'l-İmâm el-Mehdî, Kum 2014, II. 451; Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kūb b. İshâk el-Küleynî, *Usûlü'l-Kâfî*, Menşûratü'l-Fecr, Beyrût 2007, I. 136; Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Feyz-i Kâşânî, *Kitâbü's-Sâfî fî Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Emînî, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahrân 1997, I. 74. İbnü'n-Nedîm, Hz. Ali'ye ait olan ve torunlarına tevarüs eden bu mushafı Ebû Ya'lâ Hamza el-Hüseynî'nin yanında gördüğünü ifade etmişse de Râfiî, Kur'ân'ı ilk kez Hz. Ali'nin cem' ettiği yönündeki rivayetlerin Şiî kaynaklı haberler olduğunu, nitekim genel kabulün ilk cem'i Hz. Ali'nin değil Hz. Ebû Bekir'in icra ettiği yönünde olmasının bunu destekler nitelikte olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mustafa Sâdık er-Râfiî, *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-Belâğatü'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 2005, s. 27. Doktora tezi kapsamında ilk dönem Şiî tefsir anlayışını incelemeye tabi tutan Habibov, ilgili çalışmasında bu konuyu ele almakta ve söz konusu rivayetlerdeki cem' lafzını ezberlemek olarak yorumlamanın mümkün olmadığını, zira henüz ortada bir mushaf yokken Hz. Ali'nin hangi yazılı metne dayanarak ezberleyebileceğinin açıklığa kavuşturulması gerektiğini vurgulamakta, bunun yanı sıra Hz. Ali'nin Hz. Peygamber hayattayken Kur'an'ı ezberlemiş olduğu yönündeki rivayetlerin de bu yorumla tearuz ettiğini belirtmektedir. Bkz. Aslan Habibov, *İlk Dönem Şiî Tefsir Anlayışı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 88. Bununla birlikte Habibov'un söz konusu ifadelerine, şifahî geleneğin hâkim olduğu o dönemde dinleyerek ezberlemenin yaygın olduğu şerhini düşmemiz mümkündür.

[533] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 280-281.

[534] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 271-272; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 113.

[535] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 57-58.

[536] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IX. 118.

kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadında iki farklı cerh unsuru bulunmaktadır. Bunlardan ilki, râvilerinden Eş‘as b. Sevvâr el-Kindî’nin zayıf olması[537] diğeri ise Muhammed b. Sîrîn ile Hz. Ebû Bekir arasında inkıtâ‘ bulunmasıdır. Nitekim Muhammed b. Sîrîn Hz. Ebû Bekir döneminden (632-634) sonra 654 yılında dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla Muhammed b. Sîrîn’in Hz. Ebû Bekir döneminde yaşanan bu vakayı gözlemlemiş gibi birincil ağızdan aktarması ta‘n noktasıdır. Muhammed b. Sîrîn’in vakayı işittiği kimse senette zikredilmemiştir.[538]

Kaynaklarda Hz. Ali’nin Kur’an’ı cem‘ etmesi, ezberlemesi olarak yorumlanmıştır. Fakat kanaatimizce Hz. Ali’nin ezberindeki âyetleri yazmak suretiyle kendi şahsî mushafını oluşturmuş olması da pek tabii mümkündür. Nitekim Zürkānî, eserinde bu hususa değinerek pek çok sahâbînin şahsî mushafının olduğunu fakat bu mushafların Hz. Ebû Bekir’in cem‘ ettiği mushafın özelliklerini taşımadığını, uzun araştırmalar neticesinde icmâ ile yazılan eksiksiz mushaflar olmayıp sahâbîlerin ezberlerindeki âyetleri yazıya geçirmek kaydıyla oluşturdukları şahsî mushaflar olduğunu ifade etmektedir. Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekir’i Kur’an’ı iki kapak arasında ilk cem‘ eden kimse olarak hayırla yad etmesinin, Hz. Ebû Bekir’in Kur’an’ın tamamını derlemeyi hedefleyen ciddi anlamda bir cem‘ faaliyetini üstlendiğinin şahsî mushafları olanlar tarafından da kabul edildiği ve onaylandığını ortaya koyduğunu vurgulamaktadır.[539]

Dört halifenin Kur’an’ı cem‘ine ilişkin rivayetleri aktardıktan sonra özetle şunları söylememiz mümkündür: Kur’an’ı ilk cem‘ eden kimsenin kim olduğuna dair rivayetlerde farklı isimler zikredilmektedir. Cem‘in ezber (*hıfz*) ve yazı (*kitâbet*) olmak üzere iki farklı surette gerçekleşebileceği kaynaklarda aktarılmış olsa da söz konusu rivayetlerdeki cem‘ ibaresini ezber olarak anlamamızın önünde belli engeller mevcuttur. Rivayetlerden hareketle şu sonuca varılmaktadır: Hz. Peygamber’in vefatının akabinde Hz. Ebû Bekir, Kur’an metnini koruma altına alma gayesiyle ashâbın da yardımıyla ilk sistemli cem‘ faaliyetini gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla “Kur’an’ı ilk cem‘ eden Hz. Ebû Bekir’dir.” şeklindeki rivayetler bu şekilde anlamlandırılmalıdır. Kur’an’ı ilk cem‘ edenin Hz. Ömer olduğu yönündeki rivayete gelince bu rivayetin, Hz. Ömer’in ilk sistemli cem‘ faaliyetini teşvik eden

[537] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, s. 113.
[538] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, IX. 12-13.
[539] Zürkānî, *Menâhilü’l-İrfân*, I. 254-255.

kimse olmasına hamledilmesi mümkün ise de Hz. Ömer'e nispet edilen söz konusu rivayetlerin senetleri ve metinleri itibariyle pek çok zaaf barındırdığı görülmektedir. Hz. Osman'a nispet edilen cem' faaliyeti ise Hz. Osman'ın istinsah faaliyetini icra ederek mushaf imlasında birliği sağlayan ilk kimse olmasıyla bağlantılıdır, dolayısıyla rivayetlerde yer alan söz konusu cem' ibaresi imlada birliğin sağlayarak insanları tek bir mushaf etrafında cem' etmesi olarak anlaşılmalıdır. Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vefatının hemen akabinde icra ettiği cem' faaliyetini ise ezberindeki âyetleri yazmak suretiyle kendi şahsî mushafını oluşturmuş olması olarak anlayabiliriz. Tüm bu rivayetlerdeki "evvelü men ceme'a'l-Kur'ân" ibaresinin başına "min" edatı takdir edilerek "min evveli men ceme'a'l-Kur'ân" (Kur'an'ı ilk cem' edenlerdendir.) şeklinde anlaşılması rivayetlerdeki tearuzu ortadan kaldıracaktır.

VI. HZ. OSMAN MUSHAFLARI ARASINDAKİ FARKLILIKLARA İLİŞKİN RİVAYETLER

İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinin önemini artıran hususlardan biri, eserinde erken dönem mushaflarındaki farklılıklara ilişkin bilgi vermesidir. Zirâ Hz. Osman mushafları arasındaki farklılıkları ele alan erken dönem eserlerinin hiçbiri günümüze intikal etmemiştir. Yalnızca bu konudaki eseri günümüze ulaşmayan Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı bir diğer eserinde bu konulara ilişkin muhteva sunması, İbn Ebî Dâvûd ve Ferrâ'nın söz konusu eserlerini ihtilâfü'l-mesâhif literatürünün temel referansları kılmaktadır.[540]

Bu husus, İbn Ebî Dâvûd'un başlıklandırması esas alınarak iki alt başlık altında ele alınacaktır. İlk başlık altında imâm mushaf ve Medîne mushafı arasındaki farklılıklara ilişkin rivayetler aktarılacak, ikinci başlık altında ise istinsah edilen mushafların tamamının mukayesesini aktaran rivayetler ele alınarak tablo ile araştırmacılara söz konusu farklılıklara ilişkin bir perspektif sunulacaktır.

[540] İhtilâfü'l-mesâhif literatüründe Ferrâ (ö. 207/822) ve İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) eserlerinden sonra Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) günümüze intikal etmeyen eserlerden istifadeyle kaleme aldığı *el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr* adlı eserini, talebesi Süleymân b. Necâh'ın (ö. 496/1103) *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicai't-Tenzîl* adlı eserini ve Burhânüddîn el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106 dolayları) *Hattu'l-Mesâhif* adlı eserini zikretmemiz mümkündür.

A. İmâm Mushaf ile Medîne Mushafı Arasındaki Farklılıklar

İbn Ebî Dâvûd, Hz. Osman'ın kendisi için ayırdığı nüsha olan imâm mushaf ile Medînelilere tahsis ettiği mushaf arasında yazım farklılıkları olduğunu aktarmaktadır. Bu farklılıkları aktaran rivayetler şu şekildedir:

١. حدثنا أبو بكر عبد الله بن أبي داود، حدثنا يونس بن حبيب، عن قتيبة بن مهران، حدثنا إسماعيل بن جعفر، وسليمان بن مسلم بن جماز الزهري قالا: سمعنا خالد بن إياس بن صخر بن أبي الجهم، يذكر أنه قرأ مصحف عثمان بن عفان رضي الله عنه، فوجد فيه مما يخالف مصاحف أهل المدينة اثني عشر حرفا، منها في البقرة: ﴿ووصى بها إبراهيم﴾ بغير ألف، وفي آل عمران: ﴿وسارعوا إلى مغفرة﴾ بالواو، وفي المائدة: ﴿ويقول الذين آمنوا﴾ بواو، وفيها أيضا ﴿من يرتد منكم﴾ بدال واحدة، وفي براءة: ﴿والذين اتخذوا مسجدا﴾ بواو، وفي الكهف: ﴿لأجدن خيرا منها منقلبا﴾ واحد، وفي الشعراء: ﴿وتوكل على العزيز﴾ بالواو، وفي المؤمن: ﴿أو أن يظهر﴾، وفي الشورى: ﴿فبما كسبت﴾ بالفاء، وفي الزخرف: ﴿وفيها ما تشتهي الأنفس﴾ بغير هاء، وفي الحديد: ﴿فإن الله هو الغني الحميد﴾ بهو، وفي الشمس وضحاها: ﴿ولا يخاف عقباها﴾ بالواو.[541]

1. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hâlid b. İyâs b. Sahr b. Ebi'l-Cehm'in Hz. Osman'ın imâm mushafını okuduğunu ve onda Medînelilerin mushaflarına uymayan on iki kıraat bulduğunu nakletmektedir. Bunlar:

Bakara sûresinin 2/132. âyeti elif harfi olmaksızın yazılmıştır. ﴿ووصى بها إبراهيم﴾

Âl-i İmrân sûresinin 3/133. âyeti vâv harfi ile yazılmıştır. ﴿وسارعوا إلى مغفرة﴾

Mâide sûresinin 5/53. âyeti vâv harfi ile yazılmıştır. ﴿ويقول الذين آمنوا﴾

Mâide sûresinin 5/54. âyeti tek dâl harfi ile yazılmıştır. ﴿من يرتد منكم﴾

Tevbe sûresinin 9/107. âyeti vâv harfi ile yazılmıştır. ﴿والذين اتخذوا مسجدا﴾

Kehf sûresinin 18/36. âyeti tekil olarak yazılmıştır. ﴿لأجدن خيرا منها منقلبا﴾

Şu'arâ sûresinin 26/217. âyeti vâv harfi ile yazılmıştır. ﴿وتوكل على العزيز﴾

Mü'min sûresinin 40/26. âyeti elif harfi ile yazılmıştır. ﴿أو أن يظهر﴾

Şûrâ sûresinin 42/30. âyeti fe harfi ile yazılmıştır. ﴿فبما كسبت﴾

Zuhruf sûresinin 43/71. âyeti he harfi olmadan yazılmıştır. ﴿وفيها ما تشتهي الأنفس﴾

[541] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 46.

Hadîd sûresinin 57/24. âyeti hüve zamiri ile yazılmıştır. ﴿فإن الله هو الغني الحميد﴾

Şems sûresinin 91/15. âyeti vâv harfi ile yazılmıştır. ﴿ولا يخاف عقباها﴾

Hâlid b. İyâs b. Sahr b. Ebi'l-Cehm[542] → İsmâîl b. Ca'fer[543] ve Süleymân b. Müslim b. Cemmâz ez-Zührî[544] → Kuteybe b. Mihrân[545] → Yûnus b. Habîb[546] kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı, senette yer alan râvilerden Hâlid b. İyâs'ın ehliyetine yöneltilen ağır tenkitler dolayısıyla zaafa uğramaktadır.[547] İbn Ebî Dâvûd'un bu rivayeti iki farklı isnatla aktarmakta olduğu görülmektedir. Diğer varyant Hâlid b. İyâs b. Sahr b. Ebi'l-Cehm el-Adevî[548] ve Süleymân b. Müslim b. Cemmâz[549] → İsmâîl b. Ca'fer[550] → Süleymân b. Dâvûd el-Hâşimî[551] → Ahmed b. İbrâhîm b. el-Muhâcir[552] kanalıyla nakledilmektedir.[553] İbn Ebî Dâvûd'un rivayeti kendisinden naklettiği hocası Ahmed b. İbrâhîm b. el-Muhâcir hakkında ricâl kitaplarında herhangi bir cerh ve ta'dîl kaydının bulunmamakla birlikte Yûnus b. Habîb kanalıyla da aktardığı bu rivayet[554] Bu noktada İbn Ebî Dâvûd'un rivayetin kaynak râvisi Hâlid b. İyâs hakkında kaydettiği değerlendirme önem arz etmektedir. İbn Ebî Dâvûd, rivayeti Hâlid b. İyâs'tan naklettikten sonra "Hâlid hadislerin naklinde zayıf addedilse de kıraat ilminde belli bir yere sahiptir." şeklinde bir kayıt düşmektedir.[555] İbn Ebî Dâvûd'un kendisinden kıraatlere ilişkin çokça nakilde bulunduğu bu râvi hakkında serdettiği ifadelerin Hâlid b. İyâs'ın kıraatlere ilişkin nakillerini tezkiye sadedinde anlaşılması mümkündür. Nitekim İbn Ebî Dâvûd'un, Hâlid b. İyâs'tan istinsah edilen mushaflar arasındaki imla farklılıklarına ilişkin pek çok nakilde bulunması, kıraate ilişkin bu nakillerine önem atfettiğini kanıtlar niteliktedir.[556] Kendisi de bir muhaddis olan İbn Ebî Dâvûd'un söz konusu değerlendirmeleri araştırma kapsamında karîne olarak değerlendirilerek Hâlid b. İyâs'tan

---

[542] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 321; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 187; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III. 80-81.
[543] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 163.
[544] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 142.
[545] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 140; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IX. 20.
[546] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 237-238; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IX. 290-291.
[547] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 321; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 187.
[548] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 321; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 187; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III. 80-81.
[549] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 142.
[550] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 163.
[551] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 113.
[552] Ricâl kaynaklarında Ahmed b. İbrâhîm b. el-Muhâcir ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmaması dolayısıyla söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir.
[553] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 46-47.
[554] İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 187.
[555] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 51.
[556] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 51.

gelen kıraate ilişkin bu nakillerin kaynak değeri taşıdığı kabul edilecektir.

Söz konusu iki rivayetin senetleri incelendiği zaman senetlerin müntehâsında yer alan râvilerin yer değiştirdiği görülmektedir. İlk senede göre Hâlid b. İyâs rivayeti İsmâîl b. Ca'fer ve İbn Cemmâz'a nakletmekte iken ikinci senede göre Hâlid b. İyâs ve İbn Cemmâz rivayeti İsmâîl b. Ca'fer'e nakletmektedir. Bu râvilerin hoca-talebe ilişkileri incelendiğinde Hâlid b. İyâs'tan rivayet nakleden kimseler arasında İbn Cemmâz ve İsmâîl b. Ca'fer'in isimlerinin yer aldığı ve İbn Cemmâz'ın (ö. 170/786) İsmâîl b. Ca'fer'in (ö. 180/796) hocası olduğu görülmektedir.[557] Dolayısıyla İsmâîl b. Ca'fer'in hem Hâlid b. İyâs'ın hem de İbn Cemmâz'ın râvisi olduğu anlaşılmaktadır. İlk isnatta yer alan Kuteybe b. Mihrân ise hem İbn Cemmâz'ın hem de İsmâîl b. Ca'fer'in râvisidir. Ricâl kaynaklarından edinilen bu verilerden hareketle her iki senet zincirindeki hoca-talebe ilişkisinin de isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

Rivayetin kaynağı Hâlid b. İyâs'tır. Fakat İbn Cemmâz, rivayeti bazen Hâlid b. İyâs kanalıyla nakletmiş, bazen ise bizzat kendisi rivayet etmiştir. Buna göre ilk rivayet esastır. Kuteybe b. Mihrân, hem İbn Cemmâz hem de İsmâîl b. Ca'fer'den nakletmiş hem de onların Hâlid b. İyâs'tan naklettiklerini açıkça belirtmiştir. İkinci nakilde ise İsmâîl b. Ca'fer hem Hâlid b. İyâs'tan hem de İbn Cemmâz'dan nakletmiş fakat rivayeti ikisinin ifadeleri olarak zikretmiştir.

Kadim mushafların imlasına ilişkin bilgi veren bu nakillerin isnat verileri çerçevesinde değerlendirilmesi kadar, günümüze intikal eden erken dönem mushaflarında nasıل yazıldıklarının incelenmesi de rivayetlerde aktarılan bilgilerin tetkikine imkân sağlayacaktır. Bu bağlamda zikredilen kelimelerin Taşkent Dinî İdare Kütüphanesi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi ve Kāhire el-Meşhedü'l-Hüseynî'de bulunan kadim mushaf nüshalarındaki yazımları incelenecektir.

1. Bakara sûresinin 2/132. âyetinin Taşkent ve TİEM nüshalarında ووصى şeklinde elif harfi olmaksızın yazılırken Topkapı[558] ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında واوصى şeklinde elif harfi ile yazıldığı görülmektedir.

[557] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII. 29-30; İbnü'l-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, I. 163, 315.
[558] Tayyar Altıkulaç, Topkapı nüshasında bu kelimenin başında yer alan vâv harfinin sonradan farklı bir hat ile eklendiğini kaydetmektedir. Bkz. a.g.m., *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, IRCICA, İstanbul 2019, II. 87.

2. Âl-i İmrân sûresinin 3/133. âyetinin Taşkent, TİEM, Topkapı ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarının tamamında وسارعوا şeklinde vâv harfi ile yazıldığı görülmektedir.

3. Mâide sûresinin 5/53. âyetinin TİEM, Topkapı ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında ويقول şeklinde vâv harfi ile yazıldığı görülmektedir.

4. Mâide sûresinin 5/54. âyetinin TİEM nüshasında يرتد şeklinde tek dâl harfi ile yazılırken Topkapı ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında يرتدد şeklinde çift dal harfi ile yazıldığı görülmektedir.

5. Tevbe sûresinin 9/107. âyetinin TİEM ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında والذين şeklinde vâv harfi ile yazılırken Topkapı nüshasında الذين şeklinde vâv harfi olmaksızın yazıldığı görülmektedir.

6. Kehf sûresinin 18/36. âyetindeki zamirin Taşkent, TİEM ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında منها şeklinde tekil olarak yazılırken Topkapı nüshasında منهما şeklinde tesniye olarak yazıldığı görülmektedir.

7. Şu'arâ sûresinin 26/217. âyetinin TİEM nüshasında وتوكل şeklinde vâv harfi ile yazılırken Topkapı ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında فتوكل şeklinde fe harfi ile yazıldığı görülmektedir.

8. Mü'min sûresinin 40/26. âyetinin TİEM ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında او ان şeklinde elif harfi ile yazılırken Topkapı nüshasında وان şeklinde vâv harfi ile yazıldığı görülmektedir.

9. Şûrâ sûresinin 42/30. âyetinin Taşkent, TİEM ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında فبما şeklinde fe harfi ile yazılırken Topkapı nüshasında بما şeklinde fe harfi olmaksızın yazıldığı görülmektedir.

10. Zuhruf sûresinin 43/71. âyetinin TİEM ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında تشتهي şeklinde he harfi olmaksızın yazılırken Topkapı nüshasında تشتهيه şeklinde he harfi ile yazıldığı görülmektedir.

11. Hadîd sûresinin 57/24. âyetinin TİEM ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında فإن الله هو الغني الحميد şeklinde hüve zamiri ile yazılırken Topkapı nüshasında فإن الله الغني الحميد şeklinde hüve zamiri olmaksızın yazıldığı görülmektedir.

12. Şems sûresinin 91/15. âyetinin TİEM, Topkapı ve Meşhed-i Hüseynî nüshalarında

ولا يخاف şeklinde vâv harfi ile yazıldığı görülmektedir.[559]

Rivayette söz konusu edilen kelimelerin imlaları özelinde değerlendirilecek olursa imâm mushafa atfedilen imlalar ile TİEM nüshasındaki imlanın paralellik arz ettiği görülmektedir. Buradan hareketle incelediğimiz rivayette kaydedilen imla özelliklerinin erken dönem mushaflarında bir karşılığının olduğunun ifade edilmesi mümkündür.

٢. حدثنا عبد الله قال حدثنا محمد بن عرفة، حدثنا إبراهيم بن الحسن، حدثنا بشار بن أيوب قال: حدثني أسيد بن يزيد قال: في مصحف عثمان بن عفان رضي الله عنه: سيقولون لله ثلاثتهن بغير ألف.[560]

2. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Esîd b. Yezîd'in şöyle söylediğini nakletmiştir:

"Osmân b. Affân'ın istinsah ettirdiği mushafta Mü'minûn sûresinin 23/85, 87 ve 89. âyetlerinde geçmekte olan Allah lafızlarının üçü de elif harfi olmaksızın yazılıydı."

Esîd b. Yezîd[561] → Beşşâr b. Eyyûb[562] → İbrâhîm b. Hasan b. Necîh el-Basrî[563] → Muhammed b. Arafe [564] kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadının zayıf olduğu görülmektedir. Zira İbn Ebî Dâvûd'un rivayeti kendisinden naklettiği hocası Muhammed b. Arafe'nin mechûlü'l-ayn olması ve Beşşâr b. Eyyûb'un ehliyetine ilişkin ricâl kaynaklarında herhangi bir değerlendirmenin yer almaması bu rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır. İbn Ebî Hâtim eserinde Beşşâr b. Eyyûb'un Esîd b. Yezîd'den rivayette bulunduğunu kaydetmekte fakat ehliyetine ilişkin bir değerlendirmede bulunmamaktadır.[565] Dânî ise *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif* adlı eserinde Beşşâr b. Eyyûb'un mütekaddim dönem Basralıları arasında mushafların noktalanması üzerine yaptığı çalışmalarla tanındığı ve [kırâat-i aşere

---

[559] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nüshası)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, I. 132-134; a.g.m., *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, I. 95-96; II. 87-89; a.g.m., *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Kāhire el-Meşhedü'l-Hüseynî Nüshası)*, IRCICA, İstanbul 2009, I. 155-157, 181-183; a.g.m., *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, IRCICA, İstanbul 2015, s. 359-361.

[560] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 47.

[561] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 316-317; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 619; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VI. 71.

[562] Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, nşr. İzzet Hasan, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987, s. 236.

[563] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I. 115.

[564] Ricâl kaynaklarında Muhammed b. Arafe ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmaması dolayısıyla söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir.

[565] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 316. Beşşâr b. Eyyûb'un şöhret bulduğu farklı bir ismin mevcut olması ve İbn Ebî Hâtim'in o isimle ehliyetine ilişkin değerlendirmede bulunmuş olması pek tabii mümkündür. Fakat kaynaklardaki verilerden hareketle böyle bir bilgiye ulaşılamadığı belirtilmelidir.

imamlarından] Ya'kūb b. İshâk el-Hadramî'nin hocası olduğu bilgisine yer vermektedir.[566] Keza Dânî'nin ve öğrencisi Süleymân b. Necâh'ın eserlerinde Beşşâr b. Eyyûb'un resmü'l-mushafa ilişkin Esîd b. Yezîd'den naklettiği rivayetlere yer verdikleri görülmektedir.[567] Bu verilerden hareketle Beşşâr b. Eyyûb'un dönemin âlimleri arasında zikredildiği kaydedilmelidir. Bunun yanı sıra rivayetin kaynağını oluşturan Esîd b. Yezîd'in Hz. Osman dönemine erişmediği belirtilmelidir. Ancak Esîd b. Yezîd'in bu bilgileri Osman mushafı olduğu ifade edilen bir mushaftan nakletmesinin mümkün olduğu ayrıca ifade edilmelidir.

Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde bu bilgiyi Âsım el-Cahderî[568] → Hârûn b. Mûsâ el-A'ver[569] → Haccâc b. Muhammed el-Missîsî[570] kanalıyla sahih bir isnatla aktarmakta ve kadim mushaflarda bu şekilde resmedildiğini bizzat gördüğünü ifade ederek rivayeti doğrulamaktadır.[571] Nitekim günümüze intikal eden kadim mushaf nüshalarından Meşhed-i Hüseynî ve Topkapı nüshalarında da bu âyetlerde geçmekte olan Allah lafızlarının ﷲ şeklinde elif harfi olmaksızın yazıldığı görülmektedir.[572]

٣. حدثنا عبد الله قال حدثنا محمد بن عرفة، حدثنا إبراهيم بن الحسن، حدثنا بشار بن أيوب قال: حدثني أسيد بن يزيد، أن في مصحف عثمان بن عفان: وقلن حاش لله ليس فيها ألف.[573]

3. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Esîd b. Yezîd'in şöyle söylediğini nakletmiştir:

"Osmân b. Affân'ın mushafında Yûsuf sûresinin 12/31. ve 51. âyetlerindeki Allah lafızları elif harfi olmaksızın yazılıydı."

Bu rivayet, ele aldığımız bir önceki rivayet ile aynı isnat tariki ile nakledilmektedir. Yûsuf sûresinin 12/31. ve 51. âyetlerindeki Allah lafızlarının Topkapı, TİEM ve Meşhed-i

---

[566] Nitekim kendisine atfedilen en-Nâkıt nisbesi de mushaf imlasına yönelik çalışmalarına bir karîne teşkil etmektedir. Bkz. Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 236.
[567] Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 35, 47, 110; Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh el-Kurtubî el-Ümevî, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, nşr. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl, Mücemme'u'l-Meliki'l-Fehd, Medîne 2002, I. 313, IV. 1071.
[568] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 349.
[569] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 94-95.
[570] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 166.
[571] Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 305; Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 24.
[572] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, I. 95-96; II. 87-89; a.g.m., *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Kāhire el-Meşhedü'l-Hüseynî Nüshası)*, I. 155-157, 181-183; a.g.m., *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, s. 359-361.
[573] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 47.

Hüseynî nüshalarında ﷲ şeklinde elif harfi olmaksızın yazıldığı görülmektedir.[574]

B. Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm Mushafı Arasındaki Farklılıklar

Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushaf nüshalarının müslümanların yaşamakta olduğu önde gelen şehir merkezlerine gönderildiği bilinmekte fakat bu şehirlerin hangi şehirler olduğu kaynaklarda sarih bir şekilde belirtilmemektedir. Buhârî, Tirmizî ve İbn Ebî Dâvûd, istinsah faaliyetinin seyrini aktarırken bu noktayı müphem bir şekilde aktararak Hz. Osman'ın her şehir merkezine (*küllü ufukın/âfâkın/cündin min ecnâdi'l-müslimîn/ile'l-emsâr*) birer mushaf gönderdiğini nakletmişlerdir.[575]

İstinsah edilerek şehirlere gönderilen mushafların sayısı ve gönderildikleri merkezler hakkında farklı görüşler ileri sürülmüşse de *Kitâbü'l-Mesâhif*'te mushaflar arasındaki imla farklılığını ele alan rivayetlerde imâm mushaf haricinde beş mushaf zikredilmektedir. Zikredilen şehir merkezleri ise Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm'dır.[576]

Kitâbü'l-Mesâhif'te bu şehirlere gönderilen mushaflar arasında birtakım yazım farklılıklarının bulunduğu aktarılmaktadır. Bu konuyu ele alan ilgili rivayetler şunlardır:

١. حدثنا عبد الله قال حدثنا محمد بن يحيى الخنيسي، حدثنا خلاد بن خالد المقرئ، عن علي بن حمزة الكسائي قال: اختلاف أهل المدينة، وأهل الكوفة، وأهل البصرة، فأما أهل المدينة فقرءوا في البقرة: ﴿وأوصى بها إبراهيم﴾، وأهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿ووصى بها﴾ بغير ألف، وأهل المدينة في آل عمران: ﴿سارعوا إلى مغفرة من ربكم﴾ بغير واو، وأهل الكوفة وأهل البصرة ﴿وسارعوا﴾ بواو، ويقول أهل المدينة في المائدة: ﴿من يرتدد﴾ بدالين، ويقول أهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿من يرتد﴾ بدال واحدة، الأنعام أهل المدينة وأهل البصرة ﴿لئن أنجيتنا﴾ وأهل الكوفة: ﴿لئن أنجانا﴾، براءة أهل المدينة ﴿الذين اتخذوا مسجدا ضرارا﴾ بغير واو، وأهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿والذين اتخذوا مسجدا﴾ بواو، وأهل المدينة في الكهف ﴿خيرا منهما﴾ وأهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿خيرا منها منقلبا﴾، الشعراء أهل المدينة ﴿فتوكل﴾ وأهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿وتوكل﴾ بالواو، والمؤمن أهل المدينة ﴿وأن يظهر في الأرض﴾ بغير ألف، وأهل البصرة وأهل الكوفة: ﴿أو أن يظهر﴾ بألف، وفي عسق أهل المدينة ﴿وما أصابكم من مصيبة بما كسبت﴾، وأهل

---

[574] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, I. 599, 607; a.g.m., *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nüshası)*, II. 347, 351; a.g.m., *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Kāhire el-Meşhedü'l-Hüseynî Nüshası)*, II. 408, 414. Günümüze intikal eden kadim mushaf nüshalarının tahkikini gerçekleştiren ve bu mushaflarda ihtilaflı olan imlalara işaret eden Tayyar Altıkulaç'ın da bu ibarenin yazımında herhangi bir ihtilafa yer vermediği görülmektedir. Bkz. a.g.m., *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, s. 359-361.

[575] "بعث عثمان إلى كل أفق بمصحف من تلك المصاحف التي نسخوا." (Hz. Osman istinsah edilen bu mushaflardan her şehir merkezine bir mushaf gönderdi.) Ayrıntılı bilgi için bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 25-32.

[576] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 49-58.

الكوفة وأهل البصرة: ﴿فبما﴾ بفاء، والزخرف أهل المدينة فيها ﴿ما تشتهيه الأنفس﴾ بهاءين، وأهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿ما تشتهي الأنفس﴾ بهاء واحدة، والحديد أهل المدينة ﴿ومن يتول فإن الله الغني الحميد﴾ بغير هو، وأهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿فإن الله هو الغني الحميد﴾، بهو والشمس وضحاها أهل المدينة ﴿فلا يخاف﴾ بالفاء، وأهل الكوفة وأهل البصرة: ﴿ولا يخاف عقباها﴾ بالواو، وفي الأنبياء أهل المدينة وأهل البصرة: ﴿قل ربي يعلم﴾، أهل الكوفة: ﴿قال ربي يعلم﴾، وفي سورة الجن اختلفوا كلهم فيها ﴿قال إنما أدعو ربي﴾، يقولون: ﴿قال﴾ و ﴿قل﴾، وفي بني إسرائيل: ﴿قال سبحان ربي﴾ و ﴿قل سبحان ربي﴾، وفي المؤمنون: ﴿قال كم لبثتم﴾ و ﴿قل كم لبثتم﴾، أهل المدينة وأهل الكوفة ﴿لله لله﴾ ثلاثتهن، وأهل البصرة واحد ﴿لله﴾ واثنان ﴿الله الله﴾ بالألف، والأحقاف أهل الكوفة: ﴿ووصينا الإنسان بوالديه إحسانا﴾، وأهل المدينة وأهل البصرة: ﴿حسنا﴾ بغير ألف، ويس أهل الكوفة: ﴿وما عملت﴾ بغير هاء، وأهل المدينة وأهل البصرة ﴿عملته أيديهم﴾ بالهاء، الذين كفروا ﴿فهل ينظرون إلا الساعة أن تأتهم بغتة﴾، أهل مكة وفي مصاحفهم، وأهل الكوفة كمثل، ولم أسمع أحدا من أهل الكوفة يقرؤها هكذا، وأهل المدينة وأهل البصرة ﴿أن تأتيهم﴾، وفي النساء في مصاحف أهل الكوفة ﴿والجار ذا القربى والجار الجنب﴾، وكان بعضهم يقرؤها كذلك، ولست أعرف واحدا يقرؤها اليوم إلا ﴿ذي القربى﴾، وفي هل أتى أهل المدينة وأهل الكوفة: ﴿قواريرا قواريرا﴾، كلاهما بالألف وأهل البصرة الأولى بالألف والأخرى بغير ألف، الحج أهل البصرة ﴿ولؤلؤا﴾ يثبتون الألف فيها ويطرحونها في سورة الملائكة ﴿ولؤلؤ﴾، وأهل الكوفة وأهل المدينة يثبتون الألف فيهما. هذا اختلاف أهل المدينة وأهل الكوفة وأهل البصرة كله.[577]

1. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Ali b. Hamza el-Kisâî'nin şöyle söylediğini nakletmektedir:

"Medîne, Kûfe ve Basra ehli arasında [Kur'an'daki bazı kelimelerin okunuşunda] ihtilaf vardı.

Bakara sûresinin 2/132. âyetini Medîneliler ﴿وأوصى بها إبراهيم﴾ şeklinde, Kûfeliler ve Basralılar ise ﴿ووصى بها إبراهيم﴾ şeklinde elif harfi olmaksızın okumuştur.

Âl-i İmrân sûresinin 3/133. âyetini Medîneliler ﴿سارعوا إلى مغفرة من ربكم﴾ şeklinde [başında] vâv harfi olmaksızın okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿وسارعوا﴾ şeklinde vâv harfi ile okumuştur.

Mâide sûresinin 5/54. âyetini Medîneliler ﴿من يرتدد﴾ şeklinde iki dâl harfi ile okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿من يرتد منكم﴾ şeklinde tek dâl harfi ile okumuştur.

En'âm sûresinin 6/63. âyetini Medîneliler ve Basralılar ﴿لئن أنجيتنا﴾ şeklinde okurken Kûfeliler ﴿لئن أنجانا﴾ şeklinde okumuştur.

---

[577] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 49-51.

Tevbe sûresinin 9/107. âyetini Medîneliler ﴿الذين اتخذوا مسجدا ضرارا﴾ şeklinde vâv harfi olmaksızın okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿والذين اتخذوا مسجدا﴾ şeklinde vâv harfi ile okumuştur.

Kehf sûresinin 18/36. âyetini Medîneliler ﴿خيرا منهما﴾ şeklinde [منهما zamirini ikil olarak] okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿خيرا منها منقلبا﴾ şeklinde [منها zamirini tekil olarak] okumuştur.

Şu'arâ sûresinin 26/217. âyetini Medîneliler ﴿فتوكل﴾ şeklinde [fe harfi ile] okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿وتوكل﴾ şeklinde vâv harfi ile okumuştur.

Mü'min sûresinin 40/26. âyetini Medîneliler ﴿وأن يظهر في الأرض﴾ şeklinde elif harfi olmaksızın okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿أو أن يظهر﴾ şeklinde elif harfi ile okumuştur.

Ayn Sîn Kāf [Şûrâ] sûresinin 42/30. âyetini Medîneliler ﴿وما أصابكم من مصيبة بما كسبت﴾ şeklinde okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿فبما﴾ şeklinde fe harfi ile okumuştur.

Zuhruf sûresinin 43/71. âyetini Medîneliler ﴿ما تشتهيه الأنفس﴾ şeklinde iki he harfiyle okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿وفيها ما تشتهي الأنفس﴾ şeklinde tek he harfi ile okumuştur.

Hadîd sûresinin 57/24. âyetini Medîneliler ﴿ومن يتول فإن الله الغني الحميد﴾ şeklinde [Allah lafzından sonra] hüve zamiri olmaksızın okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿فإن الله هو الغني الحميد﴾ şeklinde hüve zamiri ile okumuştur.

Şems sûresinin 91/15. âyetini Medîneliler ﴿فلا يخاف﴾ şeklinde fe harfi ile okurken Kûfeliler ve Basralılar ﴿ولا يخاف عقباها﴾ şeklinde vâv harfi ile okumuştur.

Enbiyâ sûresinin 21/4. âyetini Medîneliler ve Basralılar ﴿قل ربي يعلم﴾ şeklinde okurken Kûfeliler ﴿قال ربي يعلم﴾ şeklinde okumuştur.

Cîn sûresinin 71/20. âyetinin ﴿قال إنما أدعو ربي﴾ yazımında hepsi ihtilaf etmiştir. Kimisi ﴿قال﴾, kimisi ﴿قل﴾ demiştir. Benî İsrâîl [İsrâ] sûresinin 17/93. âyetinde kimisi ﴿قال سبحان ربي﴾, kimisi ﴿قل سبحان ربي﴾ şeklinde okumuştur. Keza Mü'minûn sûresinin 23/112. âyetinde kimisi ﴿قال كم لبثتم﴾, kimisi ﴿قل كم لبثتم﴾ şeklinde okumuştur.

Medîneliler ve Kûfeliler, Mü'minûn sûresinin 23/85, 87 ve 89. âyetlerinde geçmekte olan Allah lafızlarının üçünü de [elif harfi olmaksızın] ﴿لله لله﴾ şeklinde okurken Basralılar birisini ﴿لله﴾ şeklinde [elif harfi olmaksızın] ikisini ise ﴿الله الله﴾ şeklinde elif harfi ile okumuştur.

Ahkāf sûresinin 46/15. âyetini Kûfeliler ﴿ووصينا الإنسان بوالديه إحسانا﴾ şeklinde okurken Medîneliler ve Basralılar ﴿حسنا﴾ şeklinde [başında] elif harfi olmaksızın okumuştur.

Yâsîn sûresinin 36/35. âyetini Kûfeliler ﴿وما عملت﴾ şeklinde he harfi olmaksızın okurken Medîneliler ve Basralılar ﴿عملته أيديهم﴾ şeklinde he harfi ile okumuştur.

Ellezîne Keferû [Muhammed] sûresinin 47/18. âyeti Mekkelilerin mushaflarında ﴿فهل ينظرون إلا الساعة أن تأتهم بغتة﴾ şeklindedir. Kûfelilerin mushaflarında da aynı şekildedir fakat ben hiçbir Kûfelinin bu şekilde okuduğunu işitmedim. Medîneliler ve Basralılar ise ﴿أن تأتيهم﴾ şeklinde okumaktadır.

Nisâ sûresinin 4/36. âyeti Kûfelilerin mushaflarında ﴿والجار ذا القربى والجار الجنب﴾ şeklindedir. Bazıları [vaktiyle] böyle okuyor idiyse de bugün herkes ﴿ذي القربى﴾ şeklinde okumaktadır.

Hel Etâ [İnsân] sûresinin 76/15. ve 16. âyetlerini Medîneliler ve Kûfeliler ﴿قواريرا قواريرا﴾ şeklinde her iki kelimeyi de elif uzatması ile okurken Basralılar ilkini elif uzatmasıyla ikincisini ise elif uzatması olmaksızın ﴿قواريرا قوارير﴾ şeklinde okumaktadır.

Basralılar, Hac sûresinin 22/23. âyetini ﴿ولؤلؤا﴾ şeklinde elif harfiyle okurken Melâike [Fâtır] sûresinin 35/33. âyetinde aynı kelimeyi elif harfi olmaksızın ﴿ولؤلؤ﴾ şeklinde okumaktadır. Kûfeliler ve Medîneliler ise her ikisinde de elif harfiyle okumaktadırlar. İşte Medîneliler, Kûfeliler ve Basralıların yazımında ihtilaf ettikleri âyetlerin tamamı bunlardır.”

Bu bilgi, Ali b. Hamza el-Kisâî[578] → Hallâd b. Hâlid el-Mukrî[579] → Muhammed b. Yahyâ el-Huneysî[580] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin râvilerinin ehliyet sahibi olduğu ve aralarında hoca-talebe ilişkisinin bulunduğu görülmektedir. Yedi kıraat imamından biri olan Ali b. Hamza el-Kisâî’nin (ö. 189/805) kıraatlere ilişkin aktardığı bu bilgilerin kaynak niteliği taşıdığı görülmektedir.

٢. حدثنا عبد الله قال حدثنا أبو حفص عمرو بن عثمان الحمصي قال: أهل الشام يقرؤون في البقرة ﴿وأوصى بها إبراهيم بنيه﴾، وفي آل عمران ﴿سارعوا إلى مغفرة﴾ بغير واو، وفي المائدة ﴿يقول الذين آمنوا﴾ بغير واو، وفيها أيضا ﴿من يرتدد منكم﴾ بدالين، وفي براءة ﴿الذين اتخذوا مسجدا﴾

578 Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, VII. 90-92; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VI. 182.
579 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, III. 368.
580 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VIII. 125.

بغير الواو، وفي الكهف ﴿خيرا منهما﴾، وفي الشعراء ﴿فتوكل على العزيز الرحيم﴾، وفي حم ﴿وأن يظهر﴾ بغير ألف، وفي عسق ﴿بما كسبت﴾ بغير فاء، وفي حم الزخرف ﴿تشتهيه الأنفس﴾ بهاءين، وفي الحديد ﴿إن الله الغني الحميد﴾ ليس فيه هو، وفي الشمس وضحاها ﴿فلا يخاف عقباها﴾ بالفاء. قال عمرو: وقرأناه على أبي.[581]

2. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Ebû Hafs Amr b. Osmân el-Hımsî'nin şöyle söylediğini nakletmektedir: "Şâmlılar; Bakara sûresinin 2/132. âyetini ﴿وأوصى بها إبراهيم بنيه﴾ şeklinde, Âl-i İmrân sûresinin 3/133. âyetini ﴿سارعوا إلى مغفرة﴾ şeklinde vâv harfi olmaksızın, Mâide sûresinin 5/53. âyetini ﴿يقول الذين آمنوا﴾ şeklinde vâv harfi olmaksızın, yine Mâide sûresinin 5/54. âyetini ﴿من يرتدد منكم﴾ şeklinde iki dâl harfiyle, Tevbe sûresinin 9/107. âyetini ﴿الذين اتخذوا مسجدا﴾ şeklinde vâv harfi olmaksızın, Kehf sûresinin 18/36. âyetini ﴿خيرا منهما﴾ şeklinde, Şu'arâ sûresinin 26/217. âyetini ﴿فتوكل على العزيز الرحيم﴾ şeklinde, Hâmîm [Mü'min] sûresinin 40/26. âyetini ﴿وأن يظهر﴾ şeklinde elif harfi olmaksızın, Ayn Sîn Kāf [Şûrâ] sûresinin 42/30. âyetini ﴿بما كسبت﴾ şeklinde fe harfi olmaksızın, Zuhruf sûresinin 43/71. âyetini ﴿تشتهيه الأنفس﴾ şeklinde iki he harfiyle, Hadîd sûresinin 57/24. âyetini ﴿إن الله الغني الحميد﴾ şeklinde hüve zamiri olmaksızın, Şems sûresinin 91/15. âyetini ﴿فلا يخاف عقباها﴾ şeklinde fe harfiyle okumaktadırlar. [Amr, 'Biz Übey b. Ka'b'ın öğrettiği kıraat üzere bu şekilde okurduk.' dedi.[582]]"

İbn Ebî Dâvûd'un rivayeti kendisi kanalıyla naklettiği râvi Ebû Hafs Amr b. Osmân el-Hımsî ricâl âlimleri tarafından sadûk ve sika olarak değerlendirilmiştir.[583] Bir dönem Şâm'da ilim tahsil ettiği aktarılan[584] Ebû Hafs Amr b. Osmân el-Hımsî'nin Şâmlılar arasında yaygın olan okuyuş ve imla hakkında aktardığı bu rivayet, dönemin mushaf yazım geleneğine ilişkin bir kaynak niteliği taşımaktadır.

---

[581] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 52-53.

[582] Ebû Hafs Amr b. Osmân el-Hımsî'nin rivayetin sonunda yer alan "وقرأناه على أبي." şeklindeki ifadelerinin "Biz bu kıraatleri babama bu şekilde okumuştuk." şeklinde anlamlandırılması da mümkündür. Zira *Kitâbü'l-Mesâhif*'te Amr b. Osmân'ın babasından kıraate ilişkin nakillerinin bulunduğu görülmektedir. Buradan hareketle babası Osmân b. Saîd'in de kıraatle ilgili birikiminin ve nakillerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır ki bu durumda Amr'ın ilk kıraat tahsilini babasından alması kuvvetli bir ihtimal olacaktır. Bunun yanı sıra *Kitâbü'l-Mesâhif*'te Übey b. Ka'b'a nispet edilen kıraatler arasında bu kıraatlere rastlanmaması, Amr'ın söz konusu ifadelerinin bu şekilde anlamlandırılması için daha güçlü bir karîne oluşturmaktadır.

[583] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 249; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII. 305-306; İbn Ebî Dâvûd ile aralarındaki ittisâl için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII. 76.

[584] İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XXXXVI. 278.

٣. حدثنا عبد الله حدثنا كثير بن عبيد، حدثنا المعافى بن عمران الظهري، حدثنا إسماعيل بن عياش، عن سوادة بن زياد البرحي قال: هذا ما اختلفت فيه أهل المدينة وأهل العراق من حروف القرآن ... وفي الرعد ﴿وسيعلم الكافر﴾، وفي قراءة أهل العراق ﴿وسيعلم الكفار﴾ ... وفي الزخرف أيضا ﴿يا عبادي لا خوف عليكم﴾، وأهل العراق ﴿يا عباد﴾ ...[585]

3. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Sevâde b. Ziyâd el-Burhî'nin şöyle söylediğini nakletmektedir:

"Medînelilerin ve Iraklıların Kur'an kıraatinde ihtilaf ettiği hususlar şunlardır: … Medîneliler Ra'd sûresinin 13/42. âyetini ﴿وسيعلم الكافر﴾ şeklinde okurken Iraklılar, ﴿وسيعلم الكفار﴾ şeklinde okumaktadır. Keza Medîneliler Zuhruf sûresinin 43/68. âyetini ﴿يا عبادي لا خوف عليكم﴾ şeklinde okurken Iraklılar, ﴿يا عباد﴾ şeklinde okumaktadır…"

Sevâde b. Ziyâd el-Burhî[586] → İsmâîl b. Ayyâş[587] → Muâfî b. İmrân ez-Zıhrî[588] → Kesîr b. Ubeyd[589] kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı zayıftır. İbn Ebî Dâvûd'un rivayeti kendisinden naklettiği Kesîr b. Ubeyd, Muâfî b. İmrân ve İsmâîl b. Ayyâş ricâl âlimleri tarafından güvenilir olarak değerlendirilmektedir. Fakat Sevâde b. Ziyâd el-Burhî hakkında ricâl kaynaklarında herhangi bir cerh ve ta'dîl ifadesi yer almamaktadır. Kaynak râvinin mechûlü'l-ayn olması bu rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

٤. حدثنا عبد الله قال حدثنا محمد بن صدقة الجبلاني الحمصي، وكان في سوق يهود وكان معلما، وحدثنا شريح بن يزيد أبو حيوة، عن أبي البرهسم في اختلاف أهل الشام وأهل العراق، في سورة البقرة في إمام أهل الشام وأهل الحجاز: ﴿قالوا اتخذ الله ولدا﴾، و في إمام أهل العراق ﴿وقالوا﴾، و في إمام أهل الشام والحجاز ﴿وأوصى بها إبراهيم بنيه﴾، و في إمام أهل العراق ﴿ووصى﴾، و في آل عمران في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿سارعوا إلى مغفرة﴾، و في إمام أهل العراق ﴿وسارعوا﴾، و في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿جاءوا بالبينات وبالزبر﴾، و في إمام أهل العراق ﴿والزبر﴾، و في النساء في إمام أهل الشام ﴿ما فعلوه إلا قليلا﴾، و في إمام أهل العراق ﴿ما فعلوه إلا قليل﴾، و في سورة المائدة في إمام أهل الشام والحجاز: ﴿يقول الذين آمنوا﴾، و في إمام أهل العراق ﴿ويقول الذين آمنوا﴾، و في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿من يرتدد منكم عن دينه﴾، و في إمام أهل العراق

---

585 Rivayetlerdeki tekrarlar dolayısıyla bu rivayette kısaltma yoluna giderek daha önce zikredilmeyen farklılıkları aktardık. Rivayetin tamamı için bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 53-54.
586 Ricâl kaynaklarında Sevâde b. Ziyâd el-Burhî ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmaması dolayısıyla söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir.
587 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 191-192.
588 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 399-400.
589 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 155.

﴿من يرتد﴾، و في سورة الأنعام في إمام أهل الشام ﴿ولدار الآخرة﴾، و في إمام أهل العراق ﴿وللدار﴾، و في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿زين لكثير من المشركين قتل أولادهم شركائهم﴾، و في إمام أهل العراق ﴿زين لكثير من المشركين قتل أولادهم شركاؤهم﴾، و في سورة الأعراف في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿قليلا ما يتذكرون﴾، و في إمام أهل العراق ﴿تذكرون﴾، و في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿ما كنا لنهتدي﴾، و في إمام أهل العراق ﴿وما كنا لنهتدي﴾، و في إمام أهل الشام وأهل الحجاز في قصة صالح ﴿وقال الملأ الذين استكبروا من قومه﴾، و في إمام أهل العراق ﴿قال الملأ﴾، و في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿وإذ أنجاكم من آل فرعون﴾، و في إمام أهل العراق ﴿وإذ أنجيناكم﴾، و في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿ثم كيدوني فلا تنظرون﴾، و في إمام أهل العراق ﴿ثم كيدون﴾ بغير ياء، و في سورة الأنفال في إمام أهل الشام ﴿ما كان للنبي﴾، و في إمام أهل العراق ﴿ما كان لنبي﴾، و في سورة التوبة في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿الذين اتخذوا مسجدا﴾، و في إمام أهل العراق ﴿والذين اتخذوا﴾، و في سورة يونس في إمام أهل الشام ﴿هو الذي ينشركم في البر والبحر﴾، و في إمام أهل العراق ﴿يسيركم﴾، و في سورة الكهف في إمام أهل الشام وأهل الحجاز ﴿خيرا منهما منقلبا﴾، و في إمام أهل العراق ﴿خيرا منها﴾[590]

4. Abdullâh b. Ebî Dâvûd bize Muhammed b. Sadaka el-Cüblânî el-Hımsî -ki kendisi Yahudi çarşısındaydı ve öğretmendi-, Şurayh b. Yezîd Ebû Hayve vasıtasıyla Ebü'l-Berehsem'in Şâmlıların ve Iraklıların mushaflarındaki farklılıklar hakkında şöyle söylediğini nakletti:

"Bakara sûresinin 2/116. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların[591] imâm mushafında ﴿قالوا اتخذ الله ولدا﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿وقالوا﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Bakara sûresinin 2/132. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿وأوصى بها إبراهيم بنيه﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿ووصى﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Âl-i İmrân sûresinin 3/133. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿سارعوا إلى مغفرة﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿وسارعوا﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Âl-i İmrân sûresinin 3/184. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿جاءوا بالبينات وبالزبر﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿والزبر﴾ şeklinde yazılmaktadır.

---

[590] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 54-55.

[591] Rivayette "ehl-i hicâz" ifadesiyle mutlak olarak Mekke ve Medîne mushafına nispet edilen okuyuşları tabloya aktarmadık zira farklı rivayetlerde söz konusu âyetlerin yazımında Mekke ve Medîne mushafları arasında imla farklılıklarının mevcut olduğu bilgisine yer verilmiştir.

Nisâ sûresinin 4/66. âyeti Şâmlıların imâm mushafında ﴿ما فعلوه إلا قليلا﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların ﴿ما فعلوه إلا قليل﴾ imâm mushafında şeklinde yazılmaktadır.

Mâide sûresinin 5/53. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿يقول الذين آمنوا﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿ويقول الذين آمنوا﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Mâide sûresinin 5/54. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿من يرتدد منكم عن دينه﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿من يرتد﴾ şeklinde yazılmaktadır.

En‘âm sûresinin 6/32. âyeti Şâmlıların imâm mushafında ﴿ولدار الآخرة﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿وللدار﴾ şeklinde yazılmaktadır.

En‘âm sûresinin 6/137. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿زين لكثير من المشركين قتل أولادهم شركائهم﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿زين لكثير من المشركين قتل أولادهم شركاؤهم﴾ şeklinde yazılmaktadır.

A‘râf sûresinin 7/3. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿قليلا ما يتذكرون﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿تذكرون﴾ şeklinde yazılmaktadır.

A‘râf sûresinin 7/43. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿ما كنا لنهتدي﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿وما كنا لنهتدي﴾ şeklinde yazılmaktadır.

A‘râf sûresinin 7/75. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿وقال الملأ الذين استكبروا من قومه﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿قال الملأ﴾ şeklinde yazılmaktadır.

A‘râf sûresinin 7/141. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿وإذ أنجاكم من آل فرعون﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿وإذ أنجيناكم﴾ şeklinde yazılmaktadır.

A‘râf sûresinin 7/195. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿ثم كيدوني فلا تنظرون﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿ثم كيدون﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Enfâl sûresinin 8/67. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿ما كان للنبي﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿ما كان لنبي﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Tevbe sûresinin 9/107. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿الذين اتخذوا مسجدا﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿والذين اتخذوا﴾ şeklinde

yazılmaktadır.

Yûnus sûresinin 10/22. âyeti Şâmlıların imâm mushafında ﴿هو الذي ينشركم في البر والبحر﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿يسيركم﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Kehf sûresinin 18/36. âyeti Şâmlıların ve Hicâzlıların imâm mushafında ﴿خيرا منهما منقلبا﴾ şeklinde yazılmaktayken Iraklıların imâm mushafında ﴿خيرا منها﴾ şeklinde yazılmaktadır."

Ebü'l-Berehsem[592] → Şurayh b. Yezîd Ebû Hayve[593] → Muhammed b. Sadaka el-Cüblânî el-Hımsî[594] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının hasen olduğu görülmektedir. Ricâl kaynaklarında rivayetin isnadında yer alan râvilerden Ebü'l-Berehsem dışındaki râvilerin ehliyetine ilişkin herhangi bir tenkit bulunmamaktadır. Kaynaklarda kendisi de bir kāri olan Ebü'l-Berehsem'in şâz bir kıraatinin olduğu[595] ve kıraatinin isnadının kuvvetli olmadığı[596] yönünde kanaatler yer almakta fakat ehliyetine yönelik herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır. Bu durum söz konusu rivayetin isnadını hasen kategorisine indirgemekte ise de rivayetin kaynak değerine halel getirmemektedir. Zira şehir merkezlerine gönderilen mushaflar arasındaki imla farklılıklarını, dolayısıyla da şâz imlaları tespit etmeye çalıştığımız bu araştırma kapsamında hasen bir senetle nakledilen bu rivayet, kaynak niteliği taşımaktadır.

٥. حدثنا عبد الله قال سمعت أبا حاتم السجستاني يقول: بين مصحف أهل مكة وأهل البصرة اختلاف حرفان، ويقال خمسة أحرف: عند أهل مكة في آخر النساء ﴿فآمنوا بالله ورسوله﴾، وعند البصريين ﴿ورسله﴾، وفي براءة ﴿تجري من تحتها الأنهار﴾، وعند البصريين ﴿تجري تحتها الأنهار﴾ بغير من. وبين مصحف أهل الكوفة وأهل البصرة حرفان، وقال قوم بل عشرة أحرف، وفي مصحف الكوفيين في يس ﴿وما عملت أيديهم﴾ بلا هاء، وفي الأحقاف ﴿ووصينا الإنسان بوالديه إحسانا﴾. وقال آخرون: بل هي عشرة أحرف قالوا: في الأنعام ﴿لئن أنجانا من هذه﴾ بالألف، وفي مصحف البصريين ﴿لئن أنجيتنا﴾، وفي بني إسرائيل ﴿كتابا نقرؤه قال سبحان ربي﴾ قال بالألف، وفي الأنبياء ﴿قال ربي يعلم القول في السماء﴾، وفي آخرها ﴿قال رب احكم بالحق﴾، وهي ثلاثتهن عند البصريين قل قل قل، وفي المؤمنين ﴿سيقولون لله﴾ في الثانية والثالثة بحذف ألفين، وفي الملائكة ﴿ولؤلؤا﴾

[592] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IX. 21.
[593] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 334-335; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VIII. 313-314.
[594] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 288.
[595] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IX. 21.
[596] Târık b. Muhammed Âl b. Nâcî, *et-Tezyîl alâ Kütübi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Mektebetü'l-Müsennâ el-İslâmiyye, Kuveyt 2004, s. 224.

بألف، وفي سورة الإنسان: ﴿قواريرا قواريرا﴾ بزيادة ألف في الثانية.[597]

5. Abdullâh b. Ebî Dâvûd bize Ebû Hâtim es-Sicistânî'den şunları işittiğini nakletti:

"Mekkeliler ile Basralıların mushaflarında iki kelimede farklılık vardır. Bazıları ise bu farklılığın beş kelimede bulunduğunu söylemektedir. [Bu iki fark şunlardır:]

Nisâ sûresinin sonundaki 4/171. âyeti Mekkelilerin mushafında ﴿فآمنوا بالله ورسوله﴾ şeklinde yazılmaktayken Basralıların mushafında ﴿ورسله﴾ şeklinde yazılmaktadır.

Tevbe sûresinin 9/100. âyeti [Mekkelilerin mushafında] ﴿تجري من تحتها الأنهار﴾ şeklinde yazılmaktayken Basralıların mushafında ﴿تجري تحتها الأنهار﴾ şeklinde min harf-i cerri olmaksızın yazılmaktadır.

Kûfelilerin ve Basralıların mushaflarında da iki kelimede farklılık bulunmaktadır. Fakat bazıları on kelimede farklılık bulunduğunu aktarmaktadır. [Bu iki fark şunlardır:]

Yâsîn sûresinin 36/35. âyeti Kûfelilerin mushafında he harfi olmaksızın ﴿وما عملت أيديهم﴾ şeklinde [yazılmaktayken Basralıların mushafında ﴿عملته أيديهم﴾ şeklinde he harfiyle] yazılmaktadır.

Ahkāf sûresinin 46/15. âyeti Kûfelilerin mushafında ﴿ووصينا الإنسان بوالديه إحسانا﴾ şeklinde [yazılmaktayken Basralıların mushafında ﴿حسنا﴾ şeklinde başında elif harfi olmaksızın] yazılmaktadır."

Kûfelilerin ve Basralıların mushaflarında on farklılık bulunduğunu söyleyenlere göre ise En'âm sûresinin 6/63. âyeti Kûfelilerin mushafında ﴿لئن أنجانا من هذه﴾ şeklinde elif harfi ile yazılmaktayken Basralıların mushafında ﴿لئن أنجيتنا﴾ şeklinde yazılmaktadır. Benî İsrâîl [İsrâ] sûresinin 17/93. âyeti Kûfelilerin mushafında ﴿كتابا نقرؤه قال سبحان ربي﴾ şeklinde elif harfiyle, Enbiyâ sûresinin 21/4. âyeti ﴿قال ربي يعلم القول في السماء﴾ şeklinde ve Enbiyâ sûresinin 21/112. son âyetinde ﴿قال رب احكم بالحق﴾ şeklinde [قال mazi sîgasıyla] yazılırken bu üç âyet Basralıların mushafında ﴿قل﴾ şeklinde [emir sîgasıyla] yazılmaktadır. Mü'minûn sûresinin 23/87. ve 89. âyetleri Kûfelilerin mushafında elif harfi hazfedilerek ﴿سيقولون لله﴾ şeklinde yazılmaktayken

[597] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 57.

Basralıların mushafında ﴿سيقولون الله﴾ şeklinde yazılmıştır. Melâike [Fâtır] sûresinin 35/33. âyeti ﴿ولؤلؤا﴾ şeklinde elif harfiyle, İnsân sûresinin 76/15. ve 16. âyetleri Kûfelilerin mushafında ﴿قواريرا قواريرا﴾ şeklinde her iki kelime de elif uzatması ile yazılmıştır.

İbn Ebî Dâvûd'un bu rivayeti naklederken senedini kısaltarak aktardığı görülmektedir. Kaynaklardaki verilerden hareketle bu başlık altında zikrettiği rivayetleri kendisine ulaşan senetleri ile veren İbn Ebî Dâvûd'un zikrettiği son rivayetin senedini ihtisar etmesinin câiz olduğu söylenebilir.[598] Eserinde yer verdiği rivayetlerin senetlerinin aktarımında titiz davranan İbn Ebî Dâvûd'un bu rivayetin senedinde ihtisarda bulunması, kıraat ilmindeki vukufiyetine istinaden Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye olan itimadı ile ilişkilendirilebilir. İbn Ebî Dâvûd'un rivayeti kendisi kanalıyla naklettiği Ebû Hâtim es-Sicistânî, ricâl kaynaklarında güvenilir bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[599] Kırâat-i aşere imamlarından Ya'kūb el-Hadramî'den (ö. 205/821) kıraat ilmini tahsil eden Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (ö. 255/869)[600] kıraat farklılıklarına dolayısıyla da imla boyutundaki farklılıklara ışık tutan bu nakli, dönemin mushaf yazım geleneğine ilişkin bir kaynak niteliği taşımaktadır. Nitekim rivayetlerde imlalarının farklılık arz ettiği ifade edilen kelimelerin, günümüze intikal eden kadim mushaf nüshalarında da farklılık arz ettiğinin görülmesi bu durumu teyit eder niteliktedir.[601]

Erken dönem mushafları arasındaki imla farklılıklarına dair rivayetlerde aktarılan bu nüanslar âlimlerin kahir ekseriyeti tarafından Hz. Peygamber'in öğretmiş olduğu sahih kıraatler olarak yorumlanmıştır.[602]

Kitâbü'l-Mesâhif'te aktarılan rivayetlerden hareketle mushaflar arasındaki farklılıklara dair ortaya çıkan tablo aşağıdaki gibidir:[603]

Tablo 3: Hz. Osman'ın Şehir Merkezlerine Gönderdiği Mushaflar Arasındaki Farklılıklar

---

[598] Abdullâh Aydınlı, "İhtisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Haziran 2021).
[599] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VIII. 293; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 204.
[600] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII. 268-269.
[601] Söz konusu farklılıkların listesi için bkz. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, s. 359-361.
[602] Dânî, bu farklılıkların, Hz. Peygamber'den öğrenilen sahih kıraatlerin tamamının istinsah edilen mushaflara yansıtılmak istenmesine karşılık tek bir imla ile ifadesi mümkün olmayınca istinsah edilen mushaflara dağıtılmasından ileri geldiğini ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dânî, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 118-119.
[603] Erken dönem mushafları arasındaki yazım farklılıklarını ele aldığımız bu tabloda İbn Ebî Dâvûd'un eserinde ilgili mushafta nasıl yazıldığı hakkında bilgi vermediği âyetler "-" işareti ile belirtilmiştir.

HZ. OSMAN MUSHAFLARI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR						
Sûre/Âyet	**İmâm Mushaf**	**Medîne Mushafı**	**Mekke Mushafı**	**Kûfe Mushafı**	**Basra Mushafı**	**Şâm Mushafı**
2/116	وقالوا	-	-	وقالوا	وقالوا	قالوا اتخذ
2/132	ووصى	وأوصى	-	ووصى	ووصى	وأوصى
3/133	وسارعوا	سارعوا	-	وسارعوا	وسارعوا	سارعوا
3/184	-	-	-	والزبر	والزبر	وبالزبر
4/36	-	-	-	ذا القربى	-	-
4/66	إلا قليل	-	-	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليلا
4/171	-	-	فآمنوا بالله ورسوله	-	ورسله	-
5/53	ويقول	يقول	-	ويقول	ويقول	يقول
5/54	من يرتد	من يرتدد	-	من يرتد	من يرتد	من يرتدد
6/32	-	-	-	وللدار	وللدار	ولدار الآخرة
6/63	-	-	-	لئن أنجانا من هذه	لئن أنجيتنا	-
6/137	-	شركاؤهم	شركاؤهم	شركاؤهم	شركاؤهم	شركائهم
7/3	-	-	-	تذكرون	تذكرون	يتذكرون
7/43	-	-	-	وما كنا لنهتدي	وما كنا لنهتدي	ما كنا لنهتدي
7/75	-	-	-	قال الملأ	قال الملأ	وقال الملأ
7/141	-	-	-	وإذ أنجيناكم	وإذ أنجيناكم	وإذ أنجاكم
7/195	-	-	-	ثم كيدون	ثم كيدون	ثم كيدوني
8/67	-	-	-	ما كان لنبي	ما كان لنبي	ما كان للنبي
9/100	-	-	تجري من تحتها الأنهار	-	تجري تحتها الأنهار	-
9/107	والذين	الذين	-	والذين	والذين	الذين

ينشركم	يسيركم	يسيركم	-	-	-	10/22
حاش لله	حاش لله	حاش لله	حاش لله	حاش لله	حش لله	12/31
حاش لله	حاش لله	حاش لله	حاش لله	حاش لله	حش لله	12/51
-	وسيعلم الكفار	وسيعلم الكفار	-	وسيعلم الكافر	-	13/42
-	قل	كتابا نقرؤه قال سبحان ربي	-	-	-	17/93
خيرا منهما	خيرا منها	خيرا منها	-	خيرا منهما	خيرا منها	18/36
-	قل ربي يعلم	قال ربي يعلم	-	قل ربي يعلم	-	21/4
-	قل	قال رب احكم بالحق	-	-	-	21/112
-	ولؤلؤا	ولؤلؤا	-	ولؤلؤا	-	22/23
-	سيقولون لله	سيقولون لله	-	سيقولون لله	سيقولون لله	23/85
-	سيقولون الله	سيقولون لله	-	سيقولون لله	سيقولون لله	23/87
-	سيقولون الله	سيقولون لله	-	سيقولون لله	سيقولون لله	23/89
فتوكل	وتوكل	وتوكل	-	فتوكل	وتوكل	26/217
-	ولؤلؤ	ولؤلؤا	-	ولؤلؤا	-	35/33
-	عملته أيديهم	وما عملت	-	عملته أيديهم	-	36/35
وأن يظهر	أو أن يظهر	أو أن يظهر	-	وأن يظهر	أو أن يظهر	40/26
بما كسبت	فبما كسبت	فبما كسبت	-	بما كسبت	فبما كسبت	42/30
-	يا عباد	يا عباد	-	يا عبادي	-	43/68
ما تشتهيه	ما تشتهي	ما تشتهي	-	ما تشتهيه	ما تشتهي	43/71
-	حسنا	إحسانا	-	حسنا	-	46/15
-	أن تأتيهم	أن تأتهم	أن تأتهم	أن تأتيهم	-	47/18
فإن الله الغني الحميد	فإن الله هو الغني الحميد	فإن الله هو الغني الحميد	-	فإن الله الغني الحميد	فإن الله هو الغني الحميد	57/24

76/15-16	-	قواريرا قواريرا	-	قواريرا قواريرا	قواريرا قواريرا	-
91/15	ولا يخاف	فلا يخاف	-	ولا يخاف	ولا يخاف	فلا يخاف

VII. HACCÂC'IN İMÂM MUSHAFTA DEĞİŞİKLİK YAPTIĞI YÖNÜNDEKİ RİVAYETLER

Kur'an'ın metinleşme tarihinde ismi geçen bir diğer şahsiyet ise Hz. Osman mushafı üzerinde düzenlemeler yaptığına dair rivayetler bulunan, dönemin Kûfe ve Basra (Irakeyn) valisi Haccâc b. Yûsuf'tur (ö. 95/714). Kaynaklarda Haccâc b. Yûsuf'un, Arap dilinin ifade edilmesinde son derece kifayetsiz olan ve o dönem henüz gelişiminin başında olan kitâbetin ıslah ve ikmali için gayret sarf ettiği kaydedilmektedir.[604] Keza kaynaklarda tashîfin[605] yaygınlaşması üzerine Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) teşvikiyle Haccâc b. Yûsuf'un nezaretinde bir mushaf çalışması yürütüldüğü yönünde bilgiler yer almaktadır. Bu düzenleme ile birbirine benzeyen harflerin nokta ile birbirinden tefrik edilmesinin hedeflendiği kaydedilmektedir.[606]

Kaynaklarda Haccâc'ın bu çalışmaları yürütürken mushaf metnindeki 11 kelimenin yazımında değişiklik yaptığı aktarılmıştır. Bu husus *Kitâbü'l-Mesâhif*'te iki farklı rivayette ele alınmaktadır. Bu rivayetler aşağıdaki gibidir:

١. حدثنا عبد الله حدثنا أبو حاتم السجستاني، حدثنا عباد بن صهيب، عن عوف بن أبي جميلة، أن الحجاج بن يوسف غير في مصحف عثمان أحد عشر حرفا قال: كانت في البقرة ﴿لم يتسن وانظر﴾ بغير هاء فغيرها ﴿لم يتسنه﴾ بالهاء، وكانت في المائدة ﴿شريعة ومنهاجا﴾ فغيرها ﴿شرعة ومنهاجا﴾، وكانت في يونس ﴿هو الذي ينشركم﴾ فغيره ﴿يسيركم﴾، وكانت في يوسف ﴿أنا آتيكم بتأويله﴾ فغيرها ﴿أنا أنبئكم بتأويله﴾، وكانت في

[604] Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakāt*, I. 87-88; V. 228-229, 543; Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, *et-Târîh*, nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî, Mecma'u'l-Lügati'l-Arabiyye, Dımaşk 1980, I. 700; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, nşr. Servet Ukkaşe, Dâru'l-Ma'ârif, Kāhire 1981, s. 225, 357, 359, 395-398, 445, 548; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, V. 132-135, 357-360, 368; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Edeb*, nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1986, II. 286; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, nşr. Ahmed Ebû Hâkim vd., Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrût 1981, VIII. 329, 334-336, 337, 352; IX. 3, 8, 11, 34, 124-125, 128-129, 133; Dırâr Sâlih Dırâr, *el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût ts.

[605] Birbirine benzeyen harflerden oluşan kelimelerin nokta ve harekelerinin hataen yanlış yazılması ve okunmasına tashîf denir. Detaylı bilgi için bkz. Emrullah İşler, "Tashîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Ocak 2021).

[606] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1978, II. 32; Zürkānî, *Menâhilü'l-İrfân*, I. 406-407; Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, s. 111-112; Nihad Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Mayıs 2021).

المؤمنين ﴿سيقولون لله لله﴾ ثلاثتهن، فجعل الأخريين ﴿الله الله﴾، وكانت في الشعراء في قصة نوح ﴿من المخرجين﴾، وفي قصة لوط ﴿من المرجومين﴾ فغير قصة نوح ﴿من المرجومين﴾ وقصة لوط ﴿من المخرجين﴾، وكانت الزخرف ﴿نحن قسمنا بينهم معايشهم﴾ فغيرها ﴿معيشتهم﴾، وكانت في الذين كفروا ﴿من ماء غير ياسن﴾ فغيرها ﴿من ماء غير آسن﴾، وكانت في الحديد ﴿فالذين آمنوا منكم واتقوا لهم أجر كبير﴾، فغيرها ﴿وأنفقوا﴾، وكانت في إذا الشمس كورت ﴿وما هو على الغيب بظنين﴾ فغيرها ﴿بضنين﴾.[607]

1. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Avf b. Ebî Cemîle'nin şöyle söylediğini rivayet etmiştir:

"Haccâc b. Yûsuf, Osman mushafında on bir kelimede değişiklik yaptı.

Bakara sûresinin 2/259. âyeti ﴿لم يتسن وانظر﴾ şeklinde he harfi olmaksızın yazılmıştı, o he harfini ekleyerek ﴿لم يتسنه﴾ şeklinde değiştirdi.

Mâide sûresinin 5/48. âyeti ﴿شريعة ومنهاجا﴾ şeklindeydi, o ﴿شرعة ومنهاجا﴾ şeklinde değiştirdi.

Yûnus sûresinin 10/22. âyeti ﴿هو الذي ينشركم﴾ şeklindeydi, o ﴿يسيركم﴾ şeklinde değiştirdi.

Yûsuf sûresinin 12/45. âyeti ﴿أنا آتيكم بتأويله﴾ şeklindeydi, o ﴿أنا أنبئكم بتأويله﴾ şeklinde değiştirdi.

Mü'minûn sûresinin 23/85, 87, 89. âyetlerinin üçü de ﴿سيقولون لله لله﴾ şeklinde yazılıydı, o diğer ikisini ﴿الله الله﴾ şeklinde değiştirdi.

Şu'arâ sûresinde Nûh kıssasının anlatılmakta olduğu 26/116. âyet ﴿من المخرجين﴾, Lût kıssasının anlatılmakta olduğu 26/167. âyet ﴿من المرجومين﴾ şeklindeydi. Haccâc, Nûh kıssasında geçen ibareyi ﴿من المرجومين﴾ şeklinde, Lût kıssasında geçen ibareyi ise ﴿من المخرجين﴾ şeklinde değiştirdi.

Zuhruf sûresinin 43/32. âyeti ﴿نحن قسمنا بينهم معايشهم﴾ şeklindeydi. Haccâc ﴿معيشتهم﴾ şeklinde değiştirdi.

Ellezîne Keferû [Muhammed] sûresinin 47/15. âyeti ﴿من ماء غير ياسن﴾ şeklindeydi. Haccâc ﴿من ماء غير آسن﴾ şeklinde değiştirdi.

Hadîd sûresinin 57/7. âyeti ﴿فالذين آمنوا منكم واتقوا لهم أجر كبير﴾ şeklindeydi. Haccâc ﴿وأنفقوا﴾ şeklinde değiştirdi.

---

[607] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 59.

İze'ş-Şemsü Küvvirat [Tekvîr] sûresinin 81/24. âyeti ﴿وما هو على الغيب بظنين﴾ şeklindeydi. Haccâc ﴿بضنين﴾ şeklinde değiştirdi."

Rivayet Avf b. Ebî Cemîle[608] → Abbâd b. Suheyb[609] → Ebû Hâtim es-Sicistânî[610] kanalıyla nakledilmektedir. Rivayetin yine Abbâd b. Suheyb ve Avf b. Ebî Cemîle kanalıyla nakledilen bir diğer varyantı aşağıdaki gibidir:

٢. قال أبو بكر كان في كتاب أبي: حدثنا رجل، فسألت أبي: من هو؟ فقال: حدثنا عباد بن صهيب، عن عوف بن أبي جميلة، أن الحجاج بن يوسف غير في مصحف عثمان أحد عشر حرفا قال: كانت في البقرة ﴿لم يتسن وانظر﴾ بغير هاء فغيرها ﴿لم يتسنه﴾ بالهاء، وكانت في المائدة ﴿شريعة ومنهاجا﴾ فغيرها ﴿شرعة ومنهاجا﴾، وكانت في يونس ﴿هو الذي ينشركم﴾ فغيره ﴿يسيركم﴾، وكانت في يوسف ﴿أنا آتيكم بتأويله﴾ فغيرها ﴿أنا أنبئكم بتأويله﴾، وكانت في المؤمنين ﴿سيقولون لله لله﴾ ثلاثتهن، فجعل الأخريين ﴿الله الله﴾، وكانت في الشعراء في قصة نوح ﴿من المخرجين﴾، وفي قصة لوط ﴿من المرجومين﴾ فغير قصة نوح ﴿من المرجومين﴾ وقصة لوط ﴿من المخرجين﴾، وكانت الزخرف ﴿نحن قسمنا بينهم معايشهم﴾ فغيرها ﴿معيشتهم﴾، وكانت في الذين كفروا ﴿من ماء غير ياسن﴾ فغيرها ﴿من ماء غير آسن﴾، وكانت في الحديد ﴿فالذين آمنوا منكم واتقوا لهم أجر كبير﴾، فغيرها ﴿وأنفقوا﴾، وكانت في إذا الشمس كورت ﴿وما هو على الغيب بظنين﴾ فغيرها ﴿بضنين﴾.[611]

2. Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd dedi ki: "Babamın kitabında, 'Bir kimse bize şöyle rivayet etti.' şeklinde bir ifade vardı. Babama bu kimsenin kim olduğunu sordum. O da bana, 'Abbâd b. Suheyb bize Avf b. Ebî Cemîle'nin şöyle dediğini rivayet etmişti.' diyerek rivayetin devamını aktardı."[612]

Avf b. Ebî Cemîle[613] → Abbâd b. Suheyb[614] → Ebû Dâvûd es-Sicistânî[615] kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı, bir önceki rivayetin senediyle ortak râvi olan Abbâd b. Suheyb'in metrûk bir râvi olması nedeniyle zaafa uğramaktadır.[616] Bunun yanı sıra kaynaklarda, Haccâc dönemine (661-714) eriştiği bilinen rivayetin kaynak râvisi Avf b. Ebî

[608] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 15.
[609] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IV. 390.
[610] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VIII. 293; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 204.
[611] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 130.
[612] Bu rivayet bir önceki rivayet ile aynı ibarelerle aktarıldığı için tekrara düşmemek adına rivayetin metni tercüme edilmemiştir.
[613] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 15; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 433.
[614] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IV. 390.
[615] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 101-102.
[616] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IV. 390.

Cemîle'nin (ö. 146/763) Şiî eğilimlerinin olduğu kaydedilmiş[617] ve bu durum bazı âlimler tarafından Şîa'nın Emevî karşıtlığı nedeniyle Emevî halifelerini karalama maksadıyla ortaya koydukları rivayetler kapsamında yorumlanmıştır.[618] Fakat bu konudaki titizliği ile bilinen Buhârî'nin dahi nakillerine yer verdiği Avf b. Ebî Cemîle'nin ehliyetine yönelik bu değerlendirmelerin isabetli olmayacağı belirtilmelidir. Şayet bu rivayet, metrûk bir râvi olan Abbâd b. Suheyb tarafından vaz' edilmedi ise Avf b. Ebî Cemîle'nin kendisine ulaşan bu bilgiyi tahkik etmeksizin naklettiği düşünülmelidir. Bu bağlamda isnadın asıl zaaf noktasını Avf b. Ebî Cemîle'nin değil Abbâd b. Suheyb'in teşkil ettiği belirtilmelidir.

İsnadı itibariyle zayıf bir rivayet olmasının yanı sıra metni itibariyle de belli zaaflar barındıran bu rivayette yer alan ifadeler Haccâc b. Yûsuf'un kendi inisiyatifiyle mushaf metnine belli müdahalelerde bulunduğu intibâını uyandırmaktadır. Fakat insanların, mushaf metninde böyle bir tasarrufta bulunulmasına sessiz kalmayacağı, şayet böyle bir şey söz konusu olacak olursa da yaşanan bu vakanın pek çok farklı kanalla günümüze aktarılacağı muhakkaktır. Fakat bu iki rivayet, temel hadis kaynaklarında zikredilmemekte yalnızca İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri kanalıyla günümüze intikal etmektedir. Kaldı ki Haccâc'ın değişiklik yaptığı gerekçesiyle zikredilen söz konusu ibareler, Hz. Peygamber'in aktardığı kıraatler arasında olup noktasız ve harekesiz olarak istinsah edilerek şehir merkezlerine gönderilen mushafların imlasının müsaade ettiği okuyuşlardır. Bu da Haccâc'ın kendi inisiyatifiyle bir düzenlemede bulunmadığını kanıtlar niteliktedir. İsnat ve metin itibariyle söz konusu zaafları barındıran bu rivayet, Kur'an'ın tahrifi yönünde bir kaynak niteliği taşımamaktadır.

Rivayetlerde Haccâc'ın değişiklik yaptığı aktarılan âyetlerin imâm mushafla mukayesesini gösteren tablo aşağıdaki gibidir:

Tablo 4: Haccâc b. Yûsuf'a Atfedilen Mushaf İmlâsına Dönük Düzenlemeler

---

[617] Münekkitler, Avf b. Ebî Cemîle'yi Şiî eğilimleri nedeniyle tenkit etmekteyse de Şiî ricâl kaynaklarında ismine rastlanmaması kayda değerdir. İlgili değerlendirmeler için bkz. İbn Sa'd, *Tabakāt*, VII. 258; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI. 383-384.

[618] Nitekim son dönem hadis âlimlerinden Muhammed Mustafa el-A'zamî, Haccâc tarafından değiştirildiği iddia edilen söz konusu ibarelerin Osman mushaflarında da aynı şekilde yazması nedeniyle mesnetsiz olduğunu ifade ettiği bu rivayetteki işkâli, rivayeti nakleden Avf b. Ebî Cemîle'nin Şiî eğilimlere sahip, Emevî karşıtı bir kimse olmasına bağlamaktadır. Bkz. Muhammad Mustafa al-A'zamî, *The History of the Qur'ānic Text from Revelation to Compilation*, UK Islamic Academy, England 2003, s. 102-103.

HACCÂC'IN İMÂM MUSHAFTA DEĞİŞİKLİK YAPTIĞI İDDİA EDİLEN ÂYETLER		
Sûre/Âyet	**İmâm Mushaf**	**Haccâc'a Atfedilen Değişiklikler**
2/259	﴿لم يتسن وانظر﴾[619]	﴿لم يتسنه﴾
5/48	﴿شريعة ومنهاجا﴾[620]	﴿شرعة ومنهاجا﴾
10/22	﴿هو الذي ينشركم﴾[621]	﴿يسيركم﴾
12/45	﴿أنا آتيكم بتأويله﴾[622]	﴿أنا أنبئكم بتأويله﴾
23/87, 89	﴿سيقولون لله﴾[623]	﴿سيقولون الله﴾
26/116	﴿من المخرجين﴾[624]	﴿من المرجومين﴾
26/167	﴿من المرجومين﴾[625]	﴿من المخرجين﴾

[619] Kaynaklarda İbn Mes'ûd'un şahsî mushafında söz konusu ibareyi hâ-i sekt olmaksızın yazdığı ve okuduğu kaydedilmektedir. Kıraat imamlarından Ya'kūb, Hamza, Kisâî ve Halef âyetteki hâ-i sekt'i vaslederken hazfetmekte, vakfederken ise isbât ile okumaktadırlar. Diğer kıraat imamları ise hem vakıf hem vasıl halinde isbât ile okumaktadır. Bkz. Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 31; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, II. 142, 231.

[620] Kaynaklarda İbn Mes'ûd'un şahsî mushafında söz konusu ibareyi {شريعة} şeklinde yazdığı kaydedilmektedir. Bkz. Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 39. Fakat bu kıraat, imâm mushafın imlasına uygunluk arz etmemesi nedeniyle terk edilerek şâz kıraatler arasında yerini almıştır. İbarenin {شرعة} şeklinde okunuşunda kurrâ arasında ittifak mevcuttur. Zira kıraat literatüründe ibarenin okunuşuna ilişkin herhangi bir ihtilaf kaydedilmemektedir.

[621] Bu ibare Şâm'a gönderilen imâm mushafta {ينشوكم} şeklinde, Irak'a gönderilen imâm mushafta ise {يسيركم} şeklinde resmedilmiştir. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 54-55. Kurrâ arasından Ebû Ca'fer ve İbn Âmir neşr kökünden türeyen okuyuşu tercih ederken diğer kıraat imamları teysîr kelimesinden türeyen okuyuşu tercih etmişlerdir. Buradan hareketle her iki okuyuşun da sahih senetlerle günümüze intikal ettiği dolayısıyla da herhangi bir tağyîrin söz konusu olmadığı görülmektedir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, II. 282; Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 46.

[622] Kaynaklarda Übey b. Ka'b'ın şahsî mushafında söz konusu ibareyi {آتيكم} şeklinde yazdığı kaydedilmektedir. Fakat bu kıraat, imâm mushafın imlasına uygunluk arz etmemesi nedeniyle terk edilerek şâz kıraatler arasında yerini almıştır. Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV. 545; Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 138. İbarenin {أنبئكم} şeklinde okunuşunda kurrâ arasında ittifak mevcuttur. Zira kıraat literatüründe ibarenin okunuşuna ilişkin herhangi bir ihtilaf kaydedilmemektedir.

[623] Basra'ya gönderilen imâm mushafta Mü'minûn sûresinin 87. ve 89. âyetlerde yer alan Allah lafızları, elif harfi isbât edilerek {الله} şeklinde resmedilirken Medîne, Şâm ve Kûfe'ye gönderilen mushaflarda elif harfi hazfedilerek {لله} şeklinde resmedilmiştir. Kıraat imamlarından Ebû Amr ve Ya'kūb elif harfini isbât ederek *Allâh* şeklinde okurken diğer kāriler elif harfini hazfederek *lillâh* şeklinde okumuşlardır. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 50; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, II. 329.

[624] Kaynaklarda söz konusu ibarenin istinsah edilen mushaflarda farklı şekillerde resmedildiğine yahut kıraat imamları tarafından farklı şekillerde okunduğuna ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. İbarenin {المرجومين} şeklinde okunuşunda kurrâ arasında ittifak mevcuttur.

[625] Kaynaklarda söz konusu ibarenin istinsah edilen mushaflarda farklı şekillerde resmedildiğine yahut kıraat imamları tarafından farklı şekillerde okunduğuna ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. İbarenin {المخرجين} şeklinde okunuşunda kurrâ arasında ittifak mevcuttur.

43/32	﴿نحن قسمنا بينهم معايشهم﴾[626]	﴿معيشتهم﴾
47/15	﴿من ماء غير ياسن﴾[627]	﴿من ماء غير آسن﴾
57/7	﴿فالذين آمنوا منكم واتقوا لهم أجر كبير﴾[628]	﴿وأنفقوا﴾
81/24	﴿وما هو على الغيب بظنين﴾[629]	﴿بضنين﴾

Kaynaklarda Haccâc'ın toplumda yaygınlaşan tashîfi önlemek ve imâm mushafa aykırı olan şâz kıraatleri dolaşımdan kaldırmak adına mushaf imlasında istikrar arayışı içerisinde olduğu, imlayı iyileştirmek için dönemin dil ve kıraat âlimlerini görevlendirdiği yönünde sahih nakiller mevcuttur. Haccâc'ın Irak'ta icra ettiği bu faaliyetin özelde -Osman döneminde mushafının yakılmasına karşı çıkan- İbn Mes'ud'un mushafındaki imlanın Irak'ta belli bir kesim tarafından sürdürülmesini önlemek, genelde ise imâm mushafın imlasına aykırı şâz okuyuşları ortadan kaldırarak resmü'l-mushafta mutabakatı sağlamayı hedeflediği ifade edilebilir. Zira rivayette değiştirildiği aktarılan okuyuşların çoğu İbn Mes'ûd'un kıraatinde yer alan okuyuşlardır ki kaynaklarda Haccâc'ın insanları İbn Mes'ûd'un kıraatini okumaktan menettiği, Osman mushafının imlası ile örtüşmeyen mushafların imhası için bir heyet görevlendirdiği yönünde nakiller de mevcuttur.[630] Kaynaklardaki tüm bu verilerden hareketle Haccâc'ın valilik vazifesini icra ettiği Irâkeyn (Kûfe ve Basra) bölgesinde mushaf imlasında yerel bir birliktelik sağlayarak resmü'l-mushafa aykırı okuyuşları bertaraf ettiği yönünde bir

---

[626] Kaynaklarda İbn Mes'ûd'un şahsî mushafında söz konusu ibareyi {معايشهم} şeklinde yazdığı kaydedilmektedir. Bkz. Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 87. Fakat bu kıraat, imâm mushafın imlasına uygunluk arz etmemesi nedeniyle terk edilerek şâz kıraatler arasında yerini almıştır. İbarenin {معيشتهم} şeklinde okunuşunda kurrâ arasında ittifak mevcuttur. Zira kıraat literatüründe ibarenin okunuşuna ilişkin herhangi bir ihtilaf kaydedilmemektedir.

[627] Kıraat literatüründe söz konusu ibarenin {ياسن} şeklinde okunduğu bir kıraat vechi zikredilmemektedir. İbarenin {اسن} şeklinde hemzeli okunuşunda kurrâ arasında ittifak mevcuttur. İbn Kesîr hemzeyi medsiz okurken diğer kāriler med ile (آ) okumuşlardır. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, II. 374.

[628] Kaynaklarda söz konusu ibarenin istinsah edilen mushaflarda farklı şekillerde resmedildiğine yahut kıraat imamları tarafından farklı şekillerde okunduğuna ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. İbarenin {وأنفقوا} şeklinde okunuşunda kurrâ arasında ittifak mevcuttur.

[629] Kaynaklarda söz konusu ibarenin istinsah edilen mushaflarda {ضنين} şeklinde, İbn Mes'ûd'un şahsî mushafında ise {ظنين} şeklinde resmedildiği kaydedilmektedir. Kıraat imamlarından İbn Kesîr, Ebû Amr, Kisâî ve Ruveys ظ harfi ile okurken diğer kāriler ض harfi ile okumuşlardır. Buradan hareketle her iki okuyuşun da sahih senetlerle günümüze intikal ettiği, dolayısıyla da herhangi bir tağyîrin söz konusu olmadığı görülmektedir. Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*, s. 108, 176, 207; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, II. 398-399.

[630] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1997, IV. 60-61; Gānim Kaddûrî el-Hamed, *Resmü'l-Mushaf: Dirâse Lügaviyye Târîhiyye*, Mevsûatü Lecneti'l-Vataniyye, Bağdâd 1982, s. 713-714; İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, s. 37.

tablo ortaya çıkmaktadır. Nitekim kadim mushaf nüshalarında söz konusu kelimelerin imlalarının paralellik arz etmesi de bu durumu olduğunu teyit eder niteliktedir.

Tablo 5: Haccâc b. Yûsuf'a Atfedilen Düzenlemelerin Taşkent, Topkapı, Türk ve İslam Eserleri Müzesi ve Meşhed-i Hüseynî Nüshaları ile Mukayesesi

HACCÂC B. YÛSUF'A ATFEDİLEN DÜZENLEMELERİN GÜNÜMÜZE İNTİKAL EDEN KADİM MUSHAF NÜSHALARI İLE MUKAYESESİ					
Sûre/Âyet	**Haccâc'a Atfedilen Değişiklikler**	**Taşkent Mushafı** [631]	**Topkapı Mushafı** [632]	**TİEM Mushafı** [633]	**Meşhed-i Hüseynî Mushafı** [634]
2/259	لم يتسنه	لم يتسنه	لم يتسنه	لم يتسنه	لم يتسنه
5/48	شرعة	-	شرعة	شرعة	شرعة
10/22	يسيركم	-	ينشركم	يسيركم	يسيركم
12/45	أنبئكم	-	أنبئكم	أنبئكم	أنبئكم
23/87, 89	الله	-	لله	الله	لله
26/116	المرجومين	المرجومين	المرجومين	المرجومين	المرجومين
26/167	المخرجين	المخرجين	المخرجين	المخرجين	المخرجين
43/32	معيشتهم	-	معيشتهم	معيشتهم	معيشتهم
47/15	آسن	-	آسن	آسن	آسن
57/7	وأنفقوا	-	وأنفقوا	وأنفقوا	وأنفقوا
81/24	ضنين	-	ضنين	ضنين	ضنين

[631] *el-Kur'ânü'l-Mecîd: Mushafü Seyyidinâ Osmân Radıyallâhu anhu Ukûsü Nüshati Semerkand*, nşr. Muhammed Hamidullah, Centre Culturel Islamique, Philadelphia 1980, 38[b], 291[a], 293[b]. Taşkent nüshasının günümüze ulaşmayan varaklarında yer alan ibareler "-" işareti ile belirtilmiştir.

[632] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, I. 104, 287, 523, 605; II. 887, 889, 955, 961, 1293, 1343, 1435, 1589.

[633] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nüshası)*, I. 63, 168; II. 305, 350, 503, 540, 543, 716, 741, 786, 858.

[634] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Kāhire el-Meşhedü'l-Hüseynî Nüshası)*, I. 51, 166, 350; II. 412, 589, 631, 635, 866, 898, 956, 1060.

VIII. İLK ASIRLARDA MUSHAFIN METİN YAPISINI İYİLEŞTİRMEYE YÖNELİK YAPILAN FAALİYETLER

A. Mushafın Cüzlere Bölünmesi

İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde "teczietü'l-mesâhif" başlığı altında mushaf metninin cüzlere bölünmesi yönündeki uygulamanın temelinin neye dayandığı, ne zaman bir mesele olarak rivayetlerde yer aldığı ve ne zaman resmî düzenlemelere gidildiğine ilişkin rivayetlere yer vermektedir. Bu rivayetler aşağıdaki gibidir:

١. حدثنا عبد الله حدثنا محمود بن آدم المروزي، حدثنا بشر بن السري، حدثنا محمد بن مسلم، عن إبراهيم بن ميسرة، عن عثمان بن عبد الله بن أوس، عن المغيرة بن شعبة قال: استأذن رجل على رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو بين مكة والمدينة فقال: إنه قد فاتني الليلة جزئي من القرآن، فإني لا أؤثر عليه شيئا.[635]

1. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Muğîre b. Şu'be'nin şöyle söylediğini nakletmektedir:

"Mekke ile Medîne arasında [ikamet eden] bir kimse Allah resulü ile görüşmek için izin istedi. Fakat Hz. Peygamber: 'Geceleyin Kur'an'dan okumam gereken cüzü okuyamadım. Şüphesiz ben o okuyamadığım cüzü [okumayı] hiçbir şeye değişmem.' dedi [ve o kimsenin görüşme talebini reddetti.]"

Muğîre b. Şu'be[636] → Osmân b. Abdullâh b. Evs[637] → İbrâhîm b. Meysere[638] → Muhammed b. Müslim[639] → Bişr b. es-Serrî[640] → Mahmûd b. Âdem el-Mervezî[641] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı cüzlere ayırarak okuduğunu bildiren bu

---

[635] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 131. Rivayetin İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin eserlerinde yer alan varyantlarında جزء ifadesinin yerine حزب ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Rivayetin bu varyantlarında rivayet Muğîre b. Şu'be tarafından değil, Osmân b. Abdullâh b. Evs'in dedesi Evs b. Huzeyfe tarafından nakledilmektedir. Bkz. İbn Mâce "İkāmetü's-Salavât", 178; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVI. 88-89; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, II. 432.
[636] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 224.
[637] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 155-156.
[638] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 133-134.
[639] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 77.
[640] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 358.
[641] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 290-291.

rivayeti nakleden İbn Ebî Dâvûd'un, mushafın cüzlere bölünmesi yönündeki uygulamanın temellerini Hz. Peygamber'in sünnetine dayandırdığını söylememiz mümkündür.

٢. حدثنا عبد الله حدثنا يعقوب بن سفيان، حدثنا ابن أبي مريم قال: أخبرنا يحيى بن أيوب قال: حدثني ابن الهاد قال: سألني نافع بن جبير فقال: في كم تقرأ القرآن؟ فقلت: ما أحزبه، فقال نافع: لا تقل: ما أحزبه، فإن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: قرأت جزءا من القرآن.[642]

2. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, İbnü'l-Hâd'in şöyle söylediğini nakletmektedir:

"Nâfi' b. Cübeyr bana, 'Kur'an'ı kaç günde oku[yup bitiri]yorsun?' dedi. Ben de ona 'Ben Kur'an'ı cüzlere, hizblere ayırarak okumuyorum.' dedim. Bunun üzerine Nâfi' b. Cübeyr, 'Marifetmişçesine, ben Kur'an'ı cüzlere, hizblere ayırarak okumuyorum, deme! Zira Rasûlullah (sav) Kur'an'dan bir cüz okudum, derdi.' dedi."

Nâfi' b. Cübeyr[643] → Yezîd b. el-Hâd el-Leysî[644] → Yahyâ b. Eyyûb[645] → İbn Ebî Meryem[646] → Ya'kūb b. Süfyân[647] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. Bu rivayetten hareketle Hz. Peygamber'in Kur'an'ı cüzlere bölerek okuma yönündeki uygulamasının ashâb tarafından devam ettirildiği anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Dâvûd, tâbiîn döneminde Kur'an'ın cüzlere bölünerek okunduğuna dair pek çok rivayet aktarmakla birlikte Haccâc b. Yûsuf'un Hz. Peygamber'in bu uygulamasını kalıcı olarak hayata geçirdiğine dair bir rivayet aktarmaktadır. Bu rivayet şu şekildedir:

٣. حدثنا عبد الله حدثنا هارون بن سليمان، ويحيى بن حكيم قالا: حدثنا عبد الله بن بكر السهمي، حدثنا عمرو بن منخل السدوسي، عن مطهر بن خالد الربعي، عن سالم، (وقال يحيى سلام) أبي محمد الحماني (قال أبو بكر بن أبي داود: ليس هو سالم ولا سلام، إنما هو راشد أبو محمد الحماني) قال: جمع الحجاج بن يوسف الحفاظ والقراء قال: فكنت فيهم، فقال: أخبروني عن القرآن كله، كم هو من حرف؟ قال: فجعلنا نحسب، حتى أجمعوا أن القرآن كله ثلاثمائة ألف حرف وأربعون ألفا وسبعمائة ونيف وأربعون حرفا. قال: فأخبروني إلى أي حرف ينتهي نصف القرآن، فحسبوا فأجمعوا أنه ينتهي

[642] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 131; Ebû Dâvûd, "Salât", 324.
[643] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 451.
[644] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 275.
[645] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 127.
[646] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 13.
[647] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 208.

في الكهف ﴿وليتلطف﴾ في الفاء. قال: فأخبروني بأسباعه على الحروف قال يحيى: على عدد الحروف قال: فإذا أول سبع في النساء ﴿فمنهم من آمن به ومنهم من صد﴾ في الدال، والسبع الثاني في الأعراف ﴿أولئك حبطت﴾ في التاء، والسبع الثالث في الرعد ﴿أكلها دائم﴾ في الألف ﴿آخر أكلها﴾، والسبع الرابع في الحج ﴿لكل أمة جعلنا منسكا﴾ في الألف، والسبع الخامس في الأحزاب ﴿وما كان لمؤمن ولا مؤمنة﴾ في الهاء، والسبع السادس في الفتح ﴿الظانين بالله ظن السوء﴾ في الواو، والسابع ما بقي من القرآن. قال فأخبروني بأثلاثه قالوا: الثلث الأول رأس مائة آية من براءة، والثلث الثاني رأس إحدى ومائة من طسم الشعراء، والثلث الثالث ما بقي من القرآن.[648]

3. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hârûn b. Süleymân ve Yahyâ b. Hakîm, Abdullâh b. Bekir es-Sehmî, Amr b. Menhal es-Sedûsî, Mutahhar b. Hâlid er-Rab'î ve Sâlim (Yahyâ bu ismi Sellâm olarak zikretmiştir, İbn Ebî Dâvûd ise bu kimsenin Sâlim ya da Sellâm değil Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî olduğunu aktarmıştır.) kanalıyla Ebû Muhammed el-Himmânî'nin şöyle söylediğini nakletmiştir:

"Haccâc b. Yûsuf hafızları ve kurrâları bir araya topladı -ben de onların arasındaydım- ve 'Bana Kur'an'ın tamamında kaç harf olduğunu bildirin.' dedi. Biz de hesaplamaya koyulduk ve nihayet Kur'an'da 340.740 küsur harf bulunduğunda karar kılındı. Akabinde Haccâc, 'Kur'an'ın yarısının hangi harfte bittiğini bana bildirin.' dedi. Hafızlar ve kurrâlar tekrar hesaba koyuldular ve Kehf sûresinde bulunan ﴿وليتلطف﴾ ifadesindeki fe harfinde bittiğine karar kıldılar. Haccâc bu kez, 'Bana Kur'an'ın yedide birlik her bölümünün hangi harflere rast geldiğini bildirin.' dedi. Yahyâ yedide birlik bu bölümlerin kaç harften oluştuğu hakkında şöyle dedi:

'İlk yedide birlik bölüm Nisâ sûresinin 4/55. ﴿فمنهم من آمن به ومنهم من صد﴾ âyetinde yer alan dâl harfinde sona ermektedir.

İkinci yedide birlik bölüm A'râf sûresinin 7/147. ﴿أولئك حبطت﴾ âyetinde yer alan te harfi üzerinde sona ermektedir.

Üçüncü yedide birlik bölüm Ra'd sûresinin 13/35. âyetinde yer alan ﴿أكلها﴾ kelimesinin sonundaki elif harfinde sona ermektedir.

---

[648] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 132-133.

Dördüncü yedide birlik bölüm Hac sûresinin 22/34. ﴿لكل أمة جعلنا منسكا﴾ âyetinde yer alan elif harfi üzerinde sona ermektedir.

Beşinci yedide birlik bölüm Ahzâb sûresinin 33/36. ﴿وما كان لمؤمن ولا مؤمنة﴾ âyetinin sonunda yer alan he harfi üzerinde sona ermektedir.

Altıncı yedide birlik bölüm Fetih sûresinin 48/6. ﴿الظانين بالله ظن السوء﴾ âyetinde yer alan vâv harfi üzerinde sona ermektedir.

Yedinci yedide birlik bölüm ise Kur'an'ın geri kalanıdır.' dediler.

Haccâc son olarak, 'Bana Kur'an'ın üçte birlik bölümlerini bildirin.' dedi. Ona cevaben, 'İlk üçte birlik bölüm Berâe [Tevbe] sûresinin 9/100. âyetinin başıdır, ikinci üçte birlik bölüm Tâ-Sîn-Mîm [Şu'arâ] sûresinin başıdır, üçüncü üçte birlik bölüm ise Kur'an'ın geri kalanıdır.' yanıtını verdiler."

Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî[649] → Mutahhar b. Hâlid er-Rab'î[650] → Amr b. Menhal es-Sedûsî[651] → Abdullâh b. Bekir es-Sehmî[652] → Hârûn b. Süleymân[653] ve Yahyâ b. Hakîm[654] kanalıyla nakledilen bu rivayetin isnadı zayıftır. Zira senette yer alan râvilerden Mutahhar b. Hâlid er-Rab'î ve Amr b. Menhal es-Sedûsî'nin isimleri ricâl kaynaklarında zikredilmekte fakat hakkında herhangi bir cerh yahut ta'dîl ifadesi yer almamaktadır. Bu nedenle söz konusu iki râvi bu araştırma kapsamında mechûlü'l-hâl olarak değerlendirilmiştir. Senette yer alan râvilerin ehliyetinin bilinmemesi bu rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.

Temel hadis kaynaklarında zikredilmeyen bu rivayet yalnızca İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri kanalıyla günümüze intikal etmektedir. İbn Ebî Dâvûd, Haccâc

---

649 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 484.
650 İbn Ebî Hâtim, Mutahhar b. Hâlid er-Rab'î hakkında herhangi bir cerh yahut ta'dîl ifadesine yer vermemiş, kendisinin nakilde bulunduğu kimseleri ve kendisinden rivayet nakleden isimleri aktarmakla iktifa etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 395.
651 Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî İbn Mende, *Fethü'l-Bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkāb*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Mektebetü'l-Kevser, Riyâd 1996, s. 75; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî, *Tabakāt*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1993, s. 395; Zehebî, *el-Muktenâ fî Serdi'l-Künâ*, nşr. Muhammed Sâlih Abdülazîz el-Murâd, el-Meclisü'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, Medîne 1987, I. 95.
652 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 16.
653 İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IX. 241; Ebû Bekir Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî İbn Nokta, *İkmâlü'l-İkmâl*, nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1989, I. 301.
654 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 134.

döneminde mushaf metni üzerinde yapılan tetkikler hakkında bilgi veren bu rivayetin farklı bir varyantını Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî[655] → Ubeyde b. Ebî Râita el-Mücâşi'î[656] → Tevbe b. Ulvân[657] → Amr b. Menhal es-Sedûsî[658] kanalıyla nakletmektedir. Rivayetin bu varyantının isnadı da bir önceki rivayet ile ortak râvi olan Amr b. Menhal es-Sedûsî'nin ve Tevbe b. Ulvân'ın meçhul olması nedeniyle zaafa uğramaktadır.[659] Kaynaklarda haklarında tezkiye ifade eden bir karîne bulunamasa da söz konusu râvilerin mütâbi' ve şâhid kabilinden değerlendirebileceği yönündeki kanaatlerden hareketle bu araştırma kapsamında söz konusu isnat, ele alınan rivayeti teyit amacıyla mütâbi' olarak değerlendirilecektir.[660]

Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân* adlı eserinde Haccâc'ın dönemin kārilerini, hafızlarını ve kâtiplerini bir araya getirerek mushafın bölümlerine ilişkin tetkikte bulunmalarını talep ettiği yönünde naklettiği rivayetler, ele aldığımız rivayetin mütâbi'lerini[661] teşkil etmektedir. Bu rivayetlerin senet zincirleri aşağıdaki gibidir:

1. Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî[662] → Şihâb b. Şürnüfe el-Mücâşi'î[663] → Yezîd b. Nadr[664] ve Mahbûb[665] → Muhammed b. Yahyâ[666] → Ahmed b. Küreyb[667] → Fazl b. Şâzân[668] → Ahmed er-Râzî[669] → Ahmed b. Muhammed el-Mukrî[670] → Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed[671] kanalıyla nakledilmektedir.[672]

---

[655] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 484.
[656] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 91-92.
[657] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 446-447.
[658] İbn Mende, *Fethü'l-Bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkāb*, s. 75; Halîfe b. Hayyât, *Tabakāt*, s. 39; Zehebî, *el-Muktenâ fî Serdi'l-Künâ*, I. 95.
[659] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 133.
[660] Salahattin Polat, "İ'tibâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Haziran 2021).
[661] Mütâbaat, hadis terminolojisinde yalnızca bir râvi tarafından nakledildiği zannedilen bir rivayetin başka isnatlarla desteklenmesi anlamına gelmektedir. Rivayeti farklı bir kanalla teyit eden rivayet mütâbi' olarak nitelendirilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Salahattin Polat, "Mütâbaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Haziran 2021).
[662] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 484.
[663] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 362-363; İbnü'l-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, I. 328.
[664] Ricâl kaynaklarında Yezîd b. Nadr ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmaması nedeniyle söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir.
[665] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII. 353-354.
[666] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 125.
[667] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, VIII. 3; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, I. 654.
[668] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 63.
[669] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 75.
[670] Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 155-156; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Mustafa Abdülkādir el-Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1996, V. 155.
[671] İbnü'l-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, II. 5-6; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 212.

2. Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî[673] → Mutahhar b. Hâlid er-Rab‘î[674] → Amr b. Menhal es-Sedûsî[675] → Abdullâh b. Bekir es-Sehmî[676] → Ebû Bekir el-Uleymî[677] → Ömer b. Şebbe[678] → Ahmed b. Abdülazîz el-Cevherî[679] → Süleym b. Fazl[680] → Ahmed b. Hâlid[681] → İbrâhîm b. Hattâb el-Lehhâî[682] kanalıyla nakledilmektedir.[683]

3. Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî[684] → Şihâb b. Şürnüfe el-Mücâşi‘î[685] → Yezîd b. Nadr[686] → Ahmed b. Hasan el-Kindî[687] → Fazl b. Şâzân[688] kanalıyla nakledilmektedir.[689] Dânî’nin (ö. 444/1053) dönemin kārilerinden Ebü’l-Feth Fâris b. Ahmed, İbrâhîm b. Hattâb ve Fazl b. Şâzân kanalıyla naklettiği bu rivayetler ele aldığımız rivayetin mütâbi‘lerini teşkil etmektedir.

Rivayetlerin isnat verileri incelendiği zaman Haccâc dönemini idrak ettiği kaydedilen kaynak râvi Râşid Ebû Muhammed el-Himmânî’den üç farklı kanalla nakledildiği görülecektir. Bu üç râviden Mutahhar b. Hâlid er-Rab‘î’nin ehliyetine yönelik herhangi bir değerlendirme bulunamazken Ubeyde b. Ebî Râita el-Mücâşi‘î ve Şihâb b. Şürnüfe el-Mücâşi‘î’nin ricâl kaynaklarında güvenilir râviler olarak değerlendirildiği görülmektedir.

---

672 Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi’l-Kur’ân*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Merkezü’l-Mahtûtât, Kuveyt 1994, s. 81.
673 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, III. 484.
674 İbn Ebî Hâtim, Mutahhar b. Hâlid er-Rab‘î hakkında herhangi bir cerh yahut ta‘dîl ifadesine yer vermemiş, kendisinin nakilde bulunduğu kimseleri ve kendisinden rivayet nakleden isimleri aktarmakla iktifa etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, III. 395.
675 İbn Mende, *Fethü’l-Bâb fi’l-Künâ ve’l-Elkāb*, s. 75; Halîfe b. Hayyât, *Tabakāt*, s. 395; Zehebî, *el-Muktenâ fî Serdi’l-Künâ*, I. 95.
676 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, V. 16.
677 Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, XIII. 221-237.
678 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VI. 116.
679 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V. 247; Ebû Hâmid İzzeddîn Abdülhamîd İbn Ebi’l-Hadîd, *Şerhu Nehci’l-Belâğa*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyyeti’l-Kübrâ, Kāhire ts., IV. 78.
680 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IV. 168-170; Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, IX. 49-50.
681 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, II. 49.
682 Endülüslü bir kıraat âlimi olan İbrâhîm b. Hattâb’ın nisbesi kaynaklarda لمائي ve لحائي olmak üzere iki farklı şekilde kaydedilmektedir. Ebü’l-Kāsım Halef b. Abdülmelik b. Beşküvâl, *es-Sıla fî Târîhi Eimmeti’l-Endelüs*, nşr. Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseynî, Mektebetü’l-Hâncî, Kāhire 1955, s. 90-91; Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrût 1995, V. 22-23.
683 Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi’l-Kur’ân*, s. 300-301.
684 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, III. 484.
685 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, IV. 362-363; İbnü’l-Cezerî, *Gāyetü’n-Nihâye fî Tabakāti’l-Kurrâ’*, I. 328.
686 Ricâl kaynaklarında Yezîd b. Nadr ismine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmaması nedeniyle söz konusu râvi bu araştırma kapsamında meçhul olarak değerlendirilmiştir.
687 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, II. 47.
688 İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl*, VII. 63.
689 Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi’l-Kur’ân*, s. 74.

Buradan hareketle söz konusu rivayetin, -araştırma kapsamında meçhul kabul edilen- Mutahhar b. Hâlid'e mütâbi' olarak niteleyebileceğimiz iki sika râvi aracılığıyla da nakledildiği görülecektir. Bu durum, Haccâc b. Yûsuf'un nezaretinde mushafın metin yapısı üzerinde araştırma yürütüldüğü yönündeki bilgiyi çeşitli kanallarla kuvvetlendirerek söz konusu rivayetlere kaynak niteliği kazandırmaktadır.

Tüm bu rivayetler, Haccâc b. Yûsuf'un mushaf metni üzerinde çalışmalar yürütmek üzere bir heyet oluşturduğu bilgisini doğrular niteliktedir. Bu rivayetlerden hareketle şu kanaate varmak mümkündür: Kur'an'ın okunmasını kolaylaştırıcı bir yöntem olarak Kur'an'ı cüzlere bölmeyi Hz. Peygamber kıraat boyutunda uygulamıştır. Ashâb da Hz. Peygamber'in bu uygulamasını devam ettirmiştir. Kur'an'ın iki kapak arasında toplanmasının akabinde ise Haccâc b. Yûsuf'un gayretleriyle Kur'an'ın cüzlerinin mushaf metni üzerinde belirtilmesi yolunda resmî bir çalışma yürütülmüştür.

B. Sûrelerin Başlıklandırılması ve Âyetlerin Numaralandırılması

Kitâbü'l-Mesâhif'te mushaflara sûre başlarının ve âyetlerin sayılarının (*fevâtih ve'l-aded*) yazılmasının hoş karşılanmadığına dair rivayetler mevcuttur. Bu rivayetler aşağıdaki gibidir:

١. حدثنا عبد الله حدثنا هارون بن سليمان، حدثنا روح، حدثنا سفيان الثوري، عن المغيرة، عن إبراهيم قال: كانوا يكرهون النقط والتعشير وإحصار السور.[690]

1. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, İbrâhîm en-Nehaî'nin şöyle söylediğini nakletmektedir:

"[Öncekiler] Kur'an'a nokta, ta'şîr (onarlı âyetleri belirten işaretler) ve sûreleri birbirinden ayıran işaretler konulmasını hoş karşılamıyorlardı."

İbrâhîm en-Nehaî[691] → Muğîre b. Miksem[692] → Süfyân es-Sevrî[693] → Ravh b. Ubâde[694] → Hârûn b. Süleymân[695] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan

[690] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 153.
[691] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 103-104.
[692] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 228-229.
[693] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 222-225.
[694] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 498-499.

râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiştir. Rivayetin râvilerden Muğîre b. Miksem'i pek çok âlim sika olarak değerlendirmiş ve müspet ifadelerde bulunarak ta'dîl etmiştir. Fakat onu bilhassa İbrâhîm en-Nehaî'den nakilde bulunarak tedlîs yapmakla itham eden ricâl âlimleri de olmuştur. Buna karşılık rivayetlerin naklinde titizlikleri ile maruf olan Buhârî ve Müslim'in eserlerinde Muğîre b. Miksem'in İbrâhîm en-Nehaî'den naklettiği rivayetlere yer vermesi nedeniyle Muğîre b. Miksem'e yöneltilen tedlîs ithamlarının, bazı ricâl âlimleri tarafından reddedildiği görülmektedir. Bu isnat, farklı sahih kanallarla teyit edilmesinden ve hadis otoritelerinin eserlerinde zikredilmesinden hareketle bu araştırma kapsamında sahih olarak değerlendirilmiştir. Sahâbeden rivayet nakletmemesine karşılık yaşadığı dönem itibariyle tabiîn tabakasında değerlendirilen İbrâhîm en-Nehaî'nin bu ifadeleriyle Abdullâh b. Mes'ûd'un talebeleri başta olmak üzere Kûfe'deki tâbiîn neslinin büyüklerini kastettiği anlaşılmaktadır.

٢. حدثنا عبد الله حدثنا هارون بن سليمان، حدثنا روح، حدثنا شعبة، عن المغيرة، عن إبراهيم، أنه كان يكره العواشر، والفواتح، وتصغير المصحف، وأن يكتب فيه سورة كذا وكذا.[696]

2. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, İbrâhîm en-Nehaî'nin şöyle söylediğini nakletmektedir:

"[Öncekiler] Kur'an'a ta'şîr (onarlı âyetleri belirten işaretler), sûre başlangıçlarını belirten işaretler konulmasını, mushafların küçük parçalara yazılmasını ve sûrelerin başına şu sûre, bu sûre şeklinde sûre isimlerinin yazılmasını hoş karşılamıyorlardı."

İbrâhîm en-Nehaî[697] → Muğîre b. Miksem[698] → Şu'be b. Haccâc[699] → Ravh b. Ubâde[700] → Hârûn b. Süleymân[701] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. Bir önceki rivayetten farklı olarak rivayet Süfyân es-Sevrî yerine Şu'be b. Haccâc kanalıyla nakledilmektedir.

---

[695] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IX. 241; Ebû Bekir Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî İbn Nokta, *İkmâlü'l-İkmâl*, nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1989, I. 301.
[696] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 153.
[697] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 103-104.
[698] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 228-229.
[699] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 369-371.
[700] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 498-499.
[701] İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikāt*, IX. 241; Ebû Bekir Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî İbn Nokta, *İkmâlü'l-İkmâl*, nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1989, I. 301.

٣. حدثنا عبد الله حدثنا محمد بن حاتم بن بزيع، حدثنا أبو الجواب، حدثنا عمار، عن الأعمش قال: سألت إبراهيم عن التعشير، في المصحف ويكتب سورة كذا وكذا، فكرهه وكان يقول: جردوا القرآن.[702]

3. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, A'meş'in şöyle söylediğini nakletmektedir:

İbrâhîm en-Nehâî'ye mushafa onarlı âyetleri belirten işaretler konulması ve sûrelerin başına şu sûre, bu sûre şeklinde sûre isimlerinin yazılması hakkındaki fikrini sordum. O tüm bunlardan hoşlanmadığını belirtti. O [daima] "Kur'an'ı [ilavelerden] arındırın." diyordu.

İbrâhîm en-Nehaî[703] → A'meş[704] → Ammâr b. Ruzayk[705] → Ebü'l-Cevvâb[706] → Muhammed b. Hâtim b. Bezî'[707] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

٤. حدثنا عبد الله حدثنا إسحاق بن وهب، حدثنا يزيد قال: أخبرنا حماد، عن أبي جمرة قال: أتيت إبراهيم بمصحف لي مكتوب فيه سورة كذا وكذا آية، فقال إبراهيم: امح هذا، فإن ابن مسعود كان يكره هذا ويقول: لا تخلطوا بكتاب الله ما ليس منه.[708]

4. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Ebû Cemre'nin şöyle söylediğini nakletmektedir:

"İbrâhîm'e mushafımı getirdim. Onda şu kadar âyeti olan sûre yazıyordu. İbrâhîm [bunu görünce]: 'Bunu imha et. Zira Abdullâh b. Mes'ûd bunları hoş karşılamıyor ve 'Allah'ın kitabına onda olmayan şeyleri karıştırmayın.' diyordu.' dedi."

İbrâhîm en-Nehaî[709] → Ebû Cemre Nasr b. İmrân[710] → Hammâd[711] → Yezîd b. Hârûn

[702] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 153.
[703] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 103-104.
[704] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 146-147.
[705] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 392.
[706] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 328.
[707] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX. 100-101.
[708] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 154.
[709] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 103-104.
[710] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 465; İbn Sa'd, *Tabakāt*, VII. 235.

el-Vâsıtî[712] → İshâk b. Vehb[713] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler, ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

٥. حدثنا عبد الله حدثنا إسحاق بن إبراهيم، حدثنا حجاج، حدثنا حماد بن زيد، عن شعيب بن الحبحاب، أن أبا العالية، كان يكره الجمل في المصحف، وكان يكره: فاتحة سورة كذا، وخاتمة سورة كذا، وكان يقول: جردوا القرآن.[714]

5. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Şu'ayb b. Habhâb'ın şöyle söylediğini nakletmiştir:

"Ebü'l-Âliye, mushaftaki ilave cümlelerden hoşlanmaz, 'Falan sûrenin başı, filan sûrenin sonu şeklindeki açıklayıcı ifadeleri de tasvip etmezdi. O [daima] 'Kur'an'ı [ilavelerden] arındırın.' derdi."

Şu'ayb b. Habhâb[715] → Hammâd b. Zeyd[716] → Haccâc[717] → İshâk b. İbrâhîm[718] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiştir. Râvilerin aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

٦. حدثنا عبد الله حدثنا أسيد، حدثنا الحسين، حدثنا قيس، عن أبي حصين، عن يحيى بن وثاب، عن مسروق قال: كان عبد الله بن مسعود يكره

---

[711] Senet zincirinin bu halkasında yer alan Hammâd isimli râvinin nisbesi, Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd olmak üzere iki ihtimali barındırmaktadır. Zira Ebû Cemre, Hammâd b. Seleme'ye de Hammâd b. Zeyd'e de rivayet nakletmiş, keza Yezîd b. Hârûn bu iki hocadan da nakilde bulunmuştur. Bu noktada ehemmiyet arz eden husus, her iki durumda da isnadın sıhhati için gerekli olan hoca-talebe ilişkisinin sağlanması ve söz konusu iki âlimin de ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmesidir. Bu veriler ele alınan isnadın sahih olduğunu tespit için kifayet etmektedir. Hammâd b. Seleme'nin ehliyetine ilişkin değerlendirmeler için bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 140-142. Hammâd b. Zeyd'in ehliyetine ilişkin değerlendirmeler için bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 137-139.

[712] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 295.

[713] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 236.

[714] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 154.

[715] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 342.

[716] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 137-139.

[717] Senet zincirinin bu halkasında yer alan Haccâc isimli râvinin nisbesi Haccâc b. Muhammed el-Missîsî ve Haccâc b. Minhâl olmak üzere iki ihtimali barındırmaktadır. Zira Hammâd b. Zeyd, Haccâc b. Muhammed el-Missîsî'ye de Haccâc b. Minhâl'e de rivayet nakletmiş, keza İshâk b. İbrâhîm bu iki hocadan da nakilde bulunmuştur. Bu noktada ehemmiyet arz eden husus, her iki durumda da isnadın sıhhati için gerekli olan hoca-talebe ilişkisinin sağlanması ve söz konusu iki âlimin de ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmesidir. Bu veriler ele alınan isnadın sahih olduğunu tespit için kifayet etmektedir. Haccâc b. Muhammed el-Missîsî'nin ehliyetine ilişkin değerlendirmeler için bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 166. Haccâc b. Minhâl'in ehliyetine ilişkin değerlendirmeler için bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 167.

[718] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 211.

التعشير في المصحف.[719]

6. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, mushaflara onarlı âyetleri belirten bölümlerin (*ta'şîr*) yazılması başlığı altında farklı isnatlarla ve farklı varyantlarıyla şu rivayeti aktarmıştır: "Abdullâh b. Mes'ûd, mushafta [onarlı âyetleri belirten] ta'şîr işaretlerini hoş karşılamıyordu."

Mesrûk[720] → Yahyâ b. Vessâb[721] → Ebû Hasîn[722] → Kays[723] → Hüseyin[724] → Esîd[725] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiştir ve râvilerin aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

İbn Ebî Dâvûd'un bu başlık altında yer verdiği rivayetlerden hareketle ashâb döneminde mushafa açıklayıcı işaret ve ibarelerin, sûrelerin isimlerinin ve âyet numaralarının yazıldığı fakat birtakım sahâbîlerin Kur'an'a yapılan bu tür ilaveleri hoş karşılamadığı kanaatine varmak mümkündür.

C. Mushaf Metninin Noktalanması ve Harekelenmesi

١. حدثنا عبد الله حدثنا محمد بن عبد الله المخرمي[726] حدثنا أحمد بن نصر بن مالك، حدثنا الحسين بن الوليد، عن هارون بن موسى قال: أول من نقط المصاحف يحيى بن يعمر.[727]

1. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hârûn b. Mûsâ'nın şöyle söylediğini nakletmektedir: "Mushafları ilk noktalayan kimse Yahyâ b. Ya'mer'dir."

---

[719] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 155.
[720] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 396-397.
[721] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 193.
[722] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 160-161.
[723] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I. 150-151; İbn Sa'd, *Tabakāt*, VI. 377.
[724] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 50.
[725] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 318.
[726] Bu nisbe, esas aldığımız Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye neşrinde ve Arthur Jeffery'nin neşrinde مخزومي olarak kaydedilmekte ise de *Kitâbü'l-Mesâhif*'in Chester Beatty Kütüphanesi'nde ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan nüshalarında المخرمي şeklinde kaydedilmesinden ve ricâl kaynaklarındaki bilgilerden hareketle bu araştırmada el-Muharrimî nisbesi tercih edildi. Bkz. el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, nr. 1198, vr. 76[a]; Chester Beatty Library, nr. 3586, vr. 61[a]; Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery, Matbaatü'r-Rahmâniyye, Kāhire 1936, s. 141.
[727] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 158.

Hârûn b. Mûsâ[728] → Hüseyin b. Velîd[729] → Ahmed b. Nasr b. Mâlik[730] → Muhammed b. Abdullâh el-Muharrimî[731] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmişlerdir. Fakat hadisi bizlere aktaran Hârûn b. Mûsâ'nın (ö. 170/786), Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708) yaşadığı döneme erişmemesi nedeniyle senedin müntehâsında inkıtâ'ın söz konusu olduğu görülmektedir. Buradan hareketle rivayeti aktaran Hârûn b. Mûsâ'nın kendisine ulaşan bir duyumu aktardığı anlaşılmaktadır. Söz konusu rivayet kaynaklarda çeşitli kanallarla nakledilmektedir.[732]

İbn Ebî Dâvûd, mushaf imlasının iyileştirilmesine yönelik yürütülen bu çalışmada Nasr b. Âsım[733] ve Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin[734] isimlerine yer vermese de sair kaynaklarda mushaf metninin ilk kez noktalanmasının bu iki isme de atfedildiği görülmektedir.[735]

---

[728] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 94-95.
[729] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 65-67; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII. 138-140.
[730] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II. 79; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V. 382-388.
[731] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 305.
[732] Nitekim Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif* adlı eserinde iki farklı senetle mushaf metnini noktalayan ilk kimsenin Yahyâ b. Ya'mer olduğu yönünde nakilde bulunmaktadır.
1. Hârûn b. Mûsâ → Hüseyin b. Velîd → Muhammed b. İsmâîl → Muhammed b. Sehl → Ahmed b. Abdân → Abd b. Ahmed b. Muhammed kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmişlerdir. Bununla birlikte bu rivayetin kaynak râvisinin de Hârûn b. Mûsâ olması rivayetin isnadını zaafa uğratmaktadır.
2. Yahyâ b. Ya'mer → Muhammed b. Bişr → Hârûn b. Mûsâ el-A'ver → Haccâc b. Muhammed el-Missîsî → Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm → Ali b. Abdülazîz → Ahmed b. Hâlid → Muhammed b. Yahyâ → Yûnus b. Abdullâh kanalıyla nakledilmektedir. Ricâl kaynaklarında rivayetin senedinde yer alan Hârûn b. Mûsâ'nın hocaları arasında Muhammed b. Bişr isminde bir râvinin tespit edilememesi nedeniyle araştırma kapsamında bu rivayetin isnadı da zayıf olarak değerlendirilmiştir. Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 5.
[733] Dânî, eserinde mushafı ilk noktalayan kimsenin Nasr b. Âsım olduğu yönünde iki rivayete yer vermektedir. İlki Ebû Hâtim → Muhammed b. Sehl b. Abülcebbâr → Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. el-Fazl et-Tüsterî → Muhammed b. Abdullâh el-İsfahânî → Halef b. İbrâhîm b. el-Mukrî kanalıyla nakledilmektedir. İkincisi ise temrîz sîgası ile (yükālü) nakledilmektedir. Bu nedenle yalnızca birinci senet itibara alınmıştır. Ricâl kaynaklarında Muhammed b. Sehl b. Abülcebbâr ve Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. el-Fazl et-Tüsterî'nin ehliyetine ilişkin herhangi bir kayıt tespit edilememekle birlikte senette yer alan diğer râvilerin kaynaklarda güvenilir olarak değerlendirildiği görülmektedir. Mushafı ilk noktalayan kimsenin Nasr b. Âsım olduğu yönündeki bu rivayetin yalnızca Dânî kanalıyla nakledildiği ve sonraki dönemlerde Dânî'ye atıfla tarih, tabakāt ve edebiyat kaynaklarında kaydedildiği görülmektedir. Bkz. Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 6-7. Râvilerin ehliyetlerine ilişkin değerlendirmeler için bkz. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 128, 156, 204-205; İbnü'l-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, I. 320-321, II. 184, 271.
[734] Utbî → Ebû İkrime → Kāsım el-Enbârî → Muhammed b. Kāsım el-Enbârî → Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Bağdâdî kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup aralarında ittisâl mevcuttur. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. İlgili rivayet için bkz. Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 3-4, 6-7. Râvilerin ehliyetlerine ilişkin değerlendirmeler için bkz. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 159-160, 202; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI. 96; İbnü'l-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, II. 24, 73-74, 230-232; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1995, IV. 1479; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnavût-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrût 2000, XVI. 339.
[735] Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 3-4, 6-7.

Mushafları ilk kez noktalayan kişinin kim olduğunu aktaran rivayetlerde farklı isimlerin zikredilmesi noktalamanın belli bir şahsa nispetini zorlaştırmaktadır. Bu durumun, kaynaklarda naktu'l-i'râb ve naktu'l-i'câm ayrımı ile izah edildiği görülmektedir. Noktalamanın harekeleri belirtmek için yapılan noktalama olan "naktu'l-i'râb" ve benzer harflerin ayırt edilmesi için yapılan noktalama "naktu'l-i'câm" olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilerek naktu'l-i'râb'ın Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından yapıldığı, naktu'l-i'câm'ın ise Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin öğrencileri Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708) ile Nasr b. Âsım (ö. 89/708) tarafından yapıldığı aktarılmıştır.[736] Nitekim Ebü'l-Esved'in gerçekleştirme kararı aldığı bu icraati "i'râbü'l-Kur'ân" olarak nitelediği ve kâtibe "Dudaklarımı [yayvan olarak] fethettiğim vakit harfin üzerine, [büzerek] dammettiğim vakit harfin önüne, [aşağı doğru] kesrettiğim vakit harfin altına nokta koy. Bu harekelerin akabinde [tenvinli olarak] gunne yaptığım vakit ise iki nokta koy." şeklinde izahta bulunduğu kaydedilmektedir.[737] Bu bilgilerden hareketle Ebü'l-Esved'in gerçekleştirdiği eylemin harekelerin nokta ile belirtilmesi yönünde bir icraat olduğu anlaşılmaktadır.[738] Buna karşılık söz konusu rivayetlerde Yahyâ b. Ya'mer ile Nasr b. Âsım'ın yürüttüğü tenkīt ameliyesinin niteliğine

[736] Mushaf tarihi bağlamında naktu'l-i'râb ve naktu'l-i'câm ayrımına ilk kez Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif* adlı eserinde rastlanmaktadır. Dânî sonrasında bu kullanımın kaynaklarda yaygınlık gösterdiği görülmektedir. Bkz. Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 4, 6-7, 18-24, 35, 43, 216; Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh el-Kurtubî el-Ümevî, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, nşr. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl, Mücemme'u'l-Meliki'l-Fehd, Medîne 2002, I. 219; Abdülhay Hüseyin el-Fermâvî, *Resmü'l-Mushaf ve Naktuhu*, Mektebetü'l-Mekkiyye-Dâru Nûri'l-Mektebât, Mekke-Cidde 2004, s. 261-263; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Abdülcelîl et-Tenesî, *et-Tırâz fî Şerhi Zabt-ı Harrâz*, nşr. Ahmed b. Ahmed Şirşâl, Mücemme'u'l-Meliki'l-Fehd li-Tıbâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, Medîne 1999, s. 233-257; Avad Hamed el-Kavzî, *el-Mustalahu'n-Nahvî: Neş'etühü ve Tatavvuruhu hattâ Evâhiri'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, İmâdetü Şuûni'l-Mektebât, Câmi'atü'r-Riyâd, Riyâd 1981, s. 47-48; İbrâhîm Muhammed el-Cürmî, *Mu'cemü Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2001, s. 294-295; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1987, III. 149-150, 162-163; Şa'bân Muhammed İsmâîl, *Resmü'l-Mushaf ve Zabtuhu Beyne't-Tevkīf ve'l-Istılâhâti'l-Hadîse*, Dâru's-Selâm, Kāhire 2012, s. 87.

[737] Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 3-4, 6-7. Dânî, Ebü'l-Esved'in tüm harfleri değil yalnızca kelimelerin son harflerini noktaladığını kaydetmektedir. Bkz. a.mlf., *a.g.e.*, s. 19, 23, 61.

[738] Nitekim bu faaliyet, rivayetlerde "vad'u'n-nahv" şeklinde ifade bulmuş ve Ebü'l-Esved, Kur'an-ı Kerîm'deki kelimeleri noktalamak suretiyle icra ettiği bu harekeleme usulünden hareketle nahiv tabakātlarında nahiv ilmini vâz' eden kimse sıfatıyla yer almıştır. İlgili rivayet için bkz. Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 6. Tabakāt kaynaklarında yer alan değerlendirmeler için bkz. Ebû Saîd Hasan b. Abdillâh b. Merzübân es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdülmun'im Hafâcî, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kāhire 1966, s. 11-20; Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, *Tabakātü'n-Nahviyyîn ve'l-Lügaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'ârif, Kāhire ts., s. 21-26; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV. 1464-1473, V. 2141; Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-Rüvât alâ Enbâhi'n-Nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikr, Kāhire 1982, I. 48-56; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II. 535-539.

ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.[739]

Mushafın noktalanmasının ve harekelenmesinin sistematikleşmesinde rol oynayan kimseler bu isimler olmakla birlikte Suyûtî'nin aktardığı bir rivayet, sistematik olarak uygulanmamakla beraber Hz. Peygamber döneminde de noktalamanın bilinen bir husus olduğuna işaret etmektedir.[740] Söz konusu rivayet şu şekildedir:

Muaviye b. Ebî Süfyân'ın kâtibi Ubeyd b. Evs el-Gassânî'nin oğlu Muhammed babasının şöyle dediğini nakletmiştir: "Muaviye'nin huzurunda bir yazı yazdım. Bana, 'Ey Ubeyd! Yazına rakş (nokta) koy. Zira ben Allah resulünün huzurunda vahiy kâtipliği yapıyordum, bana, 'Ey Muaviye! Yazına rakş (nokta) koy.' buyurdu.' dedi. Bunun üzerine ben [Muaviyenin kâtibi Ubeyd]: 'Peki rakş nedir ey müminlerin emîri?' diye sorunca Muaviye şöyle yanıt verdi: 'Alfabedeki her harfe kendisini karşılayacak şekilde nokta koymaktır.'"[741]

Papiroloji uzmanı Adolf Grohmann erken dönemlerde harflerin noktalanması üzerine yaptığı araştırmada Hz. Ömer'in hilafeti döneminde yazılmış 22/643 tarihine ait bir papirüs metninde yer alan ج خ ذ ز ش ن harflerinde noktalama işaretlerinin kullanıldığını tespit etmiştir.[742] Konuya ilişkin bir diğer tespit, George Carpenter Miles isimli bir arkeolog tarafından yapılmıştır. Miles, Mekke'nin güneydoğusunda, Tâif yakınlarında bir su bendi

---

[739] Fakat dil ve tabakāt kaynaklarındaki veriler bu şahısların yürüttüğü faaliyetin keyfiyetine ilişkin ipuçları sunmaktadır. Nitekim kaynaklarda Nasr b. Âsım'ın mushafları ilk kez noktalayan kimselerden olmasına matufen "Nasru'l-hurûf" olarak nitelendirildiği kaydedilmektedir. Keza Nasr b. Âsım ve Yahyâ b. Ya'mer'in harflerin birbirinden temyiz edilmesi gayesiyle i'câmü'l-hurûf vazifesini üstlendiği zikredilmektedir. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 251; *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Arthur Jeffery, s. 276; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 39, dipnot kaydı; Ahmed Şevkī Abdüsselâm Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, Dâru'l-Ma'ârif, Kāhire 1968, s. 17; Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Şerhu Mukaddimeti't-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyâd 2010, s. 56; İbrâhîm Muhammed el-Cürmî, *Mu'cemü Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 294.

[740] Rivayet Ubeyd b. Evs el-Gassânî → Muhammed b. Ubeyd b. Evs el-Gassânî → Kays b. Abbâd → Saîd b. Abdülazîz et-Tenûhî → Ebû Müshir → Recâ b. Sehl es-Sâğānî → Muhammed b. Mahled b. Hafs el-Attâr → Ömer b. Ahmed el-Vâiz → Muhammed b. Ali b. el-Feth el-Harbî kanalıyla nakledilmektedir. Kaynaklarda rivayetin kaynak râvisi olan Ubeyd b. Evs el-Gassânî'nin meçhul bir râvi olduğu kaydedilmektedir. Kendisinden oğlu Muhammed haricinde rivayet nakleden olmamıştır. Bununla birlikte senette yer alan diğer râviler ricâl kaynaklarında sika olarak değerlendirilmişlerdir. Rivayetin kaynak râvisinin meçhul olması nedeniyle rivayetin isnadı zaafa uğramaktadır. Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, III. 18; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâkı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, nşr. Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyâd 1983, I. 269.

[741] Suyûtî, *Tedrîbü'r-Râvî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Dâru Tayyibe, Riyâd 2007, I. 499.

[742] Adolf Grohmann, *From the World of Arabic Papyri*, al-Maaref Press, Cairo 1952, s. 113-115. İlgili papirüsün 1[a] sayfası için bkz. EK 12. Eserinde söz konusu papirüsteki noktalamaya işaret eden Muhammed Hamidullah da harflerin noktalanmasının erken dönemlerde bilinen bir teâmül olduğu kanaatini savunmaktadır. Bkz. Muhammed Hamidullah-Macit Yaşaroğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, çev. Mehmet Sait Mutlu, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1965, s. 52.

üzerine Muaviye b. Ebî Süfyân'ın emriyle yazılan 58/678 tarihli kitâbenin ب ت ث خ ف ن ي harflerinde noktalama işaretlerinin bulunduğunu tespit etmiştir.[743] Keza Arapçanın kardeş dilleri olan İbrânî ve Süryânî yazılarının da harflerin altına ve üstüne nokta koyulmak suretiyle harekelendirildiği kaynaklarda kaydedilmektedir.[744] Bu tespitler, harflere nokta koyulması yönündeki uygulamanın herkes tarafından uygulanmasa da o dönemde bilinen bir husus olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Zeccâcî (ö. 337/949), Kalkaşendî (ö. 821/1418) ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) gibi âlimler kitâbetin teşekkül aşamasında noktanın harfler ile eş zamanlı olarak vaz' edildiği fakat zamanla insanların harfleri birbirinden ayırt etmekte güçlük çekmedikleri için nokta olmaksızın yazmayı tercih ettikleri bilgisine yer vermektedir. Fakat İslâmiyetle birlikte farklı milletlerin Kur'an vahyine dolayısıyla da Arap diline rağbet etmesinin, tashîfi (hatalı telaffuzları) beraberinde getirdiği, böylelikle tekrar noktalama uygulamasının gündeme getirildiğini kaydetmektedirler.[745]

Bütün bu verilerden hareketle kitâbetin gelişimi gibi noktalama ve harekelemenin gelişiminin de zaman aldığı, yürütülen çalışmalarla sistematik bir hal alarak bugünkü mevcut halini aldığı anlaşılmaktadır. İslâm tarihinde harflerin noktalanması ilk kez mushafların noktalanması meselesi ile gündeme gelmiş ve İslâmî kaynaklarda da buradan hareketle yer almıştır. Mushafların noktalanmasının ilk kez hicrî birinci yüzyılın ortalarında[746] icra edildiğine ilişkin nakillerden hareketle kaynaklarda harflerin noktalanmasının o dönemde bilinmeyen bir olgu olduğu yönünde bir kanaat yaygınlık göstermişse de ulaşılan veriler,

---

[743] Söz konusu kitâbe George Carpenter Miles tarafından yayımlanan bir makalede araştırma konusu edilmiştir. İlgili makale için bkz. George Carpenter Miles, "Early Islamic Inscriptions Near Tā'if in the Hijāz", *Journal of Near Eastern Studies*, 1948, VII. 236-242.

[744] Bazı Sâmî kaynaklar, noktalamanın Süryâniler tarafından kullanımını mîlâdî dördüncü yüzyıla tarihlendirilirken İbrânîler tarafından kullanımını mîlâdî beşinci ve altıncı yüzyıla tarihlendirmektedirler. Bkz. İklîmîs Yûsuf Dâvûd el-Mûsulî, *el-Lüm'atü'ş-Şehiyye fi'n-Nahvi'l-Lügati's-Süryâniyye*, Deyru'l-Âbâi'd-Dûsükiyyîn, Mûsul 1879, s. 20; İsrail Welfeson, *Târîhu'l-Lügāti's-Sâmiyye*, Matbaatü'l-İ'timâd, Kāhire 1929, s. 103; Mahmûd Fehmî Hicâzî, *el-Lügatü'l-Arabiyye Abra'l-Kurûn*, Dâru's-Sekāfe, Kāhire 1978, s. 27-28; Fermâvî, *Resmü'l-Mushaf ve Naktuhu*, s. 264-268; Nihad Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Mayıs 2021).

[745] İbnü'n-Nedîm, Kalkaşendî ve Kâtip Çelebi, harflerin noktalanmasını Âmir b. Cedere'ye nispet etmektedir. Zeccâcî ise noktanın kaldırılarak tek suretle pek çok harfin karşılanması yönündeki teâmülün, kitâbette öncü olarak nitelediği Ebü'l-Câd'e dayandığını aktarmaktadır. Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, nşr. İbn Ebî Şeneb, Librairie C. Klincksieck, Paris 1957, s. 272-273; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 14; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, III. 147-149; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdâd 1941, I. 713.

[746] Kaynaklarda Ziyâd b. Ebîh'in Basra valiliği döneminde icra edildiği kaydedilen bu icraat için kesin bir tarih belirtilmemektedir. Fakat Gānim Kaddûrî el-Hamed, Ziyâd b. Ebîh'in yönetici olduğu tarih aralığından hareketle bu tarih aralığının hicrî 44 ilâ 53 yılları arasında olabileceğini kaydetmektedir. Bkz. Gānim Kaddûrî el-Hamed, *Resmü'l-Mushaf*, s. 498.

İslâmiyet öncesinde erken dönemlerden itibaren harflerin noktalanmasının bilinen bir olgu olduğunu fakat harfleri birbirinden ayırt etmekte güçlük çekmeyen Arapların noktalamaya ihtiyaç duymadıkları için harfleri noktalamadıklarını göstermektedir.[747] Fakat Arap dilinin farklı coğrafyalarda yaygınlık göstermesiyle bir önlem olarak harflerin noktalanmasının tekrar gündeme getirildiği ve imlanın iyileştirilmesi için resmî çalışmalar yürütülerek son halini aldığı anlaşılmaktadır.[748]

٢. حدثنا عبد الله حدثنا محمد بن بشار، حدثنا عبد الأعلى، ومحمد بن بكر قالا: حدثنا هشام، عن الحسن، أنه كره أن تنقط المصاحف بالنحو.[749]

2. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hişâm b. Hassân'ın şöyle söylediğini nakletmektedir: "Hasan-ı Basrî, mushafların nahvî olarak noktalanmasından hoşlanmazdı."

Hasan-ı Basrî[750] → Hişâm b. Hassân[751] → Abdüla'lâ[752] ve Muhammed b. Bekir b. Osmân el-Bürsânî[753] → Muhammed b. Beşşâr[754] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup râvilerin aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

٣. حدثنا عبد الله حدثنا عبد الله بن سعيد، حدثنا ابن إدريس، عن هشام، عن ابن سيرين أنه كره نقط المصحف بالنحو.[755]

3. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hişâm b. Hassân'ın şöyle söylediğini nakletmektedir: "Muhammed b. Sîrîn, mushafların nahvî olarak noktalanmasını hoş karşılamazdı."

Muhammed b. Sîrîn[756] → Hişâm b. Hassân[757] → Abdullâh b. İdrîs[758] → Abdullâh b.

---

[747] Nitekim Araplar arasında kitâbette nokta kullanılmasının yazının yazıldığı kişiye itimatsızlığa işaret ettiği yönünde bir algı olduğu da kaynaklarda aktarılmaktadır. "كثرة النقط في الكتاب سوء ظن بالمكتوب إليه." Bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, III. 149. Bu kabule paralel görüşler için ayrıca bkz. Fermâvî, *Resmü'l-Mushaf ve Naktuhu*, s. 271-272.

[748] Ebû Ahmed Hasan b. Abdillâh b. Saîd el-Askerî, *Şerhu mâ Yaka'u mine't-Tashîf ve't-Tahrîf*, nşr. Abdülazîz Ahmed, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kāhire 1963, s. 13.

[749] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 158.

[750] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 40-42; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II. 263-270.

[751] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 54-56.

[752] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 27; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX. 242-243.

[753] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII. 212.

[754] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 214.

[755] Temel hadis kaynaklarında zikredilmeyen bu rivayetin, yalnızca İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri kanalıyla günümüze intikal ettiği görülmektedir. Bkz. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 158.

[756] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII. 280-281.

Sa‘îd[759] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup râvilerin aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. İbn Ebî Dâvûd, bu rivayeti pek çok sahih kanalla naklederek tâbiîn neslinin mushaf metnine ilişkin düzenlemelerde titiz ve ihtiyatlı davrandığı yönündeki bu bilgiyi doğrulamaktadır.[760]

٤. حدثنا عبد الله حدثنا محمود بن خالد، حدثنا الوليد، عن أبي عمرو قال: سمعت قتادة يكره نقط المصاحف.[761]

4. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Ebû Amr el-Evzâî'nin şöyle söylediğini nakletmektedir: "Katâde'nin mushafların noktalanmasından hoşlanmadığını söylediğini işittim."

Ebû Amr el-Evzâî[762] → Velîd b. Müslim[763] → Mahmûd b. Hâlid[764] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup râvilerin aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

٥. حدثنا عبد الله حدثنا الحسن بن أحمد، حدثنا مسكين، حدثنا شعبة، عن منصور بن زاذان قال: سألت الحسن وابن سيرين، فقالا: لا بأس به.[765]

5. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Mansûr b. Zâzân'ın şöyle söylediğini nakletmektedir:

"Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sîrîn'e [Mushaflara nokta konulması hakkındaki fikrini] sordum. Onlar da 'Bunda bir sakınca yoktur.' dediler."

Mansûr b. Zâzân[766] → Şu‘be b. Haccâc[767] → Miskîn b. Bükeyr[768] → Hasan b.

---

[757] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 54-56.
[758] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 8-9.
[759] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV. 27-30.
[760] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 158-160.
[761] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 159.
[762] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V. 266-267; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII. 376-377.
[763] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, XI. 151-155.
[764] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, X. 61-62.
[765] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 160; Saîd b. Mansûr, *Tefsîr min Süneni Saîd b. Mansûr*, II. 314; Beyhakī, *Şu'abü'l-Îmân*, nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003, IV. 219.
[766] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 172.
[767] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV. 369-371.
[768] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII. 329; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX. 209.

Ahmed[769] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup râvilerin aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir. İbn Ebî Dâvûd'un bu rivayetleri naklederek rivayetlerdeki çelişkiye işaret ettiği düşünülmemelidir. Zira İbn Ebî Dâvûd, önceleri noktalama ve benzeri düzenlemelerin kerih görüldüğü bir vasat söz konusuyken zamanla çeşitli coğrafyalara ve Arap olmayan kimselere ulaşan ilâhî vahyin tilavetinde düşülmesi muhtemel olan hataları önlemek adına mushafın metin yapısında yapılan düzenlemelerin kabul gördüğünü aktarmaktadır.

٦. حدثنا عبد الله حدثنا أبو عبد الرحمن الأذرمي، حدثنا هشيم، عن خالد قال: دخلت على ابن سيرين وإذا هو يقرأ في مصحف منقوط.[770]

6. Abdullâh b. Ebî Dâvûd, Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ'nın şöyle söylediğini nakletmektedir: "Muhammed b. Sîrîn'in yanına girdim ve onu noktalanmış bir mushafı okurken gördüm."

Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ'[771] → Hüşeym b. Beşîr[772] → Ebû Abdurrahmân el-Ezremî[773] kanalıyla nakledilen bu rivayetin senedinde yer alan râviler ricâl kaynaklarında güvenilir olarak değerlendirilmiş olup râvilerin aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla rivayetin isnadının sahih olduğu görülmektedir.

Rivayetlerde başta sahâbeden Abdullâh b. Mes'ûd olmak üzere tâbiîn neslinden pek çok kimsenin mushafı noktalamanın ve açıklayıcı ilavelerde bulunmanın kerahetine kail oldukları kaydedilmektedir. Bu durum, mushafın metin yapısında yapılacak bu nevi düzenlemelere ihtiyatlı yaklaşmalarının beraberinde getirdiği bir hassasiyet olarak yorumlanabilir. Fakat gayr-ı Arap unsurların İslâmiyet'e girişiyle birlikte İslâmiyet'in kutsal metni olan Kur'an'ın okumasını kolaylaştırmak adına zamanla mushafın metin yapısını iyileştirmeye yönelik faaliyetler yapılmış ve mushaflar noktalanarak harekelenmiş, böylelikle

[769] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II. 254; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII. 276-277.
[770] İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 161; Saîd b. Mansûr, *Tefsîr min Süneni Saîd b. Mansûr*, II. 313.
[771] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III. 352-353; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII. 294-295.
[772] Ricâl kaynaklarında Hüşeym b. Beşîr hakkında ta'dîl ifadelerinin yanı sıra bilhassa Zührî'den yaptığı nakillerde irsâl ve tedlîs yapması nedeniyle bu nakillere ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği yönünde değerlendirmeler mevcuttur. Fakat ele aldığımız rivayet, Hüşeym b. Beşîr'in hocası Hâlid b. Mihrân'dan naklen aktardığı bir rivayet olması ve çeşitli kanallarla nakledilerek teyit edilmesi nedeniyle irsâl yahut tedlîs şüphesi barındırmamaktadır. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX. 115-116; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI. 61-63.
[773] İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI. 4-5; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X. 75-78.

mushaf imlasında istikrar sağlanmıştır. Önceleri bu tür ilaveleri hoş karşılamayan tâbiînden Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sîrîn gibi kimselerin de sonraları bunda bir beis görmediği kaydedilmiştir.

İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserindeki konumuza ilişkin bazı nakilleri isnat verileri çerçevesinde incelediğimiz bu bölümü noktalarken esere ilişkin genel bir perspektif sunulması faydalı olacaktır. Bir muhaddis olan İbn Ebî Dâvûd'un ilim tahsili için gerçekleştirdiği rihlelerde dönemin önemli ilim merkezlerine gitmek suretiyle mushafın metinleşme sürecine ve metin yapısına ilişkin bilgi birikimini aktaran önemli isimlerden rivayet naklettiği görülmektedir. İbn Ebî Dâvûd'un sunduğu geniş râvi yelpazesinin *Kitâbü'l-Mesâhif*'te zikredilen verileri zenginleştirdiği görülmektedir. Söz konusu veriler, tarihî süreçte mushafın metin yapısında gidilen değişikliklerin fikrî arka planının açıklığa kavuşturulmasına imkân sağlamaktadır. Kaynaklarda İbn Ebî Dâvûd'un eserinde problemli nakilleri derlediği şeklinde bir kabul söz konusu ise de bizim kanaatimiz, İbn Ebî Dâvûd'un problemli verileri değil konuya ilişkin ulaştığı tüm verileri derlediği yönündedir. İbn Ebî Dâvûd dahil erken dönemlerde âlimlerin bu nakillere menfi bir anlam yüklemedikleri görülürken sonraki dönemlerde bazı iddialara zemin teşkil etmesi nedeniyle bu rivayetlerin olumsuz bir anlam yüklenerek savunmacı bir perspektifle ele alındıkları görülmektedir. Konumuza ilişkin temel rivayetleri inceleme fırsatı bulduğumuz bu araştırmada hadis, tefsir, kıraat, tarih, edebiyat ve tabakāt kaynaklarında söz konusu rivayetlerin çok sayıda varyantlarının mevcut olduğuna rastlanmış ve bu kaynakların, mushaf tarihine ilişkin bilgilerin çeşitli çevreler tarafından nasıl aktarıldığı, nasıl yorumlandığı ve nasıl ele alındığı hakkında önemli veriler sunduğu tespit edilmiştir. Bir Yüksek Lisans çalışması olması hasebiyle araştırmamız kapsamında genel hatları ile incelenen bu verilerin, etraflı bir şekilde araştırılması bu alanda önemli tespitlerin yapılmasına olanak sağlayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNİN KAYNAKLARI

Bu başlık altında mushaf tarihine ilişkin bilgi edindiğimiz birincil kaynaklar tespit edilmeye çalışılacak fakat yalnızca mushafın metinleşme sürecine ilişkin verileri rivayet temelli olarak aktaran temsil kabiliyeti yüksek eserler ele alınacaktır. Konuya ilişkin literatür öncelikle disiplinlerin başlıkları altında tablo halinde sunulacak, ardından eserler özet bir şekilde muhteva analizine tabi tutulacaktır.

HADİS LİTERATÜRÜ

MÜELLİF	ESER ADI
Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	*el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*
Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	*el-Müsned*
Buhârî (ö. 256/870)	*el-Câmi'u's-Sahîh*
Müslim (ö. 261/875)	*el-Câmi'u's-Sahîh*
Tirmizî (ö. 279/892)	*el-Câmi'u's-Sahîh*
Nesâî (ö. 303/915)	*es-Sünenü'l-Kübrâ*
Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014)	*el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*

TEFSİR VE KUR'AN İLİMLERİ LİTERATÜRÜ

MÜELLİF	ESER ADI
Abdullâh b. Vehb (ö. 197/813)	*el-Câmi'*
Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822)	*Me'âni'l-Kur'ân*
Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm (ö. 224/838)	*Fezâilü'l-Kur'ân*
İbnü'd-Durays (ö. 294/906)	*Fezâilü'l-Kur'ân*
Ebû Ca'fer b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)	*Câmi'u'l-Beyân*
Zeccâc (ö. 311/923)	*Me'âni'l-Kur'ân*
Ebû Bekir İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929)	*Kitâbü'l-Mesâhif*
Ebû Bekir el-Bâkıllânî (ö. 403/1013)	*el-İntisâr li-Nakli'l-Kur'ân*
Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)	*el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân*
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	*Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*
Ebü'l-Hasan es-Sehâvî (ö. 643/1245)	*Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*
Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267)	*el-Mürşidü'l-Vecîz*

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (ö. 708/1308)	*el-Burhân fî Tertîbi Süveri'l-Kur'ân*
Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373)	*Fezâilü'l-Kur'ân*
Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392)	*el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*
Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505)	*el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân*

KIRAAT LİTERATÜRÜ

MÜELLİF	**ESER ADI**
Ebû Bekir b. Mücâhid (ö. 324/936)	*Kitâbü's-Seb'a*
İbn Hâleveyh (ö. 370/980)	*Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân*
İbn Cinnî (ö. 392/1002)	*el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ*
Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045)	*el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*
Şâtıbî (ö. 590/1194)	*Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*
İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)	*en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*

RESMÜ'L-MUSHAF LİTERATÜRÜ

MÜELLİF	**ESER ADI**
Mehdevî (ö. 440/1048)	*Hicâü Mesâhifi'l-Emsâr*
İbn Muâz el-Cühenî (ö. 442/1050)	*Kitâbü'l-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Mushafi Osmân*
Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)	*el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr*
Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)	*el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*
Süleymân b. Necâh (ö. 496/1103)	*Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*
Burhânüddîn el-Kirmânî (ö. 500/1106)	*Hattu'l-Mesâhif*
Ukaylî (ö. 623/1226)	*el-Muhtasar fî Mersûmi'l-Mushafi'l-Kerîm*
İbn Vesîk (ö. 654/1256)	*el-Câmi' li-mâ Yuhtâcu ileyh min Resmi'l-Mushaf*
Harrâz (ö. 718/1318)	*Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi'l-Kur'ân*

SAİR LİTERATÜR (TARİH, TABAKĀT VE ANSİKLOPEDİ TÜRÜ ESERLER)

MÜELLİF	ESER ADI
İbn İshâk (ö. 151/768)	*es-Sîretü'n-Nebeviyye*
İbn Hişâm (ö. 218/833)	*es-Sîretü'n-Nebeviyye*
İbn Sa'd (ö. 230/845)	*et-Tabakātü'l-Kübrâ*
Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe (ö. 262/876)	*Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*
Ebü'l-Abbâs el-Ya'kūbî (ö. 292/905)	*Târîhu'l-Ya'kūbî*
İbn Abdürabbih (ö. 328/940)	*el-İkdü'l-Ferîd*
İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995)	*el-Fihrist*

I. HADİS LİTERATÜRÜ

Mushaf yazım geleneğine dair malumat edindiğimiz birincil kaynaklar rivayet malzemeleridir. Hadis edebiyatında câmi', musannef, sünen ve müsned türü eserlerde konuya ilişkin rivayetler yer almaktadır. Hadis kaynaklarının bilhassa "Fezâilü'l-Kur'ân" ve "Tefsîr" başlıkları bizlere mushafın yazım sürecine dair zengin bir muhteva sunmaktadır. Hadis literatüründe Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef,* Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned,* Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh*[774], Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh,* Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-Sahîh,* Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* ve Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* adlı eserlerinde mushaf tarihine dair rivayetler bulunmaktadır.

A. Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*

Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr* adlı eseri ilk tasnif edilen hadis eserlerinden biridir. Kemâl Yûsuf Hût tarafından 7 cilt olarak neşredilen bu eserde rivayetler ale'l-ebvâb (konularına göre) tasnif edilmektedir.

İbn Ebî Şeybe, eserinde "Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân" başlığı altında ve muhtelif başlıklar altında mushaf tarihine dair rivayetlere yer vermektedir. Eserde "Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân" başlığı altında Kur'an'ın ne zaman nazil olmaya başladığı, Kur'an'ın yedi harfle indirildiği, Kur'an'ı Hz. Peygamber döneminde ezberleyen kurrâların kimler olduğu, Mekkî ve Medenî

[774] Keza İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) tarafından *Sahîh-i Buhârî*'ye şerh niteliğinde kaleme alınan *Fethu'l-Bârî* adlı eser de mushaf tarihine dair zengin bir muhteva sunmaktadır.

âyetlerin, ilk ve son inen âyetlerin hangileri olduğu, Hz. Peygamber hayattayken her ramazan icra edilen arzalar, Allah resulünün ve ashâbın Kur'an'ı hizblere bölerek okumaları, sahâbenin şahsî mushaflarındaki farklılıklar, Kur'an'ı ilk cem' eden kimsenin kim olduğuna dair zikredilen ihtilaflı rivayetler, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vefatının akabinde şahsî mushafını cem' edinceye kadar evinden çıkmayışı, Hz. Ebû Bekir'in ilk kez resmî bir otorite olarak mushafın cem'ine öncülük eden kimse oluşu, sahâbeden bazı kimselerin mushaflara ta'şîr konulması ve sûre isimlerinin yazılması suretiyle mushaf metnine ilave açıklamalarda bulunulmasını hoş karşılamaması ve Abdullâh b. Mes'ûd'un mushaf metninin tüm bu ilavelerden tecrit edilmesini emretmesi ile ilgili rivayetlere yer verilmektedir.

İbn Ebî Şeybe muhtelif başlıklar altında ise ashâbın kitâbeti kimlerden öğrendiğine, Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'ı iki kapak arasında cem' etmesine, Hz. Osman'ın imâm mushafın imlasına uymayan mushafları yırtmasına, ashâb ve tâbiînden bazı kimselerin Kur'an âyetlerinin ve hadislerin benzer yazı malzemelerine yazılmaması yönündeki hassasiyetlerine ve buna benzer mushafların yazım sürecine değinen pek çok tâlî meseleye yer verdiği görülmektedir.[775]

B. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*

Müsned türü hadis eserlerinin en geniş örneğini bizlere sunan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) bu eserinde mushaf tarihi rivayetlerine geniş bir şekilde yer vermektedir. Eser, Şuayb el-Arnavût'un nezaretinde çeşitli araştırmacılar tarafından elli cilt olarak neşredilmiştir. Eserde mushaf tarihine ilişkin olarak Hz. Peygamber hayattayken vahyi kayıt altına alan kimseler, vahiy nazil olduğunda Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerine âyetleri hangi tertip üzere yazmaları gerektiğini bildirmesi, Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'ı cem' etmesi, Zeyd b. Sâbit'in cem' faaliyetini üstlenmesi, cem' faaliyetinin icrasında iki kişinin şahitliğinin şart koşulması ve Kur'an âyetlerinin araştırılma süreci, vahyin yazıya geçirildiği yazı malzemeleri, Kur'an'ın cem'i süresince yaşanan hadiseler, Kur'an'ın yedi harfle indirilmesi, ashâbın şahsî mushafları arasındaki farklılıklar, kıraatte birliği sağlamak adına Hz. Osman tarafından yürütülen istinsah faaliyeti, istinsah edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesi, Hz. Osman döneminde imâm mushafın imlasına uymayan mushafların

[775] Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, nşr. Kemâl Yûsuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1989.

yakılması, [kemik ve taş parçaları gibi yakılmayacak surette olan malzemelere yazılan mushafların ise] su ile yıkanması, Abdullâh b. Mes‘ûd’un şahsî mushaflar imha edilirken kendi kıraatine tabi olanlara mushaflarını saklamalarını tavsiye etmesi, imâm mushafa uymayan mushaf sahiplerinden imâm mushafa uymalarının talep edilmesi, Hz. Âişe’nin âzatlısı Ebû Yûnus’tan kendisine bir mushaf yazmasını istemesi, ashâbın mushaflarını yazarken kenarlarına tefsir kabilinden açıklamalar yazmaları, Abdullâh b. Mes‘ûd’un mushafında Muavvizeteyn sûrelerine yer vermemesi ve nesihle ilişkilendirilen âyetlerin hangileri olduğu ile ilgili rivayetlere yer verilmektedir.[776]

Ahmed b. Hanbel’in *Müsned* adlı eserinde Kur’an vahyinin metinleşme sürecine ilişkin nakillerin aşağıda zikredilen sahâbîlerin müsnedleri kanalıyla aktarıldığı görülmektedir.[777]

Tablo 6: Ahmed b. Hanbel’in *Müsned* Adlı Eserinde Mushaf Yazım Geleneğine İlişkin Nakilleri Aktaran Müsned Sahibi Sahâbîler

MUSHAF YAZIM GELENEĞİNE İLİŞKİN NAKİLLERİ AKTARAN MÜSNED SAHİBİ SAHÂBÎLER
1. Ebû Bekir
2. Ömer b. Hattâb
3. Osmân b. Affân
4. Zeyd b. Sâbit
5. Übey b. Ka‘b
6. Abdullâh b. Mes‘ûd
7. Abdullâh b. Abbâs
8. Âişe bint Ebî Bekir
9. Hâris b. Huzeyme
10. Ümmü Eyyûb

[776] Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnavût-Âdil Mürşid vd., Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 2001.

[777] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 224, 238, 296-298, 378-379, 391-392, 414-415, 449, 460, III. 240-241, IV. 206, 450, V. 52, VII. 43, XIII. 369, XIV. 120, XV. 424, XX. 194-195, 305-306, 344, XXI. 149, XXIII. 31, XXVI. 88-89, XXVIII. 583, 586, XXIX. 85, 353-355, XXXIII. 350, 393, XXXIV. 70-71, 146-147, XXXV. 16-17, 38-39, 69-70, 84-87, 102-104, 108-109, 111-118, 131-132, 134, 484, 501-502, 505-506, 510, XXXVI. 205-206, XXXVIII. 307, 352, 405-406, 438, XXXXII. 281, XXXXIII. 342-343, XXXXV. 431, 595.

11. Ebû Hüreyre
12. Semüre b. Cündeb
13. Amr b. Âs
14. Ebû Bekre Nüfey‘
15. Huzeyfe b. Yemân
16. Huzeyme b. Sâbit
17. Enes b. Mâlik
18. Câbir b. Abdullâh
19. Ukbe b. Âmir
20. Hâris b. Hazeme
21. Ebû Cüheym b. Hâris b. Sımme

C. Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*

Buhârî’nin (ö. 256/870) yaklaşık 600.000 hadis içerisinden seçmek suretiyle on altı yılda derlediği[778] ve müslümanların kahir ekseriyeti tarafından Kur’an’dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edilen *el-Câmi‘u’s-Sahîh* adlı hadis eseri, mushafın yazım geleneğine dair zengin bir muhteva sunmaktadır. Eserde konuya ilişkin rivayetler “Fezâilü’l-Kur’ân” başlığı altında ve muhtelif başlıklar altında aktarılmaktadır.

“Fezâilü’l-Kur’ân” başlığı altında ele alınan konular şunlardır:

Keyfe nezele’l-vahy ve evvelü mâ nezele: Bu bâb başlığı altında vahyin başlangıcı, ilk inen âyetler, nüzûl sürecinde yaşananlar ve vahyin kaç senede nazil olduğuna dair rivayetler aktarılmaktadır.

Nezele’l-Kur’ân bi-lisâni Kureyşin ve’l-Arab: Bu bâb başlığı altında Kur’an’ın apaçık bir Arapça ile indirildiği yönündeki âyet-i kerîmeyi destekler mahiyette rivayetler nakledilmiştir. Mushafların istinsah sürecinde Hz. Osman’ın, istinsah heyetine herhangi bir hususta ihtilafa düşmeleri durumunda Kureyş kabilesinin lehçesi ile yazmaları yönündeki emrine ve istinsah heyetinde yer alan kimselere dair muhteva sunulmaktadır.

Cem‘u’l-Kur’ân: Bu bâb başlığı altında Yemâme Savaşı’nda çok sayıda Kur’an

[778] Yaşar Kandemir, “el-Câmi‘u’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Temmuz 2021).

hafızının şehit düşmesinin Hz. Ömer'i Kur'an'dan bir kısmının zayi olacağı endişesine sevk ettiği, bunun üzerine Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir'i Kur'an'ı cem' edilmesi fikrine ısındırmasının akabinde Zeyd b. Sâbit'in bu vazifeyi üstlenmesiyle birlikte cem' sürecinde yaşananlar Zeyd b. Sâbit kanalıyla aktarılmaktadır. Zeyd b. Sâbit, bu rivayette Kur'an'ı hangi yazı malzemelerinden topladığını ve mushafa kaydedilmediğini fark ettiği Tevbe sûresinin son iki âyetini iki kişinin şahitliği şartına binanen Ebû Huzeyme'nin şahitliği ile mushaf satırları arasına kaydettiğini aktarmaktadır.

Bu başlık altında Enes b. Mâlik kanalıyla aktarılan bir diğer rivayette ise insanlar arasındaki kıraat farklılıklarının birbirlerini tekfire varmasına binaen Hz. Osman döneminde başlatılan ve yine Zeyd b. Sâbit nezaretinde Kureyş kabilesinin lehçesi esas alınarak gerçekleştirilen istinsah faaliyetinden söz edilmektedir.

Kâtibü'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem: Bu bâb başlığı altında cem' ve istinsah heyetinin başına getirilen Zeyd b. Sâbit'in Hz. Peygamber'in bir âyet nazil olduğu zaman hokkasını ve mürekkebini beraberinde getirerek nazil olan âyetleri kayıt altına almasını emretttiği, önde gelen vahiy kâtiplerinden olduğu aktarılmaktadır.

Ünzile'l-Kur'ân alâ seb'ati ahrufin: Bu bâb başlığı altında Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiği yönündeki rivayetler aktarılmaktadır.

Te'lîfü'l-Kur'ân: Bu bâb başlığı altında mushafın sûre tertibine ilişkin nakledilen rivayetler zikredilmektedir. Hz. Âişe'nin kendisinden mushafını görmek isteyen Iraklı bir kimseye ilk inen ve son inen âyetlere dair malumat verdiği ve mushafını imla ettirdiği aktarılmaktadır. Bu konuşmada Hz. Âişe'nin kendi mushafını esas almak isteyen kişiye mushafın hangi tertip sıralaması esas alınarak yazıldığının ehemmiyeti olmadığı yönündeki ifadeleri kayda değerdir. Zira bu husus, ashâbın mushaf tasavvurundaki farklılığa işaret etmektedir. Bunun yanı sıra bu başlıkta İbn Mes'ûd'un mushaf tertibine dair malumat aktarılmaktadır.

Kâne Cibrîl ya'rızu'l-Kur'âne 'ale'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem: Bu bâb başlığı altında her yıl Allah resulü ve Cebrail arasında gerçekleşen arzaları aktarılmaktadır.

el-Kurrâ' min ashâbi'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem: Bu bâb başlığı altında Hz. Peygamber'in ashâbı içerisinde ön plana çıkan kurrâ sahâbîlerin kimler olduğu, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın kimlerden öğrenilmesini tavsiye ettiği aktarılmaktadır.

Buhârî'nin "Rikāk", "Menâkıb", "Tefsîru'l-Kur'ân", "Ahkâm" ve "Tevhîd" gibi muhtelif başlıklar altında ise nesih ile ilişkilendirilen âyetler, garânîk vakası, Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinin Kur'an âyetlerini yazarken yaşadıkları tecrübeler, cem' ve istinsah sürecinde yaşananlar, istinsah sonrası imâm mushafın imlasına uymayan mushafların yakılması, yazılan mushaf nüshalarının şehir merkezlerine gönderilmesi minvalinde mushaf tarihi için önem arz eden pek çok husus aktarılmaktadır.[779]

D. Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*

Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinde hadis kaynaklarında yer alan "Fezâilü'l-Kur'ân" ve "Tefsîr" gibi hususi bâb başlıklarını açmaksızın mushaf yazım geleneğine dair bilgileri muhtelif bölüm başlıkları altında dağınık olarak aktarmıştır. Fakat eserin şârihlerinden Nevevî, bâb başlıklandırmasını yaparak eseri belli bir tasnife tabi tutmuştur. Bu tasnifte *Bâbü Fezâili'l-Kur'ân* başlığına yer vererek konuyla ilgili rivayetleri dercetmiştir. Eser, Muhammed Fuâd Abdulbâkī tarafından Suyûtî ve Nevevî'nin şerhleriyle birlikte 5 cilt olarak yayımlanmıştır. Eserde konumuza ilişkin olarak vahyin başlangıcı, ilk ve son nazil olan âyetler, Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, nazil olan vahyin Mekke döneminden itibaren yazılması, Hz. Peygamber'e vahiy kâtipliği yapanlar, Hz. Peygamber'in sağlığında her yıl gerçekleştirilen arzalar, garânîk vakası ve nesihle ilişkilendirilen âyetler aktarılmaktadır. Temel hadis kaynakları içerisinde "Fezâilü'l-Kur'ân" başlığı altında Kur'an'ın metinleşme sürecine en az yer veren müellif Müslim'dir. Tespit ettiğimiz hususlar eserde muhtelif bâb başlıkları altında aktarılmaktadır. Müslim, eserinde naklettiği rivayetlerin muhtelif senetlerini de aktararak araştırmacılara isnat tespitinde zengin bir muhteva sunmaktadır.[780]

E. Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh*

Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-Sahîh* ismiyle ale'l-ebvâb (konularına göre) tasnif ettiği bu eser, mushaf tarihinin birincil kaynakları arasında yer almaktadır. Eserde "Fezâilü'l-Kur'ân" ve "Tefsîr" bâblarında ilgili meseleleri nakleden Tirmizî, rivayetleri

---

[779] Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrût 2002.

[780] Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkī, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût ts.

aktardıktan sonra "Kāle Ebû Îsâ" künyesiyle yaptığı değerlendirmelerin ardından rivayetlerin sıhhat durumunu belirterek âlimlerin görüşlerini aktarmaktadır.

Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından *Sünenü't-Tirmizî* ismiyle 6 cilt olarak neşredilen bu eserde Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, nesihle ilişkilendirilen âyetler, Hz. Peygamber'in öğrettiği kıraat farklılıkları, Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtipliği yapanlar, Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberleyen ve Hz. Peygamber'in Kur'an'ın kendilerinden öğrenilmesini tavsiye ettiği sahâbîler, âyetlerin nerede nazil olduğunun (Mekkî-Medenî) bilgisi, Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem' faaliyeti süresince yaşananlar, vahyin yazıldığı yazı malzemeleri, Hz. Osman döneminde icra edilen istinsah faaliyeti, istinsah edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesi ve imâm mushafa uymayan şahsî mushafların imha edilmesi, Abdullâh b. Mes'ûd'un kendi kıraatine tabi olanlara şahsî mushaflar imha edilirken mushaflarını saklamalarını tavsiye etmesi, Hz. Âişe'nin âzatlısı Ebû Yûnus'tan kendisine bir mushaf yazmasını istemesi ve ashâbın mushaflarını yazarken kenarlarına tefsir kabilinden açıklamalar yazdıkları yönünde rivayetler aktarılmaktadır.[781]

F. Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*

Nesâî (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserinin "Fezâilü'l-Kur'ân", "Tefsir" ve muhtelif bâb başlıkları altında mushaf tarihine dair muhteva sunmaktadır.

Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ* isimli eserinde yer verdiği Kur'an tarihine dair rivayetlerin büyük bir kısmına *es-Sünenü'l-Kübrâ*'daki sahih rivayetleri derlediği ve müctebâ [Sahih hadis seçkisi] olarak nitelediği *es-Sünenü's-Suğrâ* adlı kütüb-i sitte içerisinde yer alan eserinde yer vermemiş olması dikkate değerdir.

Eserin "Fezâilü'l-Kur'ân" bâbında 126 rivayet zikredilmektedir.[782] Bu rivayetlerde konumuza ilişkin olarak Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, nesihle ilişkilendirilen âyetler, Hz. Peygamber'in sağlığında her yıl gerçekleştirilen arzalar, Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtipliği yapanlar, Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberleyen ve Hz. Peygamber'in

[781] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1998.
[782] Nesâî'nin "Fezâilü'l-Kur'ân" başlığı altında yer verdiği bu rivayetler Fârûk Hamâde tarafından müstakil bir eser olarak neşredilmiştir. Bkz. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, nşr. Fârûk Hamâde, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2008.

Kur'an'ın kendilerinden öğrenilmesini tavsiye ettiği kurrâ sahâbîler, Hz. Âişe'nin âzatlısı Ebû Yûnus'tan kendisine bir mushaf yazmasını istemesi, Hz. Âişe'nin kendisinden mushafını görmek isteyen Iraklı bir kimseye ilk inen ve son inen âyetlere dair malumat vermesi ve o zata mushaf imla ettirmesi, Kur'an'ın yazıldığı yazı malzemeleri, Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilmesi ve bu süreçte yaşananlar, Hz. Osman döneminde başlatılan ve yine Zeyd b. Sâbit nezaretinde Kureyş kabilesinin lehçesi esas alınarak gerçekleştirilen istinsah faaliyetinden söz edilmektedir. "Kitâbü't-Tefsîr" başlığı altında ise sûrelerin bazı âyetlerinin nüzûl yerleri ve nüzûl sebepleri hakkında bilgiler yer almaktadır.[783]

G. Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserlerini tasnif ederken şartlarına uyduğu halde eserlerinde yer vermedikleri rivayetleri derlediği *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* adlı eserinin "Tefsir" bâbında mushafın metinleşme sürecine ilişkin rivayetler aktarılmaktadır.

Eserde Kur'an'ın Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde yazım süreci, ilk inen âyetler, bazı âyetlerin nerede nazil olduğunun (Mekkî-Medenî) bilgisi, Kur'an'ın üç harf ve yedi harf üzere indirildiği yönündeki rivayetler, Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberleyen kurrâ sahâbîler, Hz. Peygamber'in vahiy kâtipleri, Hz. Peygamber'in kâtiplerine bildirerek sûrelerin tertibini belirlemesi, Kur'an'ın yazıldığı yazı malzemeleri, Hz. Peygamber'in ashâbına kıraatleri öğretmesi, ashâbın Hz. Peygamber'den naklen aktardıkları kıraat vecihleri, Hz. Peygamber'in sağlığında her yıl gerçekleştirilen arzalar, Abdullâh b. Mes'ûd'un kıraatinin Hz. Peygamber vefat etmeden evvel gerçekleşen son arzayı esas alması, Hz. Peygamber'in Abdullâh b. Mes'ûd'un kıraatini övmesi, Abdullâh b. Mes'ûd'un cem' ve istinsah heyetinin başına Zeyd b. Sâbit'in getirilmesine yönelik serzenişleri, ashâbın şahsî mushafları, Hz. Osman döneminde imâm mushafa uymayan şahsî mushafların imha edilmesi ve nesihle ilişkilendirilen âyetlere dair rivayetlere yer verilmiştir.[784]

---

[783] Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmun'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2001.

[784] Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkādir el-Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1990.

II. TEFSİR VE KUR'AN İLİMLERİ LİTERATÜRÜ

Mushaf tarihine dair malumat edindiğimiz, günümüze ulaşan en eski eserler hicrî ikinci ve üçüncü asırda telif edilmiştir. Söz konusu eserler içerisinde Abdullâh b. Vehb'in (ö. 197/813) *el-Câmi'* adlı eserini, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserlerini, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm (ö. 224/838), İbnü'd-Durays (ö. 294/906) ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserlerini, Ebû Ca'fer b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân* adlı tefsirinin mukaddimesini, Ebû Bekir el-Bâkıllânî'nin (ö. 403/1013) *el-İntisâr li-Nakli'l-Kur'ân*, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnü'l-Efnân*, Ebü'l-Hasan es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*, Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-Vecîz*, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin (ö. 708/1308) *el-Burhân fî Tertîbi Süveri'l-Kur'ân*, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Celâlüddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerini zikretmek mümkündür.

A. Abdullâh b. Vehb, *el-Câmi'*

Tefsir literatüründe mushafın metinleşme sürecine dair bilgi edindiğimiz ilk eser hicrî ikinci yüzyılın son çeyreğinde Abdullâh b. Vehb (ö. 197/813) tarafından kaleme alınmıştır. Abdullâh b. Vehb'in öğrencisi Sahnûn b. Saîd (ö. 240/855) kanalıyla aktarılan bu eser, Miklos Muranyi tarafından birinci ve ikinci cildinde *el-Câmi' fî Tefsîri'l-Kur'ân* başlığıyla tefsirle ilgili bölümü, üçüncü cildinde ise *el-Câmi' fî Ulûmi'l-Kur'ân* başlığıyla Kur'an ilimleriyle ilgili bölümü neşredilmek suretiyle üç cilt halinde yayımlanmıştır.

Eserde Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, nesihle ilişkilendirilen nâsîh ve mensûh âyetler, bazı âyetlerin nerede nazil olduğunun (Mekkî-Medenî) bilgisi, vahyin yazıldığı yazı malzemeleri, Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde yürütülen cem' faaliyeti, Hz. Osman döneminde başlatılan ve yine Zeyd b. Sâbit nezaretinde Kureyş kabilesinin lehçesi esas alınarak gerçekleştirilen istinsah faaliyeti,[785] istinsah heyetinde yer alan sahâbîler, istinsah

[785] Abdullâh b. Vehb, [genel kanaatin aksine] iki kişinin şahitliğinin şart koşulması ve zü'ş-şehâdeteyn olarak nitelendirilen Huzeyme b. Sâbit'in Tevbe sûresinin son iki âyetini heyete bildirmesi yönündeki vakanın Hz. Ebû Bekir döneminde icra edilen cem' faaliyetinde değil Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde yaşandığını aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb, *el-Câmi'*, nşr. Miklos Muranyi, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 2003, III. 28-29.

edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesi ve imâm mushafa uymayan şahsî mushafların imha edilmesi, Abdullâh b. Mes'ûd'un kendi kıraatine tabi olanlara şahsî mushaflar imha edilirken mushaflarını saklamalarını tavsiye etmesi, Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen mushafın vefat edinceye kadar sırasıyla Ebû Bekir, Ömer ve Hafsa tarafından muhafaza edilmesi vefatının ardından Mervân b. Hakem tarafından yakılması, mushafların noktalanması ve sahâbenin ihtilaf ettikleri kıraat vecihlerine yer verilmektedir.[786]

B. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*

Hicrî ikinci asrın önemli isimlerinden Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri, meâni'l-Kur'ân literatürünün günümüze intikal eden en eski örneklerindendir.[787] Âyetlerin dilbilimsel izahlarını içeren lügavî bir tefsir niteliğindeki bu eser, erken dönem mushafları ve mushaf imlasına ilişkin önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İbnü'n-Nedîm'in aktardığı üzere Ferrâ, erken dönem mushaflarındaki farklılıklar çerçevesinde *Kitâbü İhtilâfi Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm fi'l-Mesâhif* adlı bir eser telif etmiş fakat bu eser günümüze intikal etmemiştir.[788] Bu eserin yanı sıra mushaf farklılıklarına dair erken dönemde kaleme alınan müstakil eserlerden hiçbirinin günümüze erişmemiş olması, Ferrâ'nın bu konulara ilişkin birikimini aktardığı *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserini, ilgili literatür içerisinde önemli kılmaktadır. Nitekim kendisinden sonraki dönemde resmü'l-mushaf literatürünün refere edildiği temel metinlerden biri olması, söz konusu eserin kaynak değerine haiz oluşunu teyit eder niteliktedir.

Ferrâ, sûre tertibini esas alarak yalnızca gerekli gördüğü âyetlerin izahına yer verdiği bu eserde konumuzla ilişkili olarak âyetlerin kıraat vecihleri, kıraat farklılıklarının Arap dili ile ilintisi üzerinde durmakta, yer yer bazı âyetlerin nâsih ve mensûh bilgisine yer vermekte, sahâbe ve tâbiînden bazı kimselerin şahsî mushafları ve Hz. Osman mushafları arasındaki farklılıklara değinmekte ve resmü'l-mushafın hazif, ziyâde, ibdâl, maktû' ve mevsûl gibi genel özelliklerine ilişkin bilgi vermektedir. Sahâbe mushaflarını bizzat gördüğünü eserinde pek çok kez ifade eden [ve kezâlike raeytühâ fî mushafi Abdillâh] Ferrâ'nın birinci elden sunduğu bu veriler, eserinin mushaf tarihi literatürünün başat kaynakları arasına yer almasını

---

[786] Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb, *el-Câmi'*, nşr. Miklos Muranyi, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 2003.
[787] İlgili eser bir Yüksek Lisans tezi kapsamında araştırma konusu edilmiştir. İlgili tez için bkz. Betül Genan, *Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eseri Bağlamında Mushaf ve Mushaf İmlası Olgusu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
[788] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 55.

sağlamıştır.[789]

C. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*

Fezâilü'l-Kur'ân literatürünün ilk örneğini ortaya koyan Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838), *Fezâilü'l-Kur'ân ve Meâlimuh ve Edebüh* adlı eseri, Kur'an'ın metinleşme sürecini aktaran erken dönem kaynakları arasında yer almaktadır.

Ebû Ubeyd'in, rivayetleri bir muhaddis titizliğiyle bâb başlıklarına ayırarak tasnif ettiği bu eserde konumuza ilişkin olarak sûrelerin Hz. Peygamber tarafından tertibi, bazı âyetlerin nerede nazil olduğunun (Mekkî-Medenî) bilgisi, ilk inen ve son inen âyetler, Hz. Peygamber'in sağlığında her yıl gerçekleştirilen arzalar, Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, Kur'an'ın indirildiği lehçeler, kıraat vecihleri, nesihle ilişkilendirilen nâsîh ve mensûh âyetler, vahyin yazıldığı yazı malzemeleri, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem' ve telifi, cem' edilen mushafın sırasıyla Ebû Bekir, Ömer ve Hafsa tarafından muhafaza edilmesi, Hafsa'nın vefatının ardından Mervân b. Hakem tarafından insanlar arasında ihtilafa sebep olur endişesiyle yakılması, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyeti, Hz. Osman'ın istinsah edilen mushaflarda birtakım lahinler bulması, istinsah edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesi ve imâm mushafa uymayan şahsî mushafların imha edilmesi, Abdullâh b. Mes'ûd'un kendi kıraatine tabi olanlara şahsî mushaflar imha edilirken mushaflarını saklamalarını tavsiye etmesi, imâm mushaf ve şehir merkezlerine gönderilen mushaflar arasındaki farklılıklar, Hicâz, Irak ve Şâm mushafları arasındaki imla farklılıkları, mushafın noktalanması, tezyini, kurrâ sahâbîler ve kurrâ tâbiîlerin kimler olduğuna dair rivayetlere yer verilmektedir.

Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, mushaf tarihine dair aktardığı bu verileri senetleriyle birlikte ve kronolojik olarak aktarmıştır. Rivayetlerdeki müphem lafızları izah etmiş ve zaman zaman da rivayetlerde yer alan konuya ilişkin kanaatini aktarmıştır. Yaşadığı dönemin önemli ilim merkezleri olan Medîne, Mekke, Bağdâd, Kûfe, Basra ve Şâm'a yaptığı rihlelerde dönemin seçkin kārilerinden ilim tahsil eden ve gittiği beldelerde kadim mushaf nüshalarını görme fırsatı bulan Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın resmü'l-mushafa ve mushaf tarihine ilişkin isnat verileri çerçevesinde sunduğu zengin muhteva, hicrî üçüncü asrın başlarında

[789] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Yûsuf en-Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr-Abdülfettâh İsmâîl Şelebî, Daru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, Kāhire 1955.

kaleme alınan bu kadim eseri ilgili literatür içerisinde öne çıkarmaktadır.[790]

D. İbnü'd-Durays, *Fezâilü'l-Kur'ân*

İbnü'd-Durays'ın (ö. 294/906) *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eseri mushaf tarihine ilişkin muhteva sunan fezâilü'l-Kur'ân literatürünün en erken örneklerinden biridir. Tabakāt kaynaklarında muhaddis kimliğiyle ön plana çıkan İbnü'd-Durays'ın nakillerinin; Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh*, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Müselselât*, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Muttakī el-Hindî'nin (ö. 975/1567) *Kenzü'l-Ummâl* ve Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-Kadîr* adlı eserlerine kaynaklık ettiği görülmektedir.

Gazve Büdeyr tarafından neşredilen eserin mukaddimesinde eserin ikinci bölümünün günümüze intikal etmediği ifade edilmektedir. İbnü'd-Durays'ı referans gösteren kaynaklardan hareketle eserin eksik kısmının izini süren nâşir, neşrettiği esere *istidrâkü'n-naksi'l-vâki' fî mahtûtati kitâbi fezâili'l-Kur'ân li'bni'd-Durays* başlığı altında tespit ettiği otuz rivayeti ilave etmiştir. Eserde mushaf tarihine ilişkin Mekkî ve Medenî âyetler, ilk ve son inen âyetler, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vefatının ardından şahsî mushafını derlemesi, Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem' faaliyeti, sûrelerin ayırt edilmesi için aralarına çizgi çizilmesi, ta'şîr ve noktalama gibi mushafın metin yapısını iyileştirmeye yönelik yapılan düzenlemeler ve sahâbe içerisinden Abdullâh b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve Abdullâh b. Abbâs'ın, tâbiîn içerisinden İbn Sîrîn ve Alkame'nin mushafları ile ilintili rivayetler yer almaktadır. İbnü'd-Durays'ın bir muhaddis titizliğiyle ele aldığı konulara ilişkin rivayetleri senetleriyle birlikte nakletmesi bu kadim eseri ilgili literatür içerisinde önemli kılmaktadır.[791]

E. Ebû Ca'fer b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*

Ebû Ca'fer b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân* adlı eserinin mukaddimesinde Kur'an'ın metinleşme sürecine dair önemli veriler yer almaktadır. Özellikle konumuza ilişkin yedi harf ve kıraatler meselesi etraflıca ele alınmaktadır. İbn Cerîr et-

[790] Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm el-Herevî, *Fezâilü'l-Kur'ân ve Meâlimuh ve Edebüh*, nşr. Mervan el-Atıyye vd., Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1995.
[791] Ebû Abdullâh Muhammed b. Eyyûb b. Yahyâ b. ed-Durays el-Becelî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, nşr. Gazve Büdeyr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987.

Taberî'nin hicrî üçüncü asırda kaleme aldığı bilinen bu eser, o dönemde mushaf tarihinin en tartışmalı konularını nasıl anlamlandırdıklarını ve dönemin Kur'an tasavvurunun nasıl olduğunu aktarması bakımından önemlidir. Bu başlık altında İbn Cerîr et-Taberî'nin konumuza ilişkin ele aldığı hususları veciz bir şekilde aktarmakla iktifa edeceğiz.

el-Ahrufü's-Seb'a ve Kıraatler: Yedi harf ile ilgili temel hadis kaynaklarında yer alan çok sayıda rivayete mukaddimesinde yer veren İbn Cerîr et-Taberî, rivayetleri aktardıktan sonra konuyla ilgili kanaatini arz etmektedir. Mukaddimede çeşitli varyantları ve mükerrerleriyle birlikte yedi harfle ilgili 46 rivayete yer verilmektedir. Taberî, konuya yönelik kanaatini aktarmak için öncelikle Kur'an'ın apaçık bir Arapça ile indirildiği yönündeki âyetlerle[792] girizgāh yaparak bu âyetlerin zâhiren umum ve husus ihtimalinin olduğunu fakat Hz. Peygamber'den varid olan Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiği yönündeki rivayetin bu âyetleri tahsis ettiğini ifade etmektedir. Bu tahsisle birlikte Kur'an'ın bütün Arap lehçeleriyle değil yalnızca yedi lehçe ile nazil olduğunu, Kur'an mushaf haline getirilirken de bu lehçelerden yalnızca Kureyş lehçesi esas alınarak yazıldığını ve mushafların tek lehçe üzere tespit edildiğini aktarmaktadır. Böylelikle yedinin kesretten kinaye değil aslî anlamı üzere olduğunu belirtmiş olan Taberî, yedi harfin aynı mananın farklı lafızlarla ifadesi anlamına geldiğini ifade etmektedir. Netice olarak Hz. Osman'ın uygulaması, müslümanların da icmâsıyla İslâmiyet'in başlangıcında bir ruhsat olarak verilen yedi harfin altısı terk edilerek tek harfe indirgendiği ve bugün Kur'an'ın tek harf üzere okunduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra kıraatler içerisinde resmü'l-mushafa (mushaf imlasına) uygun olmak kaydıyla tek harfin okunmasına müsaade ettiği kıraatlerin sahih olduğunu aktarmaktadır. Taberî, bu meseleye açıklık getirme gayesiyle Kur'an'ın cem' ve istinsah sürecine ilişkin pek çok rivayet naklederek Kur'an'ın yazıldığı yazı malzemeleri, cem' ve istinsah sürecinde yaşananlar, istinsah heyetinde yer alanlar, mushafın tek harf üzere Kureyş lehçesiyle istinsah edilmesi, istinsah edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesi ve istinsah sonrası şahsî mushafların imha edilmesine dair pek çok malumat aktarmaktadır.[793]

F. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*

Hicrî üçüncü asrın önemli isimlerinden Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı

[792] Yûsuf 12/2; Şu'arâ 26/195.
[793] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecer, Kāhire 2001.

dilbilimsel tefsiri, erken dönem mushafları, kıraatler ve mushaf imlasına ilişkin önemli bilgiler ihtiva etmesi itibariyle mushaf tarihine kaynaklık etmektedir. Ferrâ'nın kıraatleri Kûfe dil ekolüne ait filolojik kabuller çerçevesinde gerekçelendirmesine karşılık her iki ekole ilişkin de müktesebatı bulunan Zeccâc'ın söz konusu iki ekolün kabullerini kıyaslayarak bu kabuller arasında tercihte bulunduğu ve genel itibariyle kıraatleri Basra dil ekolünün dilbilimsel kabulleri etrafında ele aldığı görülmektedir. Zeccâc, dilbilimsel kabuller ile sahih kanallarla gelen bir kıraatin tearuz etmesi durumunda bir dilci olarak dili değil bir teâmül halini alan kıraat geleneğini öncelemektedir. Zeccâc, eserinde resmü'l-mushafın bağlayıcılığı hususuna değinerek kıraatlerin Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen mushafların imlasına uygun olmasının gerekli olduğu yönünde görüş beyan etmekte ve bu kabulden hareketle mushaf hattına aykırı kıraatleri sahih kabul etmemektedir. Zeccâc'ın kıraatleri, Arap dili kurallarına uygun olmak, Hz. Osman mushaflarından birisine muvafık olmak ve sahih senetle nakledilerek yaygınlık kazanmak kaydıyla kabul ettiği görülmektedir. Zeccâc, eserinde lahne ilişkin rivayetleri ele almakta ve Hz. Osman'ın bazı lahinleri fark etmesine rağmen düzeltilmeyip bu işi Araplara bırakması gibi bir durumun söz konusu olamayacağını nitekim Arapların Kur'an'dan daha iyi bir i'râba sahip olmadığını ifade etmektedir. Zeccâc'ın âyetleri sûre tertibini esas alarak dilbilimsel izahlar çerçevesinde incelediği bu eserde konumuzla ilişkili olarak kıraat vecihleri ve kıraat farklılıklarının Arap dili ile ilintisi üzerinde durulmakta, yer yer bazı âyetlerin nâsih ve mensûh bilgisine yer verilmekte, Hz. Osman tarafından Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm'a gönderilen mushaflar ile sahâbe ve tâbiînden bazı kimselerin şahsî mushafları hakkında zengin bir müktesebat sunulmaktadır.[794]

G. Ebû Bekir İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*

Kitâbü'l-Mesâhif başlığı altında telif edilen eserler, mushaf tarihine ilişkin rivayet malzemelerini bizlere aktaran müstakil eserlerdir. *Kitâbü'l-Mesâhif* türü eserler içerisinden yalnızca *Sünen* isimli hadis eserinin müellifi Ebû Davûd'un (ö. 275/889) oğlu İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri günümüze intikal etmiştir. İbn Ebî Dâvûd, söz konusu eserinde mushafın oluşum evresi ve sonrasındaki tarihsel sürecin yanı sıra bu süreçte tartışma konusu edilen hususlara da ışık tutmaktadır. İbn Ebî Dâvûd, mushaf tarihinin birincil kaynaklarından olan mezkûr eserde Kur'an'ın metinleşme sürecini bizzat Hz.

[794] Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve İ'râbüh*, nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût 1988.

Peygamber ve ilk üç neslin nakline dayandırarak aktarmaktadır. İbn Ebî Dâvûd, eserinde naklettiği rivayetlerin kendisine ulaşan tüm tariklerini ve varyantlarını aktarmış, böylelikle verilerin senet ve metin itibariyle mukayese edilerek en sıhhatli senet ve metnin ortaya koyulması için gerekli zemini sağlamıştır.

Bu eser, beş bölümden oluşmakta olup eserde vahiy kâtipleri, Hz. Peygamber döneminde vahyin kayıt altına alınması, Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem'i, Hz. Osman döneminde istinsah edilmesi, şahsî mushafların toplanarak imha edilmesi, Abdullâh b. Mes'ûd'un bu durumu hoş karşılamaması, mushaflarda gramer hatası olduğu hususundaki ihtilaflar, imâm mushaf ve şehir merkezlerine gönderilen mushaflar arasındaki farklılıklar, Haccâc b. Yûsuf'un Osman mushafında yaptığı değişiklikler, sahâbe mushafları arasındaki farklılıklar, tâbiîn mushafları, mushafların yazılışındaki ihtilaflar, mushafın cüzlere bölünmesi, mushafların yazılmasından ücret alınması, mushaf yazacak kimsenin taşıması gereken hassasiyetler, mushafın onar âyet olarak bölümlere ayırılması, mushafların noktalanması, mushafların altınla yazılması, altınla süslenmesi ve mushafların âlim satımı gibi konular ele alınmıştır. Eserde yer alan konumuza ilişkin rivayetlerin kaynak değeri tezimizin ikinci bölümünde tahlile tabi tutulduğu için verdiğimiz bu malumatla iktifa ediyoruz.[795]

H. Ebû Bekir el-Bâkıllânî, *el-İntisâr li-Sıhhati Nakli'l-Kur'ân*

Ehl-i sünnet'in önemli temsilcilerinden olan ünlü Eş'arî kelamcısı Bâkıllânî'nin (ö. 403/1013) Şiîlerin Kur'an'ın tahrif edildiği yönündeki iddiasına cevap olarak kaleme aldığı *el-İntisâr li-Sıhhati Nakli'l-Kur'ân ve'r-Red alâ men Nehalehü'l-Fesâd bi'z-Ziyâde ve'n-Noksân* isimli eseri mushaf tarihi açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[796] Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasımı gerçekleştirilen eser, Ebû Abdullâh es-Sayrafî tarafından *Nüketü'l-İntisâr li-Nakli'l-Kur'ân li'l-İmâm el-Bâkıllânî* adıyla ihtisar edilmiştir.[797]

Bâkıllânî, günümüze intikal eden Kur'an metninin fazlalık veya noksanlık gibi hiçbir tahrife maruz kalmadığını, aksine Allah'tan nazil olduğu şekliyle nakledilerek sonraki nesillere intikal ettiğini savunduğu bu eserde konumuza ilişkin olarak Kur'an'ın Hz.

[795] Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1985.
[796] İlgili eser bir Yüksek Lisans tezi kapsamında araştırma konusu edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Abdulvahap Kösesoy, *el-İntisâr Bağlamında Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara 2019.
[797] Şerafettin Gölcük, "Bâkıllânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Nisan 2021).

Peygamber'in sağlığında yazıyla tespiti, âyet ve sûrelerin tertibi, ilk ve son nazil olan âyetler, nesihle ilişkilendirilen âyetler, yedi harf ve kıraatler, Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilmesi, cem' sürecinde yaşananlar, cem' edilen metnin muhafazası, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyeti, heyette yer alan kimseler, istinsah edilen mushafların özellikleri, istinsah edilen mushaflarda birtakım lahinlerin bulunması, istinsah edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesi, imâm mushafa uymayan şahsî mushafların imha edilmesi, Abdullâh b. Mes'ûd'un kendi kıraatine tabi olanlara şahsî mushaflar imha edilirken mushaflarını saklamalarını tavsiye etmesi, imâm mushaf ve şehir merkezlerine gönderilen mushaflar arasındaki farklılıklar, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman'ın icra ettikleri faaliyetler arasındaki farklılıklar, Haccâc b. Yûsuf'un imâm mushafta değişiklik yaptığı iddia edilen âyetler ve sahâbenin şahsî mushafları arasındaki farklılıklar gibi mushafın metinleşme sürecine ilişkin çok sayıda rivayeti senetleriyle birlikte ele almıştır. Bâkıllânî'nin döneminde ileri sürülen tahrif iddialarına cevap niteliğinde kaleme aldığı bu eserde konuya ilişkin çeşitli argümanlar geliştirerek meselelere açıklık getirdiği görülmektedir.[798]

I. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân*

Kur'an'da yer alan âyetlerin sayısı, mushaf yazım edebiyatında incelenen meselelerden biridir. Zira âyetlerin sayısı hakkında ashâbdan farklı rivayetler nakledilmiş ve bu da bu hususta ki ihtilafı beraberinde getirmiştir. Bu konuya ilişkin ilk müstakil eser Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) tarafından *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân* ismiyle kaleme alınmıştır. Müellif, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserde de bizlere birinci elden veri sağlamaktadır.

Dânî, eserde ilk olarak ele aldığı meselenin Hz. Peygamber'in uygulamalarından neşet ettiğini vurgulamak adına ta'şîr ve tahmîs şeklinde Kur'an'ı cüzlere ayırmanın ve âyetleri saymanın Hz. Peygamber tarafından uygulandığı yönündeki bilgileri aktarmaktadır. Akabinde âyetlerin tertibinin ve sayısının Hz. Peygamber tarafından bildirildiğini savunarak selefin âyetleri saydıkları ve ihtilaf ettikleri yönündeki rivayetlere yer vermektedir. Ardından Hz. Osman'ın istinsah ettiği mushaflardaki âyetlerin sayısına ilişkin rivayetleri ele alarak [birisi Hz. Osman'ın muhafaza ettiği imâm mushaf, diğeri Medîne halkına gönderilen mushaf olmak

[798] Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Isâm el-Kudât, Dâru'l-Feth, Ammân 2001.

üzere] Medîne'de yer alan iki mushaf ile Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm'da yer alan mushafların âyet sayısı hakkında bilgi vermektedir. Nihâî olarak âyetlerin sayısına ilişkin ihtilafın besmeleyi âyet sayıp saymamak, âyet sonlarını farklı kıstaslara göre tespit etmek, vakıf ve vasıl yerlerini farklı tespit etmek ve hurûf-ı mukatta'a harflerini müstakil bir âyet sayıp saymamak gibi nedenlerden kaynaklandığını ifade ederek Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar tüm sûrelerin kelime, harf ve âyet sayısına ilişkin bilgi vermektedir.[799]

J. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, ulûmu'l-Kur'ân literatürü içerisinde konumuza ilişkin muhteva sunan eserlerden biridir. İbnü'l-Cevzî eserinde konumuza ilişkin olarak Mekkî ve Medenî âyetler, âyetlerin ve sûrelerin sayısı, nâsih ve mensûh meselesi, yedi harf, kıraatler, istinsah sonrası Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm'a gönderilen mushafların imlası ve resmü'l-mushaf meselesine ilişkin bilgilere yer vermektedir. Müstakil bir başlık altında ele aldığı yedi harf meselesine ilişkin çok sayıda kanaatin mevcut olduğunu ifade eden İbnü'l-Cevzî, bu konuda ileri sürülen bazı görüşleri örnekleriyle birlikte zikretmekte ve yedi harf hakkındaki kendi kanaatinin yedi fasih Arap lehçesi yönünde olduğunu belirtmektedir. Resmü'l-mushaf meselesi için de özel bir başlık açan İbnü'l-Cevzî, "Kitâbetü'l-Mushaf ve Hicâüh" olarak nitelendirdiği bu başlık altında mushaftaki bazı kelimelerin yazımında farklı imlaların takip edildiğine değinerek أن لا– مما–من ,فيما–في ما ,لكي لا–لكيلا ,الربا–ربا ,أمن–أم من ,إنما–إن ما ,ثمرة–ثمرت ,لعنة–لعنت ,معصية–معصيت ,كلمة–كلمت ,نعمة–نعمت ,ألا فإن لم–فإلم ,بئسما–بئس ما ,ما ibarelerinin yazımının hangi âyetlerde farklılık arz ettiğini inceleyerek söz konusu istisnâî imlaları örnekleriyle birlikte zikretmektedir. Sûrelerin sayısı başlığı altında ise sahâbe mushafları içerisinde farklılık arz eden Abdullâh b. Mes'ûd'un ve Übey b. Ka'b'ın şahsî mushaflarına ilişkin nakillere yer vermektedir. Âyetlerin sayısı bağlamında ise Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm'da kıraatleri yaygınlık kazanan kurrânın âyetlerin sayımında farklılık arz eden tutumlarına yer vermektedir. Nâsih ve mensûh meselesine ilişkin müstakil bir telifi bulunan İbnü'l-Cevzî, bu eserinde neshin manasını ve çeşitlerini veciz bir şekilde ele almaktadır. İbnü'l-Cevzî, mushaf tarihi ile ilintili ele aldığı bu meselelere ilişkin

[799] Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Merkezü'l-Mahtûtât, Kuveyt 1994.

isnat verileriyle birlikte çok sayıda rivayete yer vermektedir.[800]

K. Ebü'l-Hasan es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*

Ebü'l-Hasan es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'* adlı eseri, ulûmu'l-Kur'ân literatüründe mushaf tarihine ilişkin muhteva sunan eserlerden biridir. Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından iki cilt halinde yayımlanan eserde 10 başlık yer almaktadır. Mevcut başlıklar içerisinde konumuza ilişkin olan konular şunlardır:

Nesru'd-dürer fî zikri'l-âyât ve's-süver: Bu başlık altında ilk inen âyetler, sûre ve âyetlerin nüzûl sıralaması ve nüzûl yerleri [Mekkî-Medenî] hakkında bilgi verilmektedir.

es-Seb'atü'l-ahruf: Bu başlık altında Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiği yönündeki rivayetlere yer verilmektedir.

Te'lîfü'l-Kur'ân: Bu başlık altında Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminden itibaren yazıya geçirilmesi, Hz. Ebû Bekir döneminde dağınık yazı malzemelerinden toplanarak cem' edilmesi, Hz. Osman döneminde istinsah edilerek çoğaltılan mushafların şehir merkezlerine gönderilmesine ilişkin rivayetler aktarılmaktadır.

Teczietü'l-Kur'ân: Bu başlık altında Kur'an'ın bölümlere ayrılarak okunmasının Hz. Peygamber'in uygulamalarındaki örneklerini sunmakta ve ashâbın bunu uygulamayı sürdürdüğü, Haccâc'ın ise hafızları ve kurrâları bir araya toplayarak Kur'an'ın kaç harften oluştuğunu, yarısının, yedide birlik ve üçte birlik cüzlerinin hangi sûrelere tekabül ettiğini araştırmalarını istediği ve resmî olarak mushaf metnini cüzlere ayırmaya yönelik düzenlemeler gerçekleştirdiği aktarılmaktadır.

Akva'l-uded fî ma'rifeti'l-aded: Sehâvî, bu başlık altında âyetlerin sayısına ilişkin muhteva sunmaktadır. Hz. Osman'ın istinsah ettiği Medîne'deki iki mushaf, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm'da yer alan mushaflardaki âyet sayılarını aktarmakta fasıla verdikleri farklı yerleri bildirerek âyet sayısındaki ihtilafın neden kaynaklandığı hakkında bilgi vermektedir.

et-Tavdu'r- râsih fi'l-mensûh ve'n-nâsih: Sehâvî, bu başlık altında nâsih ve mensûh

[800] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Hasan Ziyâüddîn Itr, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 1987; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 208.

meselesini ele almaktadır. Öncelikle nesih, nâsih ve mensûh kavramlarını tanımlayarak başlayan müellif, ardından neshin hikmetini, istisna ve tahsisten farkını ve şartlarını aktararak meseleyi veciz bir şekilde özetlemektedir.[801]

L. Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz*

Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-Vecîz* adlı eseri ulûmu'l-Kur'ân literatürünün başat eserlerinden biridir. Yedi harf meselesi çerçevesinde mushaf tarihine ilişkin çok sayıda meseleye yer veren bu eserin, mushaf tarihi literatürü içerisinde zikredilmesi mümkündür.

Tayyar Altıkulaç tarafından *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin Tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz* ismiyle tek cilt halinde neşredilen bu eserde altı bölüme yer verilmektedir. Eserin yalnızca konumuza ilişkin olan ilk beş bölümünü incelemekle iktifa edeceğiz.

el-Bâbü'l-evvel: fi'l-beyân an keyfiyyeti nüzûli'l-Kur'ân ve tilâvetihi ve zikru huffâzihi fî zâlike'l-evân: Bu başlık altında Kur'an'ın indirilişi, her yıl arz edilişi, Hz. Peygamber'in huzurunda yazıya geçirilişi, Kur'an'ın yazıldığı yazı malzemeleri, ilk ve son inen âyetler, Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberleyenler ve nâsih ve mensûh meselesine ilişkin rivayetlere yer verilmektedir.

el-Bâbü's-sânî: fî cem'i's-sahâbe radıyallâhu anhumu'l-Kur'âne ve îzâhu mâ fe'alehu Ebû Bekr ve Umer ve Usmân: Bu başlık altında Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilmesi, Hz. Osman döneminde istinsah edilmesi, istinsah edilen mushaf nüshalarının şehir merkezlerine gönderilerek şahsî mushafların imha edilmesine dair rivayetler yer almaktadır.

el-Bâbü's-sâlis: fî ma'nâ kavli'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem "Ünzile'l-Kur'ân alâ seb'ati ahrufin.": Ebû Şâme el-Makdisî bu başlık altında Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesine ilişkin rivayetlere yer vermekte ardından âlimlerin yedi harfe ilişkin yorumlarını ele almaktadır. Son olarak yedi harfin çeşitli lehçeleri konuşan Arapların farklı lehçelerle okumalarına imkân tanıyan bir ruhsat olduğu ve yedi harfteki yedi rakamının kesretten kinaye olduğu yönündeki kanaatini aktarmaktadır.

---

[801] Ebü'l-Hasan Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü't-Türâs, Mekke 1987.

el-Bâbü'r-râbi': fî ma'ne'l-kırââti'l-meşhûra el-ân ve ta'rîfü'l-emr fî zâlike keyfe kâne: Bu başlık altında meşhur yedi kıraat ele alınmakta ve yedi harf ile yedi kıraat arasındaki ilişki incelenmektedir. Ebû Şâme el-Makdisî, yedi harf ruhsatının Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde tek harfe indirgenerek Kureyş lehçesi üzere imla edildiğini, şehir merkezlerine gönderilen [hareke ve nokta bulunmayan] mushafların imlasının imkân sağladığı kıraatlerin okunmaya devam ettiğini, böylece kıraatlerin ortaya çıktığını aktarmaktadır. Bu kıraatlerin sayısı çok fazlayken önde gelen kıraatlerin İbn Mücâhid tarafından tahdîd edilmesiyle meşhur yedi kıraatin yaygınlık kazandığını, bunun yedi harf ve yedi kıraatin birbirine karıştırılmasına neden olduğunu aktarmaktadır.

el-Bâbü'l-hâmis: fi'l-fasl beyne'l-kırâati's-sahîhati'l-kaviyye ve'ş-şâzzeti'd-daîfeti'l-merviyye: Ebû Şâme el-Makdisî bu başlık altında sahih ve şâz kıraat kavramlarına açıklık getirmekte, ardından sahih kıraatlerin yedi harf ruhsatından neş'et ettiğine değinerek istinsah sonrası süreçte kıraatlerin seyrini incelemekte, son olarak sahih kıraatin şartlarının neler olduğuna ve bu şartları sağlamayan şâz kıraatlere ilişkin bilgi vermektedir.[802]

M. İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, *el-Burhân fî Tertîbi Süveri'l-Kur'ân*

Kur'an'ın metinleşme sürecinde sûrelerin mushaftaki tertibinin nasıl düzenlendiği, bunun Hz. Peygamber'in talimatı ile mi yoksa ashâbın içtihadı ile mi gerçekleştirildiği ilk kez İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin (ö. 708/1308) *el-Burhân fî Tertîbi Süveri'l-Kur'ân* adlı eseri ile müstakil bir çalışmaya konu edinilmiştir. Eserinde ilk olarak "Bâbü't-Ta'rîf bi-Tertîbi's-Süver" isimli bâb başlığına yer vererek sûrelerin tertibine ilişkin değerlendirmelerde bulunan İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, ardından Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar mushaf tertibinde birbirini takip eden sûreler arasındaki anlam ilişkisini (tenâsüb) ele almaktadır.

İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, "Bâbü't-Ta'rîf bi-Tertîbi's-Süver" başlığı altında âyetlerin sûre içerisindeki yerlerinin Hz. Peygamber tarafından tevkîfî olarak belirlendiği hususunda bir ihtilafın olmadığını fakat buna karşılık sûrelerin tertibinin tevkîfî mi yoksa içtihâdî mi olduğu hususunda ihtilaf olduğunu aktarmaktadır. Ulemanın kahir ekseriyetinin kanaatinin, Hz. Osman'ın istinsah ettiği mushaflardaki sûre tertibinin sahâbenin içtihadıyla gerçekleştiği yönünde olduğunu ifade eden İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, bazı âlimlerin bu görüşün aksini

[802] Şehabeddîn Abdurrahmân b. İsmâîl Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin Tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Tayyar Altıkulaç, Dâru Vakfi'd-Diyâneti't-Türkî li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Ankara 1986.

savunarak âyetler gibi sûrelerin tertibinin de Hz. Peygamber tarafından tevkīfî olarak belirlendiğini ifade ettiklerini kaydetmektedir. Akabinde kendi kanaatine yer vererek mevcut iki zıt görüşü telif etmektedir. O, Hz. Peygamber'den varid olan rivayetlerden hareketle zehraveyn [Bakara, Âl-i İmrân], es-seb'u't-tuvel olarak nitelenen yedi uzun sûre [Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En'âm, A'râf ve Tevbe/Yûnus], hâ-mîm ile başlayan sûreler [Mü'min, Fussilet, Şûrâ, Zuhruf, Duhân, Câsiye, Ahkāf], mufassal sûreler [Kāf ilâ Nâs] başta olmak üzere mushaftaki sûrelerin tertibinin büyük bir çoğunluğunu Hz. Peygamber'in ashâbına öğrettiğini, ashâbın da Hz. Peygamber'den öğrendikleri bilgi ve tecrübelerden hareketle sûreleri tertip etiklerini, dolayısıyla sûrelerin tertibinin tevkīfî olduğunu savunmaktadır. Ona göre asıl ihtilaf noktası şudur: Hz. Peygamber'in bu tertibe ilişkin bir buyruğu mevcut mudur yoksa ashâb bu tertibi Hz. Peygamber'in gerek namaz gerek sair vakitlerde Kur'an tilâvetlerinden hareketle mi düzenlemişlerdir? İkinci durumda ashâba görüş belirtebilme vasatı sunulmaktadır. Ona göre ashâbın içtihadını kullandığı nokta, Hz. Peygamber'in muhtelif tertiple okuduğu sûre sıralamalarında çoğunlukla esas aldığı tertibe itibar etmeleridir. Hülâsa, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, sûrelerin tertibinin Hz. Peygamber'in gerek sözlü gerek fiilî uygulamalarından hareketle ashâbın kısmî içtihadıyla ortaya koyulduğunu savunmaktadır.[803]

N. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*

Endülüs medeniyet havzasının önemli simalarından olan Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-Muhît* adlı tefsiri, mushaf tarihi ve kıraatlere ilişkin zengin bir muhteva sunmaktadır. Tabakāt kaynaklarında mukrî sıfatıyla anılan[804] Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin bu itibarla eserinde şâz ve mütevâtir kıraatlere etraflı bir şekilde yer verdiği görülmektedir. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin kendisine ulaşan tüm kıraat vecihlerinin edebî yönden incelenmesine geniş bir şekilde yer verdiği bu hacimli eserde resmü'l-mushafa ilişkin de etraflı bir muhteva ile karşılaşılmaktadır. Eserde Abdullâh b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Osmân b. Affân, Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe, Enes b. Mâlik, Hafsa bint Ömer, Âişe bint Ebî Bekir ve Yahyâ b. Ya'mer'in mushaflarının yanı sıra istinsah edilerek Medîne, Mekke, Şâm, Basra ve Kûfe'ye gönderilen mushafların imlalarına ilişkin nakillere yer verilmektedir. Bu bağlamda Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin âyetleri tefsir ederken âyette geçmekte olan

[803] Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr es-Sekafî, *el-Burhân fî Tertîbi Süveri'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Şa'bânî, Vizâratü'l-Evkāf ve'ş-Şuûnü'l-İslâmiyye, Muhammediye 1990.
[804] Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, s. 387; İbnü'l-Cezerî, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, II. 285-286.

kelimelerin istinsah edilen mushaflardaki ve sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn mushaflarındaki imlasına ilişkin kendisine ulaşan bir nakil mevcut ise senetleriyle birlikte zikrettiği ve açıkladığı görülmektedir. Eserin ilk ve son inen âyetler, nesihle ilişkilendirilen âyetler, Kur'an'ın cem'i, zü'ş-şehâdeteyn meselesi, mushaf imlası ve kıraatler gibi mushaf tarihi ile ilintili pek çok meseleye ilişkin bilgi ihtiva etmesi, ilgili tefsir literatürünün içerisinde zikredilmesine olanak sağlamaktadır.[805]

O. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*

Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eseri, ele aldığı meselelerin tetkikinde kullandığı yöntem ve takip ettiği usul itibariyle fezâilü'l-Kur'ân literatüründe ayrı bir öneme haizdir. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, tefsirine zeyl olarak kaleme aldığı *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde, hadis kaynaklarında yer alan ilgili rivayetleri aktardıktan sonra senet ve metni değerlendirerek bazı eserlerden iktibasta bulunmakta ve "kultü" ifadesiyle rivayetlere dair kanaatini aktarmaktadır. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî tarafından tek cilt halinde yayımlanan bu eserde Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin pek çok bilgi ve değerlendirme yer almaktadır.

İbn Kesîr, eserinde Buhârî'nin "Fezâilü'l-Kur'ân" başlıklı bölümünün iskeletini esas almakta, çeşitli hadis kaynaklarıyla muhtevayı zenginleştirmektedir. Eserde Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin yer verilen konu başlıkları şunlardır:

Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân: İbn Kesîr, bu bâb başlığı altında öncelikle vahyin başlangıcı, ilk inen ve son inen âyetler, nüzûl sürecinde yaşananlar, Mekkî ve Medenî sûrelerin ayırt edici özellikleri ve vahyin kaç senede nazil olduğuna ilişkin rivayetleri aktarmakta ve yer yer âlimlerin bu konulardaki muhtelif görüşlerine değinmektedir. İbn Kesîr, devamında Kur'an'ın apaçık bir Arapça ile indirildiği yönündeki âyet-i kerîmeyi destekler mahiyetteki rivayetleri nakletmekte ve mushafların istinsah sürecinde Hz. Osman'ın, istinsah heyetine herhangi bir hususta ihtilafa düşmeleri durumunda Kureyş kabilesinin lehçesi ile yazmaları yönündeki emrine ve istinsah heyetinde yer alan kimselere dair muhteva sunmaktadır.

Cem'u'l-Kur'ân: İbn Kesîr, bu başlık altında Kur'an'ın cem'ine ilişkin rivayetler

[805] Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, nşr. Sıdkī Muhammed Cemîl, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2000.

çerçevesinde Kur'an'ın metinleşme sürecini tetkik etmektedir. O, bu başlığın hemen öncesinde "Fâidetün Celîletün Hasenetün" kaydıyla Kur'an'ı Hz. Peygamber döneminde cem' eden kimselerin kimler olduğunu not düşerek meseleye giriş yapmaktadır. Akabinde Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem' edilme sürecine ilişkin çok sayıda rivayet aktararak rivayetleri değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Kitâbetü Osmân radıyallâhu anh li'l-Mesâhif: İbn Kesîr, bu başlık altında zamanla insanlar arasındaki kıraat farklılıklarının birbirlerini tekfire vardırması üzerine Hz. Osman döneminde Zeyd b. Sâbit'in nezaretinde dört kişilik bir heyetle Kureyş kabilesi lehçesi esas alınarak istinsah edildiğini ve şehir merkezlerine gönderildiğini, bu istinsahta sûrelerin Hz. Peygamber'in uygulamaları esas alınarak Hz. Osman tarafından tertip edildiğini, imâm mushafın imlasına uymayan mushafların yakılmak suretiyle imha edildiğini, Abdullâh b. Mes'ûd'un şahsî mushaflar imha edilirken kendi kıraatine tabi olan kimselere mushaflarını saklamalarını tavsiye ettiğini, başlangıçta serzenişte bulunan Abdullâh b. Mes'ûd'un sonraları Hz. Osman'ın mushafları istinsah etmesini tasvip ettiğini aktarmaktadır. Yine bu başlık altında Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen mushafın sırasıyla Ebû Bekir, Ömer ve Hafsa tarafından muhafaza edildiğini, Hafsa'nın vefatının ardından Mervân b. Hakem tarafından insanlar [iki tane otorite olan mushaf olması nedeniyle] ihtilafa düşer endişesiyle yakıldığını, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vefatının akabinde nüzûl sıralamasını esas alarak şahsî bir mushaf derlediğini ifade eden rivayetlere yer vermektedir. Ardından Hz. Osman'ın istinsah ettiği mushaflar içerisinde kendi döneminin en meşhur mushafı olan Şâm mushafı hakkında malumat vermektedir. Önceleri Taberiyye'de muhafaza edilen bu mushafın hicrî 518 senesi dolaylarında Şâm'a intikal ettiğini, bu mushafın Şâm'daki Dımaşk Camii'nin doğu rüknünde yer almakta olduğunu, kendisinin bizzat bu mushafı gördüğünü ve deve derisinden imal edildiğini tahmin ettiği bir parşömene yazılan bu mushafın ebatının büyük, mürekkebinin kaliteli, hattının ise açık bir hat olduğunu haber vermektedir. Bunları aktardıktan sonra bir sonraki meseleye giriş mahiyetinde şifahî kültürün yaygın olduğu Araplarda kitâbet hemen hiç yaygın değilken ashâbın, Enbâr halkından kitâbeti öğrenen Bişr b. Abdülmelik kanalıyla kitâbeti öğrendiklerini aktarmaktadır.

Zikru küttâbi'n-nebî: İbn Kesîr, bu başlık altında Zeyd b. Sâbit'in Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinden olduğunu aktarmakta ve Buhârî'nin bu bâb başlığı altında Zeyd b. Sâbit haricinde Hz. Peygamber'in kâtiplerine yer vermediğini kaydederek Buhârî'yi tenkit etmektedir.

Ünzile'l-Kur'ân alâ seb'ati ahrufin: İbn Kesîr, bu başlık altında Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiği yönündeki rivayetleri aktararak rivayetlerin sıhhatine ilişkin değerlendirmelerde bulunmakta, ardından âlimler tarafından yedi harf hakkında yapılan yorumları detaylı olarak ele almaktadır. Bu başlık altında bir fasıl açarak yedi kıraat meselesine müteallik iktibaslarda bulunmakta ve yedi kıraatin yedi harf olmadığını, kıraatlerin yedi harften yalnızca birini içerdiğini ifade etmektedir.

Te'lîfü'l-Kur'ân: İbn Kesîr, bu başlık altında Kur'an'ın tertibine ilişkin rivayetleri aktarmaktadır. Hz. Âişe'nin mushaf tertibini esas almak için mushafını görmek isteyen Iraklı bir kimseye mushafın hangi tertip sıralaması esas alınarak yazıldığının ehemmiyeti olmadığı şeklinde çıkıştığını, ilk inen ve son inen âyetlere dair malumat verip mushafını imla ettirdiğini aktardıktan sonra İbn Kesîr, bu olayın Hz. Osman'ın belli bir tertip üzere mushafları istinsah etmesinden önce yaşanmış olabileceğini ifade etmektedir. Ardından İbn Mes'ûd'un mushaf tertibine ilişkin açıklamalarına yer veren İbn Kesîr, bu başlık altında son olarak âyet ve sûrelerin tertibine ilişkin gelenekte ortaya konulan görüşleri tetkik etmektedir.

Naktu'l-mesâhif: İbn Kesîr, bu başlık altında mushafların noktalanması ve harekelenmesini kimin icra ettiği konusunda yer verilen muhtelif isimleri zikretmekte ardından ashâbın belli endişelerden hareketle mushaf metnine ta'şîr'in (onarlı âyetleri belirten işaretler), sûre başlangıçlarını belirten işaretlerin ve âyetlerin sayıları gibi açıklayıcı ilavelerin kaydedilmesini hoş karşılamadığı yönünde rivayetlere yer vermektedir. Faslın sonunda Hz. Peygamber döneminde her yıl gerçekleşen arzaları aktarmakta ve Hz. Osman'ın imâm mushafı son arzayı esas alarak istinsah ettirdiğini kaydetmektedir.

el-Kurrâ' min ashâbi'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem: İbn Kesîr, bu başlık altında Hz. Peygamber'in ashâbı içerisinde Kur'an'ı ezberleyen kurrâ sahâbîlerin kimler olduğunu, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın kimlerden öğrenilmesini tavsiye ettiğini aktarmıştır.

İbn Kesîr'in mushaf yazım geleneğine ilişkin ele aldığı meseleler bunlardır. İbn Kesîr'in, kendisinden önce Kur'an'ın metinleşme sürecini ele alan gerek hadis kaynaklarından gerek müstakil kaynaklardan -referans göstermek suretiyle- istifade ettiği, böylelikle mevcut birikimi özetleyerek kritik eden bir kaynak niteliği kazandığı görülmektedir. İbn Kesîr'in *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserinin kaynakları arasında Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta'*, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *el-Müsned*, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh*, Müslim'in (ö.

261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh*, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) *es-Sünen*, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-Sahîh*, Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307/919) *Müsned*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*, İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif*, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemü'l-Kebîr*, Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-Sünen*, Bâkıllânî'nin (ö. 403/1013) *el-İntisâr li-Nakli'l-Kur'ân*, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071), *et-Temhîd*, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-Tenzîl*, İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinin zikredilmesi mümkündür.[806]

P. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*

Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından Kur'an ilimlerine ilişkin olarak kaleme alınan *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eser, ulûmu'l-Kur'ân literatüründe ilgili meseleleri etraflı bir şekilde ele alan en eski eserdir. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm tarafından dört cilt olarak yayımlanan eserde Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin pek çok meseleye yer verilmektedir.

Zerkeşî, eserinde konuları "nev'" olarak nitelendirdiği 47 bölüm başlığı altında ele almakta ve ana başlıkların altında zaman zaman "fasıl", "fâide", "kāide" ve "tenbîh" gibi alt başlıklar açarak meseleye ilişkin önemli kayıtlara yer vermektedir. Eserde Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin bilgi verildiğini tespit ettiğimiz başlıklar şunlardır:

en-Nev'u'l-Hâdî Aşara: Ma'rifetü alâ kem lügatin nezele: Zerkeşî, bu başlık altında öncelikle yedi harfe ilişkin temel hadis kaynaklarında yer alan rivayetleri zikretmekte, ardından konunun izahında çok sayıda müfessirin kanaatine yer vermektedir. Yedi harfe ilişkin ihtilafın naslarda sarih bir izahın bulunmamasından kaynaklandığını ifade eden Zerkeşî, yedi harfin cumhur ulema tarafından Hz. Peygamber'in ashâbına verdiği kolaylaştırıcı bir ruhsat olarak yorumlandığını aktarmaktadır.

en-Nev'u's-Sâlis Aşara: fî beyâni cem'ihi ve men hafizehu mine's-sahâbe radıyallâhu

[806] Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân*, nşr. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kāhire 1995.

anh: Zerkeşî, bu başlık altında öncelikle Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem'ine ilişkin nakilleri aktarmakta ve Hz. Peygamber'in yazılan vahiy malzemesini bir âyet nazil olur yahut bir âyet neshedilir ve bu da dinde ihtilafa neden olur endişesiyle iki kapak arasında bir mushafta telif etmediğini ifade etmektedir. Akabinde Hz. Osman döneminde mushafların istinsah edilmesine ilişkin rivayetlere yer vererek ashâbın Kur'an'ı, Hz. Peygamber'in tevkîfî olarak tertip ettiği şekliyle cem' ve istinsah ettiğini; Kur'an vahyinin levh-i mahfuzda da bugün mushaflarımızdaki tertip üzere kayıtlı olduğunu aktarmaktadır. O bu başlık altında çok sayıda âlimin cem' ve istinsah sürecine ilişkin görüşlerine yer vermektedir.

Zerkeşî, bunları aktardıktan sonra bir fasıl açarak Hz. Osman'ın istinsah ettiği mushafların sayısına değinmekte ve Ebû Amr ed-Dânî'den iktibasta bulunarak Hz. Osman'ın Kûfe, Basra, Şâm ve Medîne'de kalmak üzere dört nüsha istinsah ettiğini aktarmaktadır.

en-Nev'u'r-Râbi' Aşara: Ma'rifetü taksîmihi bi-hasebi süverihi ve tertîbü's-süveri ve'l-âyât ve adedüha: Zerkeşî, bu başlık altında istinsah edilen mushaflardaki âyet ve sûre sıralamasının tevkîfî mi yoksa içtihâdî mi olduğunu ele almakta ve âlimlerin bu konudaki görüşlerini etraflıca aktarmaktadır. Nihaî olarak kendi kanaatinin âyet ve sûreler arasındaki tenâsübün ancak ilâhî olabileceği yönünde olduğunu dolayısıyla âyetlerin de sûrelerin de tevkîfî olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra sûrelerin âyetlerinin sayısına [uzunluklarına] göre taksim edilerek tıvâl, miûn, mesânî ve mufassal şeklinde isimlendirilmesine ilişkin bilgiler vermektedir.

en-Nev'u's-Sâdis Aşara: Ma'rifetü mâ vaka'a fîhi min gayri lügati ehli'l-hicâz min kabâili'l-Arab: Zerkeşî, bu başlık altında yedi harf rivayetlerinden hareketle Kur'an'ın çeşitli Arap lehçeleri üzere indirildiği yönündeki ihtilaflı rivayetlere yer vermektedir.

en-Nev'u'l-Hâmis ve Işrûn: İlmü mersûmi'l-hat: Zerkeşî, bu başlık altında "mersûmü'l-hat" olarak nitelediği Hz. Osman tarafından istinsah edilen mushafların imlasını ele almaktadır. Âlimlerin imâm mushafın özgün imlasına uymanın gerekliliğine ilişkin görüşlerine yer vermekte ve imâm mushafın imlasını yerleşik imla kurallarından ayıran farklılıkları [harf ziyâdesi yahut harfin hazfedilmesi] detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Zerkeşî, resmü'l-mushafın tevkîfî olmadığını kabul etmekte ve muhtemel okuyuş hatalarının önüne geçmek ve mushafın okunmasını kolaylaştırmak adına gelişen imladan istifadenin gerekli olduğunu savunmaktadır.

en-Nev'u's-Selâsûn: Ma'rifetü nâsihihi min mensûhihi: Bu başlık altında neshe ilişkin

temel tartışmalara yer veren Zerkeşî, sırasıyla neshin manasına, çeşitlerine, nâsih ve mensûh âyetlere ve nesih ile bedâ anlayışındaki farklılıklara ilişkin ortaya koyulan görüşleri aktararak zengin bir muhteva sunmaktadır.[807]

R. Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân*

Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde kendisinden önceki birikimden istifade ederek oldukça zengin bir muhteva sunmaktadır. Bu eser, Kur'an vahyinin metinleşme sürecine ilişkin rivayet ve değerlendirmelere etraflı bir şekilde yer vermesi hasebiyle literatürün başat kaynakları arasında yer almaktadır. Suyûtî'nin eserinde mushaf tarihine ilişkin rivayetleri bir hadisçi titizliğiyle senetleriyle birlikte vermesi mushaf tarihi araştırmacılarına bilgilerin sıhhatini ve kaynağını araştırmada nitelikli veriler sunmaktadır. Bu eseri mushaf tarihi için elzem kılan bir diğer husus ise eserde İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) günümüze intikal etmeyen *er-Red alâ men Hâlefe Mushafe Osmân* isimli eserinden ve yine eseri günümüze intikal etmeyen İbn Eşte'nin (ö. 360/971) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinden çok sayıda iktibasta bulunarak mushaf tarihi literatürünün kayıp halkalarını bizlere sunmasıdır.

Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm tarafından dört cilt halinde yayımlanan eserde meseleler nev‘ olarak nitelenen seksen başlık altında ele alınmaktadır. Konumuza ilişkin başlıklar şunlardır:

en-Nev‘u's-Sâbi‘: Ma‘rifetü evveli mâ nezele: Suyûtî, bu başlık altında ilk inen âyetlerin hangileri olduğuna ilişkin muhtelif görüşleri aktararak bunların Alak sûresinin ilk beş âyeti, Müddessir sûresi, Fâtiha sûresi ve besmele olduğu yönündeki ihtilaflı rivayetlere yer vermektedir.

en-Nev‘u's-Sâmin: Ma‘rifetü âhiri mâ nezele: Suyûtî, bu başlık altında son inen âyetlerin hangileri olduğuna ilişkin muhtelif görüşleri aktarmaktadır. Son inen âyetler hakkında çok sayıda görüşe yer veren Suyûtî, bu konuda herhangi bir izahta bulunmamaktadır.

en-Nev‘u's-Sâdis Aşara: fî keyfiyyeti inzâlihi: Suyûtî, bu bölümde bir alt başlık açarak

[807] Ebû Abdullâh Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâihi, Kāhire 1957.

yedi harf meselesine ilişkin temel hadis kaynaklarında yer alan rivayetleri nakletmekte, akabinde kendi dönemine dek âlimlerin yedi harfin manasına ilişkin ortaya koydukları görüşlere yer vermekte, nihâî olarak kendi kanaatinin yedi harfin yedi kıraat olabileceği yönünde olduğunu ifade etmektedir. Ardından Hz. Osman mushafı ve yedi harf meselesine ilişkin bir alt başlık açarak istinsah edilen mushafların yedi harfi içerip içermediği yönündeki ihtilaftan söz ederek ulemanın bu konudaki kanaatlerine yer vermektedir.

en-Nev'u's-Sâmin Aşara: fî cem'ihi ve tertîbihi: Suyûtî, bu başlık altında Kur'an'ın cem' ve tertibine ilişkin bilgi vermektedir. Kur'an'ın cem' ve tertibinin üç aşamada tamamlandığını ifade eden Suyûtî, bunların ilkinin Hz. Peygamber hayattayken çeşitli yazı malzemelerine kaydedilmek suretiyle gerçekleştiğini, ikincisinin Hz. Ebû Bekir döneminde dağınık haldeki malzemenin bir araya toplanması kaydıyla icra edildiğini, üçüncü safhanın ise Hz. Osman döneminde sûreler tertip edilerek ve Kureyş lehçesi esas alınarak istinsah edilmesiyle tamamlandığını aktarmaktadır. Meşhur kanaate göre sayıları beş olan mushaf nüshalarının şehir merkezlerine gönderildiğini kaydeden Suyûtî, bu mushaflardaki âyet tertibinin bizzat Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirildiğini, sûre tertibi hakkındaysa tevkîfî ve içtihâdî olduğu yönünde iki farklı görüşün bulunduğunu fakat tevkîfî olduğu yönündeki görüşün daha tatmin edici olduğunu ifade etmektedir.

en-Nev'u't-Tâsi' Aşara: fî adedi süverihi ve âyâtihi ve kelimâtihi ve hurûfihi: Suyûtî, bu başlık altında Kur'an'daki sûre, âyet, kelime ve harf sayısına ilişkin bilgilere yer vermektedir. Bu konulardaki rivayetlere yer veren Suyûtî, rivayetlerdeki sayıların farklılık göstermesinin nedeninin Hz. Peygamber'in farklı okuyuşlarına dayandığını ifade etmekte; onun kimi zaman vakfettiği yerlerde kimi zaman vaslettiğini, bunları işiten sahâbîlerin âyetlerin sayısını farklı aktardıklarını izah etmektedir. Bunun yanı sıra besmele ve hurûf-ı mukatta'anın müstakil birer âyet sayılıp sayılmaması yönündeki kanaatlerin de bu ihtilafta etkili olduğunu zikretmektedir. Akabinde Hz. Osman'ın istinsah ettiği Medîne, Mekke, Şâm, Basra ve Kûfe'ye gönderilen mushaflardaki âyet sayısının farklılık göstermesine, Kur'an'daki her bir sûredeki âyet, kelime ve harf sayısına ilişkin nakillere yer vermektedir.

en-Nev'u'l-Işrûn: fî ma'rifeti huffâzihi ve ruvâtihi: Suyûtî, bu başlık altında Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberleyen ve Hz. Peygamber'den öğrendikleri kıraatleri aktararak günümüze intikalinde rol oynayan sahâbî ve tâbiîlerin kimler olduğuna ilişkin bilgilere yer vermektedir.

en-Nev'u's-Sânî ve's-Sâlis ve'r-Râbi' ve'l-Hâmis ve's-Sâdis ve's-Sâbi' ve'l-Işrûn: Suyûtî, bu başlıklar altında kıraat ihtilafları, mütevâtir kıraatlerin şartları, kıraat imamları, meşhur, âhâd, şâz, mevzû' ve müdrec kıraatler ve kıraatlerin tercihine ilişkin bilgi vermektedir.

en-Nev'u's-Sâbi' ve'l-Erba'ûn: fî nâsihihi ve mensûhihi: Nesih teorisinde klasik dönemin son evresini temsil eden Suyûtî, bu başlık altında nâsîh ve mensûh meselesine ilişkin kanaatlerine yer vermektedir. Kendi dönemine dek âlimler tarafından sayısı beş yüze kadar dayandırılan[808] mensuh âyet sayısını yirmiye indirgeyen Suyûtî, neshin ancak emir ve nehiyde vaki olacağını ifade ederek neshi sayısal olarak sınırlandırma yoluna gitmiştir. Tahsis ve istisnayı nesih addederek neshedilen âyetlerin sayısını uç noktalara taşıyan âlimlerin görüşlerini tenkit eden müellif, bu başlık altında kendi kanaati çerçevesinde neshin manasını, çeşitlerini, şartlarını izah ederek nesihle ilişkilendirilen naslara yer vermektedir.

en-Nev'u's-Sâdis ve's-Seb'ûn: fî mersûmi'l-hatt ve âdâbu kitâbetihi: Suyûtî , bu başlık altında Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushaflardaki imlanın temel özelliklerini aktarmakta, ardından nokta ve harekeden mücerret olan bu mushafların zamanla noktalanmasına, harekelenmesine, hizb ve cüzlere ayrılmasına ilişkin bilgilere yer vererek Halîl b. Ahmed'in mushaf metnine günümüzdeki şeklini verdiğini kaydetmektedir.[809]

III. KIRAAT LİTERATÜRÜ

Kıraat literatürü içerisinde Ebû Bekir b. Mücâhid'in (ö. 324/936) kıraatler arasında tercihte bulunmak suretiyle tedvin ettiği *Kitâbü's-Seb'a* adlı eseri, İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) şâz kıraatlere ilişkin *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân* adlı eseri, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) şâz kıraatlere ilişkin *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ* adlı eseri, Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) yedi harf ve kıraatlere ilişkin *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* adlı eseri, Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) Dânî'nin yedi kıraate ilişkin *et-Teysîr fi'l-Kırââti's-Seb'* adlı eserini manzum olarak ihtisâr ettiği *Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fi'l-Kırââti's-Seb'* adlı eseri ve İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) meşhur on kıraati derlediği *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr* adlı eseri mushaf tarihine ilişkin çok sayıda meseleye yer vermesi

[808] Ebû Abdülazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, nşr. Süleymân el-Hüseynî en-Nedvî, Dâru's-Sahve, Kāhire 1986, I. 84.
[809] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kāhire 1974.

hasebiyle ilgili kıraat literatürü arasında zikredilebilir.

A. Ebû Bekir b. Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*

Kıraatleri sınırlamaya yönelik tedvin çalışmalarının yürütüldüğü hicrî üçüncü asrın en önemli isimlerinden Ebû Bekir b. Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbü's-Seb'a* adlı eseri, kıraat tarihine yön veren başat eserlerdendir. İbn Mücâhid mukaddimesinde ifade ettiği üzere bu eseri, gayr-ı sahih kıraatlerin yaygınlaştığı ve mushaf imlasına uymayan şâz kıraatlerin kabul gördüğü bir vasatta kaleme almıştır. Bu anlamda söz konusu eseri, Hz. Osman'dan sonra kıraatlerde birliği sağlamaya yönelik yapılan tâlî bir çalışmanın ürünü olarak nitelememiz mümkündür. Zira İbn Mücâhid bu çalışmasıyla sahih kıraatleri belirleyerek yaygınlık kazanan hatalı okumaların önüne geçmeyi amaçlamış ve böylelikle kıraatlerdeki kayıtsızlığa sınır koyarak kıraat ilmini disipline etmiştir.

Meşhur ve mütevâtir yedi kıraatin ilk kaynağı olan İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a* adlı eserinde sahih kıraatler olarak Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm şehirlerinde kıraat birikimini en iyi yansıtan ve en çok teveccüh gören kıraat âlimlerini tercih etmektedir. Böylece Medîne'de Nâfi', Mekke'de İbn Kesîr, Kûfe'de Hamza, Âsım ve Kisâî olmak üzere üç ayrı âlim, Basra'da Ebû Amr ve Şâm'da ise İbn Âmir kıraatini seçtiğini belirtmekte ve ardından söz konusu yedi kıraat imamının biyografilerine, hoca ve talebelerine ilişkin bilgi vermektedir. Yedi kıraat imamının kıraatlerini kendisine ulaştıran senetlere ve imamların râvilerine yer veren İbn Mücâhid, Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar mushaf tertibini esas alarak bu imamların birbirlerinden ayrıldıkları kıraat vecihlerine yer vermektedir.[810]

B. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân*

İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân* adlı eseri, şâz kıraatlere ilişkin günümüze intikal eden en erken tarihli müstakil eser olması itibariyle ilgili literatür içerisinde öne çıkmaktadır. İbn Düreyd (ö. 321/933), Niftaveyh (ö. 323/935), İbn Mücâhid (ö. 324/936), İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) ve Sîrâfî (ö. 368/980) gibi dönemin önemli isimlerinden ilim tahsil eden İbn Hâleveyh'in eserinde sunduğu bilgiler, dönemin bilgi birikimini kıraat farklılıkları üzerinden sunması hasebiyle önem arz etmektedir. Eserde İbn Hâleveyh'in hocası İbn Mücâhid'den yaptığı nakiller, İbn Mücâhid'in şâz kıraatlere ilişkin birikimi hakkında bilgi

[810] Ebû Bekir b. Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*, nşr. Şevkī Dayf, Dâru'l-Ma'ârif, Kāhire 1980.

edinmemize olanak sağlamaktadır. Eserin genelinde sûrelerdeki şâz kıraatlerin kimlere ait olduğunu belirtmekle iktifa eden İbn Hâleveyh'in yer yer zikrettiği şâz kıraatleri sarf ve nahiv kuralları, Arap şiiri ve lehçelerinden hüccetler getirerek izah ettiği görülmektedir. Müellif, eserde mushaf tertibini esas alarak Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar tüm sûreleri tek tek ele alarak sûrelerdeki kıraat farklılıklarına işaret etmektedir. Eser bu bağlamda sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn, kıraat imamları ve râvilerine nispet edilen şâz kıraatlere ilişkin zengin bir muhteva sunmaktadır.[811]

C. İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ*

Kıraat tarihinde İbn Mücâhid sonrası dönemde yedili tasnif dışındaki sahih kıraatlerin şâz kabul edilerek itibar görmemesi üzerine İbn Cinnî (ö. 392/1002), *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ* adlı eserini kaleme almış ve şâz kavramının çerçevesini belirleyerek terk edilen sahih kıraatlere ilişkin farkındalık oluşturmayı amaçlamıştır.

İbn Cinnî, eserinde İbn Mücâhid'in *el-Kırââtü'ş-Şâzze* adlı eserini esas alarak şâz kıraatlere ilişkin açıklamalarda bulunmakta ve şâz kıraatleri delillendirerek Arap dilindeki örneklerini sunmaktadır. Söz konusu eser, şâz kıraatlerin Kur'an vahyinin metinleşme sürecinde nasıl konumlandırıldığına ilişkin zengin bir muhteva sunması hasebiyle ilgili kıraat literatürü içerisinde yer almaktadır.[812]

D. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*

Kıraat ilminin teşekkül sürecinin akabinde yedi harf ve kıraatler meselesini müstakil olarak ele alan ilk eser Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* adlı eseridir. Mekkî b. Ebî Tâlib eserin mukaddimesinde bu eseri *el-Keşf an Vücûhi'l-Kırââti's-Seb'* adlı eserine tetimme kabilinden yazdığını fakat akabinde talep üzerine müstakil bir eser olarak neşrettiğini ifade etmektedir. Eserde on beş bâb başlığına yer verilmektedir. Biz yalnızca konumuza ilişkin bâb başlıklarında yer verilen meseleleri izah etmekle iktifa edeceğiz. 3, 11, 12, 14 ve 15 numaralı bâblarda yer alan meseleler, konumuz açısından sadet

---

[811] Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*, nşr. Gotthelf Bergsträsser, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kāhire 1934.
[812] Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ*, nşr. Vizâratü'l-Evkāf, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kāhire 1999.

dışı olması nedeniyle zikredilmeyecektir.

Birinci bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib bu bâb başlığı altında yedi imama nispet edilen kıraatleri ve bu kıraatlerin yedi harfle bağlantısını ele almaktadır. Kıraatlerin yedi harf ruhsatından neşet ettiğini savunmakta ve mushaf imlasına mutabakat eden kıraatlerin korunmasına karşılık mushaf imlasının karakterine uymayan kıraatlerin terk edildiğini belirtmektedir. İstinsah esnasında mushafın tek lehçe ve tek harf üzere derlenmesiyle yedi harf ruhsatının kalkarak tek harfe indirgendiğini dolayısıyla kıraatlerin yalnızca bir harfi tazammun ettiğini ifade etmektedir.

İkinci bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib bu bâb başlığı altında mushaf imlasıyla örtüşen kıraat farklılıklarının sebebini izah etmektedir. Hz. Peygamber'in vermiş olduğu yedi harf ruhsatına ilişkin rivayeti nakleden Mekkî b. Ebî Tâlib, bu ruhsat verildikten sonra ashâbın her birinin Hz. Peygamber'den öğrendiği kıraat üzere okuduğunu ama hiçbirinin bir diğerinin kıraatini inkâr etmediğini aktarmaktadır. Fethedilen ülkelere Kur'an'ı ve İslâm'ı öğretmeleri için gönderilen sahâbîlerin kıraatlerinin gittikleri ülkelerde yaygınlaştığını, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde istinsah ettiği mushafları şehir merkezlerine gönderdiğini ve mushaf imlasına aykırı kıraatlerin okunmasını menederek kıraatte birliği sağlamaya çalıştığını ifade etmektedir. Böylece bölge halklarının okumakta oldukları kıraatler içerisinden yalnızca mushaf imlasının imkân tanıdığı kıraatleri okumaya devam ettiğini ve sonraki nesillere sahâbeden naklen aktarmayı sürdürdüklerini kaydeden Mekkî b. Ebî Tâlib, kurrânın nakillerindeki ihtilafın bundan ileri gelmekte olduğunu belirtmektedir.

Dördüncü bâb: Bu bâb başlığı altında Kur'an'ın cem'i meselesini ele alan Mekkî b. Ebî Tâlib, Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde Kur'an hafızlarının hafızalarında korunduğu ve iki kapak arasında derlenmediği hususunda tevâtürün bulunduğunu aktarmaktadır. Ardından Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem' faaliyetine ilişkin rivayetleri nakletmektedir.

Beşinci bâb: Bu bâb başlığı altında Hz. Osman döneminde Kur'an'ın Kureyş lehçesi esas alınarak tek harf üzere istinsah edilmesine ilişkin rivayetleri nakleden Mekkî b. Ebî Tâlib, istinsah edilen nüsha sayısının yedi adet olduğu görüşünü kabul etmekte ve istinsah sonrasında mushaf imlasına aykırı mushafların imha edildiğine ilişkin rivayetleri zikretmektedir.

Altıncı bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib, bu bâb başlığı altında yedi harfe ilişkin rivayetin

hangi anlama geldiğini izah etmekte ve yedi harfin Kur'an'da bulunan farklı lehçelerdeki ve kıraat edilen lafızlardaki farklı manalar olduğu görüşünü etraflı bir şekilde savunmaktadır.

Yedinci bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib, bu bâb başlığı altında kıraatlerin çok oluşunun farklı lehçeleri konuşan Arap kabilelerine telaffuz kolaylığı sağladığını savunmaktadır.

Sekizinci bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib, bu bâb başlığı altında çok sayıda hocadan kıraat eğitimi alan kıraat imamlarının öğrendikleri kıraatler arasından tercihte bulunmak suretiyle kendi kıraatlerini oluşturmaları neticesinde muhtelif kıraatlerin ortaya çıktığını, kıraat imamlarından gelen rivayetlerdeki ihtilafın fazla oluşunun nedeninin bu olduğunu ifade etmektedir.

Dokuzuncu bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib bu bâb başlığı altında daha fazla değil de yedi kurrânın meşhur olmasının nedenini, çok sayıda kurrânın bulunmasına karşılık yedi kıraat imamının dönemlerinde kıraate ilişkin birikimleriyle ön plana çıktıkları, hicrî üçüncü asırda Ebû Bekir b. Mücâhid'in (ö. 324/936) muteber yedi kıraat kısıtlamasına gittiği, kendisinden sonra da bu kabulün yaygınlık gösterdiği şeklinde açıklamaktadır.

Onuncu bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib bu bâb başlığında kıraatleri tercih edilen kurrânın sayısının yedi olarak belirlenmesini, Hz. Osman'ın istinsah ederek şehir merkezlerine gönderdiği mushafların sayısının yedi olması ve Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi ile izah etmekte ve sıhhat şartlarını sağlaması kaydıyla kurrânın sayısının az yahut çok olmasının herhangi bir mahzurunun olmadığını ifade etmektedir.

On üçüncü bâb: Mekkî b. Ebî Tâlib, bu bâb başlığı altında yedi harfe ilişkin rivayetlerin çeşitli varyantlarını zikretmekte ve bazı âlimlerin konuya ilişkin kanaatlerine yer vermektedir.[813]

E. Şâtıbî, *Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*

Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) *Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fi'l-Kırââti's-Seb'* adlı eseri, Ebû Amr ed-Dânî'nin yedi kıraate ilişkin *et-Teysîr fi'l-Kırââti's-Seb'* adlı eserinin manzum hale getirilmesiyle vücut bulan bir eserdir. Müellifine atıfla *Şâtıbiyye* olarak

[813] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, Abdulfettâh İsmâîl Şelebî, Nahdatu Mısr, Kāhire 1977.

nitelenen bu eser, kıraat ilminin ezber yöntemiyle tedris edilmesine binaen Şâtıbî tarafından eserin ezberlenmesini kolaylaştıracak olan nazım formuna tahvil edilerek kıraat tedrisatına kaynaklık etme vasfını kazanmıştır.

Mısralarının genel itibariyle lâm harfi ile bitmesinden hareketle *Kasîdetü'l-Lâmiyye* olarak da nitelen bu eser 1173 beyitten müteşekkildir. Eserin incelemekte olduğumuz neşrinde meseleler yirmi altı bâb başlığı altında ele alınmaktadır. Eserde Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar tüm sûrelerin kıraatlerindeki ferş ve usûl farklılıklarına işaret edilmekte ve farklılıklarla ilgili izah ve değerlendirmelere yer verilmektedir. Üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye kaleme alınan bu eser, sonraki dönemin kıraat eğitimine kaynaklık etmesi itibariyle ilgili literatür içerisinde ayrı bir öneme haizdir.[814]

F. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), kendisinden sonra kabul gören on meşhur kıraate yer verdiği *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr* adlı eseriyle kıraat tarihinde önemli bir yer ihraz etmektedir. İbn Mücâhid sonrası dönemde yedili tasnif dışındaki sahih kıraatlere itibar edilmemesi ve Kur'an'dan olmadığı kabulüyle terk edilmesi üzerine İbnü'l-Cezerî, söz konusu yedi kıraate üç sahih kıraati de eklemek suretiyle on kıraati derleyerek eserini kaleme almıştır.

İbnü'l-Cezerî, eserde öncelikle kitabında yer verdiği rivayetlerin kaynaklarını senetleriyle birlikte zikretmekte ardından mushaf tarihi, yedi harf ve kıraatler meselelerine geniş bir yer ayırmaktadır. Bu meseleleri ele aldıktan sonra eserinde yer verdiği kıraat imamlarının biyografilerine, bu imamların râvilerine ve râvilerinden gelen farklı tariklere ilişkin bilgileri aktarmakta ve son olarak da söz konusu kıraat imamlarının tercihlerine yer vermektedir.[815]

IV. RESMÜ'L-MUSHAF LİTERATÜRÜ

Mushaf tarihinin aslî meselelerinden birini istinsah edilen mushafların imlası teşkil etmektedir. Zira istinsah edilen mushafların imlasına ilişkin bilgi veren rivayetlerin,

---

[814] Ebû Muhammed Kāsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî, *Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fi'l-Kırââti's-Seb'*, nşr. Muhammed Temîm ez-Zu'bî, Dâru'l-Hüdâ-Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Medîne-Dimaşk 2005.
[815] Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.

mushafların yazımında yer yer yazım ve okunuş uyumunun dışına çıkılarak özel imlaların takip edildiği yönünde veriler sunduğu görülmektedir. Kadim mushaflarda takip edilen bu özel imlalar "resmü'l-mushaf" ve "hicâü'l-mushaf" olarak nitelenmiş ve bu isimlerde mushaf imlasına ilişkin eserler telif edilmiştir. Bu eserlerin teşkil ettiği resmü'l-mushaf literatüründe müelliflerin hocalarından mushaf imlasına ilişkin edindikleri bilgi birikimini naklettikleri ve kadim mushafları görme imkânını elde eden müelliflerin kadim mushaflarda gördükleri imlalara ilişkin bilgi verdikleri görülmektedir.[816] Bu literatür içerisinde Mehdevî'nin (ö. 440/1048) *Hicâü Mesâhifi'l-Emsâr*, İbn Muâz el-Cühenî'nin (ö. 442/1050) *Kitâbü'l-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Mushafi Osmân*, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr* ve *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, Süleymân b. Necâh'ın (ö. 496/1103) *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicai't-Tenzîl*, Burhânüddîn el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106 dolayları) *Hattu'l-Mesâhif*, Ukaylî'nin (ö. 623/1226) *el-Muhtasar fî Mersûmi'l-Mushafi'l-Kerîm*, İbn Vesîk'ın (ö. 654/1256) *el-Câmi' li-mâ Yuhtâcu ileyh min Resmi'l-Mushaf* ve Harrâz'ın (ö. 718/1318) *Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinin isimlerinin zikredilmesi mümkündür. Kıraat tarihinde mushaf imlasına uygunluğun bir kıraatin sahih addedilebilmesi için temel şart kabul edilmesi hasebiyle resmü'l-mushaf literatürünün mushaf imlasına ilişkin sunduğu verilerin tarihî süreçte sahih kıraatlerin tespitine kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla resmü'l-mushaf ve kıraat literatürünün birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu ve bu literatürlerin geçişlilik arz ettiği görülmektedir. Zira kıraat literatüründe kadim mushafların imlalarına ilişkin verilere rastladığımız gibi resmü'l-mushaf literatüründe de kıraatlere ilişkin pek çok veri ile karşılaşılmaktadır. Bu başlık altında son derece zengin olan resmü'l-mushaf literatürünün yalnızca temel eserleri hakkında bilgi verilmekle iktifa edilecektir.

A. Mehdevî, *Hicâü Mesâhifi'l-Emsâr*

Kayrevan'lı kıraat âlimi Mehdevî'nin (ö. 440/1048) *Hicâü Mesâhifi'l-Emsâr* adlı eseri resmü'l-mushafa ilişkin günümüze intikal eden en erken tarihli eserdir. Eserin nâşiri Hâtim Sâlih ed-Dâmin, eserin mukaddimesinde kaynaklarda Mehdevî'nin eserleri arasında bu eserin

[816] İbnü'n-Nedîm'in aktardığı verilerden hareketle mushaf imlasını konu edinen erken döneme ait eserlerin günümüze intikal etmediği anlaşılmaktadır. Zira İbnü'n-Nedîm, bu konuda eser telif eden müellifler içerisinde İbn Âmir el-Yahsûbî (ö. 118/736), Yahyâ b. Hâris (ö. 145/763), Kisâî (ö. 189/805), Gāzî b. Kays (ö. 199/814), Ferrâ (ö. 207/822), Halef b. Hişâm (ö. 229/844), Muhammed b. Abdurrahmân el-İsfahânî (ö. ?), İbnü'ş-Şebîb (ö. ?), Ahmed b. İbrâhîm el-Verrâk (ö. ?), Ya'kūb b. Ebî Şeybe (ö. ?) gibi âlimlerin isimlerine yer vermektedir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 55-56.

isminin zikredilmediğini belirtmekte ve çeşitli karînelerden hareketle bu eserin müellifin henüz gün yüzüne çıkmayan bir eserinin bölümü olmasının muhtemel olduğu yönünde bir kayıt düşmektedir. Mehdevî, bu eserde istinsah edilerek Medîne, Mekke, Şâm, Basra ve Kûfe'ye gönderilen mushafların imla özelliklerine ve bu mushafların ihtiva ettiği imla farklılıklarına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Eserin başlıkları aşağıdaki gibidir:

el-Kavl fî İlmi Hatti Mesâhifi Ehli'l-Emsâr: Mehdevî, veciz bir mukaddime sadedindeki bu başlık altında Hz. Osman tarafından istinsah edilerek şehir merkezlerine gönderilen mushaflarda bazı kelimelerin yazımında farklı imlaların takip edildiğine değinerek tevkîfî olan bu farklılıkların bundan sonra yazılacak mushaflarda da aynı şekilde korunarak devam ettirilmesinin gerekliliğine ve bu özel imlaların kāriler tarafından bilinmesinin önemine işaret etmekte ve bu bağlamda âlimlerin naklettikleri bilgi birikimini aktaracağını ifade etmektedir.

Zikru mâ Kütibe bi'l-Hâi evi't-Tâi min Hâi't-Te'nîs: Mehdevî, bu başlık altında mushafın genelinde kapalı te harfi ile yazılan kelimelerin istisnâî olarak açık te harfi ile yazıldığı âyetleri zikretmektedir.

el-Kavl fi'l-Mevsûl ve'l-Maktû': Mehdevî, bu başlık altında bazı terkiplerin bitişik ve ayrı yazıldığı âyetlere işaret etmektedir.

el-Kavl fî Zevâti'l-Vâv ve Zevâti'l-Yâ: Mehdevî, bu başlık altında mushaf metninde bazı ibarelerin vâv harfiyle ve vâv harfi olmaksızın, bazı ibarelerin de yâ harfiyle ve yâ harfi olmaksızın isbât ve hazif şeklinde iki farklı imla takip edilerek yazıldığına işaret etmektedir.

el-Kavl fi'l-Mehmûz: Mehdevî, bu başlık altında hemzenin kimi zaman elif desteğiyle, kimi zaman vâv desteğiyle, kimi zaman hem vâv hem elif desteğiyle, kimi zaman ise herhangi bir destek olmaksızın mücerret olarak resmedildiğine işaret etmektedir.

el-Kavl fi'z-Ziyâde ve'l-Hazf: Mehdevî, bu başlık altında bazı âyetlerde med ve lîn harflerinin yazımında hazif ve ziyâdenin söz konusu olduğu imla örneklerine yer vermektedir.

el-Kavl fi'l-Hazf: Mehdevî, bu başlık altında mushaflarda elif harfinin hazfedildiği örnekleri zikretmektedir.

el-Kavl fi'l-Hemzeteyni'l-Müctemi'ateyn: Mehdevî, bu başlık altında istifhâm hemzesinden sonra tekrar hemze gelmesi durumunda söz konusu iki hemzenin mushaflarda

bazı yerlerde farklı şekillerde resmedildiğine işaret etmektedir.

el-Kavl fî Elifi'l-Vasl: Mehdevî, bu başlık altında vasıl hemzesinin mushaf metninde bazı yerlerde hazfedildiğini bazı yerlerde ise isbât edilerek resmedildiğini kaydetmekte ve söz konusu istisnâî imlaların âyetlerdeki örneklerine yer vermektedir.

Zikru Hurûfin İhtelefet fîhâ Mesâhifu Ehli'l-Hicâz ve'l-Irâk ve'ş-Şâm: Mehdevî, bu başlık altında Medîne, Mekke, Şâm ve Kûfe mushafları arasında farklılık arz eden imlalara işaret etmektedir.[817]

B. İbn Muâz el-Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Mushafi Osmân*

Endülüslü kıraat âlimi İbn Muâz el-Cühenî'nin (ö. 442/1050) *el-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Mushafi Osmân* adlı eseri resmü'l-mushaf literatürünün temel referans kaynaklarından biridir. Cühenî, eserde meseleleri on başlık altında ele almaktadır. Eserin başlıkları aşağıdaki gibidir:

Bâbü mâ Rusime fi'l-Mushafi'l-Maktû' ve'l-Mevsûl: Cühenî, bu başlık altında iki farklı imla takip edilerek bitişik ve ayrı yazılan terkiplerin örneklerine yer vermektedir.

Bâbü Zikri mâ Rusime fi'l-Mushaf bi'l-Hâi ve't-Tâi: Cühenî, bu başlık altında mushafın genelinde kapalı te harfi ile yazılan kelimelerin istisnâî olarak açık te harfi ile yazıldığı âyetleri zikretmektedir.

Bâbü Zikri mâ Rusime fi'l-Mushaf bi'l-Vâvi ve'l-Yâi ve'l-Elifi ve mâ Rusime bi-Gayri Zâlike: Cühenî, bu başlık altında hemzenin kimi zaman elif desteğiyle, kimi zaman vâv desteğiyle, kimi zaman hem vâv hem elif desteğiyle, kimi zaman ise herhangi bir destek olmaksızın mücerret olarak resmedildiğine işaret etmektedir.

Bâbü Hurûfin mine'l-Vâv: Cühenî, bu başlık altında mushaf metninde bazı ibarelerin iki farklı imla takip edilerek vâv harfiyle ve vâv harfi olmaksızın yazıldığı örneklere yer vermektedir.

Bâbü mâ Kaddemnâ Zikrahu mine'l-Yâât: Cühenî, bu başlık altında hemzenin yâ harfi

[817] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî, *Hicâü Mesâhifi'l-Emsâr*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyâd 2007.

desteğiyle yazıldığı örnekleri zikretmekte ve bu imlanın bazı mushaflarda farklılık arz ettiğine işaret etmektedir.

Bâbü mâ Rusime bi-Elifin Sivâ mâ Kaddemnâ Zikrahu: Cühenî, bu başlık altında hemzenin elif harfi desteğiyle yazıldığı örnekleri zikretmekte ve bu imlanın bazı mushaflarda farklılık arz ettiğine işaret etmektedir.

Bâbü mâ Rusime bi-Gayri Elifin Sivâ mâ Kaddemnâ Zikrahu: Cühenî, bu başlık altında mushafın genelinde isbât edilerek imla edilen elif harfinin hazfedildiği örneklere yer vermektedir.

Bâbü mâ Yûsalu bi-Gayri Yâin ve Yûkafu aleyhi bi'l-Yâi ve mâ Yûsalu ve Yûkafu aleyhi bi-Gayri'l-Yâi ve Hüve min İlmi'l-Mersûm: Cühenî, bu başlık altında nâkıs fillerin lâme'l-fi'l olarak nitelenen son harfindeki yâ harfinden sonra sâkin harf gelmesi durumunda yâ harfinin yazılacağını fakat okunmayacağını ifade etmekte ve söz konusu yâ harfinin isbât ve hazfedildiği durumları örnekleriyle birlikte zikretmektedir.

Bâbü Zikri mâ Yûsalu bi-Gayri Vâvin ve Yûkafu aleyhi bi-Vâvin ve mâ Yûsalu ve Yûkafu aleyhi bi-Gayri Vâvin: Cühenî, bu başlık altında nâkıs fillerin lâme'l-fi'l olarak nitelenen son harfindeki vâv harfinden sonra sâkin harf gelmesi durumunda vâv harfinin yazılacağını fakat okunmayacağını ifade etmekte ve söz konusu vâv harfinin isbât ve hazfedildiği durumları örnekleriyle birlikte zikretmektedir.

Bâbü Zikri mâ Yûsalu bi-Gayri Elifin ve Yûkafu aleyhi bi'l-Elif ve mâ Yûsalu ve Yûkafu aleyhi bi-Gayri'l-Elif ve mâ Yebdülü mine't-Tenvîn fi'l-Vakf: Cühenî, bu başlık altında kelime sonunda yer alan elif harfinin kāriler ve lügat âlimleri tarafından hazif ve isbât edildiği durumlara değinerek vasıl ve vakıf durumunda söz konusu olan istisnâî imlaların örneklerini zikretmektedir.

Bâbü Zikri mâ Rusime fi'l-Mushafi bi'l-Yâi min Yââti'l-İzâfe ve Lâmâti'l-Ef'âl: Cühenî, bu başlık altında aitlik bildiren yâ zamirinin ve fillerin lâme'l-fi'l olarak nitelenen son harfinin vasıl ve vakıf durumda isbât edildiği örneklere yer vermektedir.[818]

[818] Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Muâz el-Cühenî, *el-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Mushafi Osmân*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammâr, Ammân 2000.

C. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Mukni‘ fî Ma‘rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli’l-Emsâr*

Endülüslü kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî’nin (ö. 444/1053) kaleme aldığı *el-Mukni‘ fî Ma‘rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli’l-Emsâr* adlı eseri, mushaf imlasına ilişkin literatürün başat eserlerindendir.[819] Yirmi iki bâb başlığına yer verilen eserde konumuza ilişkin olarak şu hususlar yer almaktadır.

1. Eserde öncelikle Kur’an’ın dağınık yazı malzemelerine yazıldığı dönemden başlayarak iki kapak arasında derlenmesi ve akabinde istinsah edilen nüshaların şehir merkezlerine gönderilmesine değin mushaf tarihinde yaşananlar aktarılarak mushafın metinleşme sürecine ilişkin bir perspektif sunulmaktadır. Ebû Amr ed-Dânî, mushaf tarihine ilişkin yer verdiği rivayetleri senetleriyle birlikte kaydetmektedir.

2. Eserde Kur’an imlasının temel özellikleri etraflı bir şekilde aktarılmaktadır. Ebû Amr ed-Dânî, kadim mushafların imlasında elif, vâv, yâ ve hâ gibi harflerin hazif ve isbâtına yönelik örneklerine yer vermekte ve bu örnekleri kadim mushafların hepsinde tespit ettiğini ifade etmektedir.

3. Eserde şehir merkezlerine gönderilen mushafların imlalarının ittifak ve ihtilaf teşkil eden noktaları ele alınmaktadır. Ebû Amr ed-Dânî, mushafların yazımındaki benzerlik ve farklılığa ilişkin hocalarından işittiği rivayetlere eserinde çok geniş bir şekilde yer vermektedir. Dânî’nin eserinde yer verdiği bu bilgiler, kendi dönemine dek şifahî olarak aktarılan bilgi birikiminin kayıt altına alınması bakımından önem arz etmektedir. Tüm bunların yanı sıra Ebû Amr ed-Dânî’nin, eserinde kadim mushafları gördüğünü [raeytühâ ene fî mushafin kadîm] ve inceleme fırsatı bulduğunu [ve kad en‘amtü’n-nazar fî zâlike fî mesâhifi ehli’l-Irâkı’l-asliyye] pek çok kez ifade etmesi ve mushaf imlasına ilişkin aktardığı rivayetleri ulaştığı erken dönem mushaflarına arz ederek teyit etmesi, kadim mushaflara ilişkin verilen bu bilgilerin kıymetini ortaya koymaktadır.[820]

---

[819] İlgili eser bir Yüksek Lisans tezi kapsamında araştırma konusu edilmiştir. İlgili tez için bkz. Nevrin Nur Aslan, *Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Dânî’nin el-Mukni‘i Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018. Bu eser, Şâtıbî (ö. 590/1194) tarafından nazım formuna tahvil edilerek *Akîletü Etrâbi’l-Kasâid fî Esne’l-Makāsıd* ismiyle neşredilmiştir.

[820] Ebû Amr ed-Dânî, *el-Mukni‘ fî Resmi Mesâhifi’l-Emsâr*, nşr. Muhammed Sâdık Kamhavî, Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, Kāhire 1978.

D. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*

Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), mushafların noktalanması ve harekelenmesine ilişkin kaleme aldığı *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif* adlı eserinde mushaf imlasının tarihsel süreç içerisindeki gelişimini ele almaktadır. Daha önce temas ettiğimiz üzere Dânî'nin telif ettiği bu eserlerin önemini artıran husus, onun erken dönem mushaflarını inceleyerek birinci elden gözlemlerine yer vermiş olmasıdır.

İzzet Hasan tarafından tek cilt olarak yayımlanan eserde kırk bâb başlığına yer verilmektedir. Dânî eserde öncelikle erken dönem mushaflarının her türlü ilaveden mücerretken zamanla nokta, hareke, tahmîs, ta'şîr, sûre başlarını ve sonlarını gösteren işaretlerle düzenlenmesine ihtiyaç duyulduğunu ele alan rivayetlere yer vererek değerlendirmelerde bulunmaktadır. O, bu düzenlemelerin sahâbe döneminde başladığını ve tâbiînin büyükleri tarafından ikmale erdirildiğini ifade etmektedir. Önceleri bazı sahâbe ve tâbiînin mushaf metnine açıklayıcı ilavelerde bulunulmasından hoşlanmadığına fakat sonraları selef tarafından tasvip edildiğine ilişkin rivayetlere yer vermektedir. Akabinde alfabe harflerinin sayısına, alfabedeki tertibine, yapılan düzenlemelerde nasıl imla edildiğine, harekelerin nasıl sembolize edildiğine ilişkin rivayetlere yer vermekte ardından da vakıf ve vasıl işaretlerini, ihtilâs, ihfâ, işmâm, şedde, cezim, tenvin, med ve idgāma karşılık gelen işaretleri ve tüm bunların gösteriminde kullanılan mürekkep renklerini izah etmektedir. Bu meselelerin ardından hemzenin ve med harflerinin yazım özelliklerini ele alıp kimi zaman ziyâdelerle kimi zaman eksiltmelerle özgün bir şekilde imla edildiğine ilişkin bilgilere yer vermektedir. Eserin nâşiri İzzet Hasan, eserin mukaddimesinde Dânî'nin aktardığı üzere mushaf metninde nokta ve harekenin hangi renkler ve suretlerle imla edildiğinin görsel olarak örneklerini sunmaktadır.[821] Nâşirin verdiği bu örnekleri okuyuculara bir perspektif sunması gayesiyle aktaracağız:

1. Hemze, sarı nokta ile resmedilir.



[821] Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, s. 38-39.

2. Fetha, damme ve kesra kırmızı nokta ile gösterilir.



3. Şedde, ters dönmüş kırmızı dâl harfi ile resmedilir.



4. Cezimin alameti kırmızı çizgidir.



5. Med, kırmızı uzatma işaretiyle gösterilir.



6. [Okunmayan] zâid harf ve cümleden düşen harf küçük kırmızı daire ile resmedilir.



7. Kelimelerin birbirine vasledilmesi cezimin alametinin aynısı olan kırmızı çizgiyle gösterilir.






[822]

[822] Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, nşr. İzzet Hasan, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987.

E. Süleymân b. Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*

Mushaf imlasına ilişkin kaleme alınan eserler içerisinde Dânî'nin *el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr* adlı eserinden sonra talebesi Süleymân b. Necâh'ın (ö. 496/1103) *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicai't-Tenzîl* adlı eseri gelmektedir. Kadim mushafları gördüğünü ifade eden [ve kezâ raeytühü fî mesâhif kadîme] Süleymân b. Necâh'ın bazı durumlarda resmü'l-mushafa ilişkin hocasından farklılık arz eden bilgilere yer verdiği görülmektedir.

Eser, Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl tarafından bir cildi mukaddime olmak üzere altı cilt halinde yayımlanmıştır. Müellif, eserde Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar tüm sûreleri tek tek ele alarak sûrelerin öncelikle Mekkî ve Medenî oluşuna ve âyet sayısına ilişkin bilgi vermekte, ardından erken dönem mushaflarındaki imla farklılıklarına değinmektedir. Bu itibarla Hz. Osman'ın istinsah ettiği imâm, Medîne, Mekke, Şâm, Basra ve Kûfe mushaflarının imlasına ilişkin önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin sonunda yaşamakta olduğu Endülüs coğrafyasında yaygınlık kazanan Nâfi' kıraatinin Kur'an'ın başından sonuna kadar kelimeleri yazım şekline ve harekelemesine ilişkin bilgi vererek eserini nihayete edirmektedir. Eser, muhtevasının zenginliği itibariyle matbûât döneminde basılan mushafların imlası için temel referans kaynakları arasında yer almıştır.[823]

F. Burhânüddîn el-Kirmânî, *Hattu'l-Mesâhif*

İranlı kıraat âlimi Burhânüddîn el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106 dolayları) *Hattu'l-Mesâhif* adlı eseri, mushaf imlasını konu edinen başat eserler içerisinde yer almaktadır.[824] Resmü'l-mushaf literatüründe Kirmânî'nin eserini özel kılan husus, İslâm coğrafyasının batı yakasını teşkil eden Endülüs medeniyet havzasındaki ilmî birikimi aktarmalarıyla ön plana çıkan Dânî ve Süleymân b. Necâh'ın aksine onun İslâm coğrafyasının doğu yakasındaki âlimlerden aldığı bilgi birikimini aktarmasıdır. Böylelikle İslâm coğrafyasının doğu ve batı yakasındaki mushaf imlasına ilişkin bilgi birikiminin günümüze intikalini sağlayan bu eserler, birbirini tamamlayıcı özellikleriyle literatürdeki yerlerini almaktadır.

---

[823] Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh el-Kurtubî el-Ümevî, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, nşr. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl, Mücemme'u'l-Meliki'l-Fehd, Medîne 2002.

[824] İlgili eser bir Yüksek Lisans tezi kapsamında araştırma konusu edilmiştir. İlgili tez için bkz. Şeyma Genan, *Mushaf İmlâsı Bağlamında Kirmânî ve Hattu'l-Mesâhif Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Kirmânî, söz konusu eserde mushaf tertibini esas alarak Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar âyetlerdeki farklılık arz eden hazif, isbât, ziyâde, ibdâl, maktû‘ ve mevsûl gibi imla özelliklerini belirtmekte ve eserde yer yer sahâbe mushaflarına, Hz. Osman mushafları arasındaki farklılıklara ve kıraat farklılıklarına ilişkin izahlara yer vermektedir.[825]

G. Ukaylî, *el-Muhtasar fî Mersûmi'l-Mushafi'l-Kerîm*

Mısırlı kıraat âlimi Ukaylî'nin (ö. 623/1226) mushaf imlasına ilişkin bilgi veren *el-Muhtasar fî Mersûmi'l-Mushafi'l-Kerîm* adlı eseri resmü'l-mushaf literatürünün temel eserlerindendir. İbnü'l-Cezerî'nin resmü'l-mushafa ilişkin telif edilen en nitelikli eserlerden biri olarak niteleğiği[826] bu veciz eser üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde beş fasıl altında mushaf imlasına ilişkin kaidelere ve mushaflarda takip edilen özel imlalara ilişkin genel bilgilere yer verilmektedir. Söz konusu beş faslın sonunda ise elif harfinin icmâ‘ ile hazfedildiği yerler hakkında bilgi veren 13 beyitlik bir manzumeye yer verilmektedir.

İkinci bölümde mushaf tertibi esas alınarak Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar her bir sûrede hazif, ziyâde, ibdâl, vasıl ve fasıl gibi istisnâî imlalara sahip olan kelimeler zikredilmektedir.

Üçüncü bölümde ise şehirlere gönderilen mushaflar arasındaki imla farklılıkları zikredilerek bu farklılıkların sebepleri üzerinde durulmakta ve ardından istinsah edilen mushafların noktalamadan mücerret olmasından hareketle noktalamanın nasıl geliştiği konusuna intikal edilmektedir. Mushafların noktalanmasının ilk kez Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından ortaya koyulan daire şeklindeki noktalama sistemi ile icra edildiğine ve ardından Halîl b. Ahmed tarafından yatay harekeleme sisteminin geliştirildiğine değinilmektedir. Müellifin döneminde de Halîl b. Ahmed'in ortaya koyduğu yatay harekeleme sisteminin tercih edildiği belirtilerek harekeleme usulüne ve harekelemede kullanılan renklere ilişkin bilgiler verilmektedir. Ukaylî'nin yaşadığı dönemdeki harekeleme sisteminin keyfiyetine ilişkin verdiği bu bilgiler, harekelemenin gelişimi hakkında önemli veriler sunmaktadır. Bu eserden önce telif edilen eserlerde mushaf imlası yalnızca örnekler üzerinden işlenirken bu

[825] Burhânüddîn el-Kirmânî, *Hattu'l-Mesâhif*, nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed, Cem‘iyyetü Hidmeti'l-Kur'âni'l-Kerîm, Bahreyn 2012.
[826] İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, I. 165.

eserde âyetlerde takip edilen istisnâî imla örneklerinin yanı sıra resmü'l-mushaf ve zabtu'l-mushaf meselelerinin müstakil başlıklar altında ele alınması bu eseri ilgili literatür içerisinde öne çıkarmaktadır.[827]

H. İbn Vesîk, *el-Câmi' li-mâ Yuhtâcu ileyh min Resmi'l-Mushaf*

Endülüslü kıraat âlimi İbn Vesîk'ın (ö. 654/1256) mushaf imlasının gelişimine ilişkin önemli veriler sunan *el-Câmi' li-mâ Yuhtâcu ileyh min Resmi'l-Mushaf* adlı eseri, resmü'l-mushaf literatürünün temel eserleri arasında yer almaktadır. İbn Vesîk, üç ana bölümden teşekkül eden bu eserde öncelikle mushaf imlasının genel özelliklerine ilişkin bilgilere yer vermekte, ardından zikrettiği kurallardan farklılık arz eden istisnâî imlaları tek tek zikretmekte, son olarak da zabtu'l-mushaf meselesine ilişkin bilgi vermektedir. Eserin birinci bölümünde mushaf imlasının usul özelliklerinden hazif, ziyâde, kalb, hemze, kat' ve vasl hususları ele alınmaktadır. Akabinde istinsah edilerek Medîne, Mekke, Şâm, Basra ve Kûfe'ye gönderilen mushafların ihtiva ettiği imla farklılıkları serdedilmekte ve bu bağlamda mushaf tertibi esas alınarak Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar her bir sûrede hazif, ziyâde, ibdâl, vasıl ve fasıl gibi istisnâî imlalara sahip olan kelimeler zikredilmektedir. İbn Vesîk, eserin ikinci bölümünü teşkil eden bu bölümün başlangıcında Hz. Osman mushaflarına ilişkin aktaracağı bilgilerin hangi kanallarla kendisine ulaştığını belirterek bilginin kaynağına atıfta bulunmaktadır. Üçüncü bölümde ise zabtu'l-mushaf konusuna değinerek hemz, med, şed, tahrîk, teskîn, sılalar ve vasıl eliflerinin alametleri için özel başlıklar altında döneminde söz konusu med harfleri, sıla, şedde, sükûn, fetha, kesra, damme, tenvîn gibi harekelerin nasıl resmedildiğine ve bu harekelemelerde hangi renklerin tercih edildiğine ilişkin etraflı bilgilere yer vermektedir. İbn Vesîk'ın, yaşadığı dönemde yaygınlık kazanan harekeleme usulüne ilişkin kaydettiği bu bilgiler, mushaf imlasının bir parçasını oluşturan harekelemenin gelişimi hakkında önemli veriler sunmaktadır.[828]

I. Harrâz, *Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi Ahrufi'l-Kur'ân*

Endülüslü kıraat âlimi Harrâz'ın (ö. 718/1318) mushaf imlasına ilişkin *Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi Ahrufi'l-Kur'ân* adlı manzum eseri, kendisinden önce yazılan eserlerden

---

[827] Ebû Tâhir İsmâîl b. Zâfir el-Ukaylî, *el-Muhtasar fî Mersûmi'l-Mushafi'l-Kerîm*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammâr, Ammân 2008.
[828] Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Endelüsî, *el-Câmi' li-mâ Yuhtâcu ileyh min Resmi'l-Mushaf*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Dâru'l-Enbâr, Bağdâd 1988.

istifadeyle kaleme alınan toplayıcı bir eser olması itibariyle ilgili literatür içerisinde öne çıkmaktadır. Erken dönemlerden itibaren istinsah edilen mushafların nasıl yazıldığını izah eden resmü'l-mushaf eserlerinin telif edildiğinden bahseden Harrâz, bu eserlerin başlıcaları olarak Dânî'nin *el-Mukni'* adlı eserini, Şâtıbî'nin bu eseri bazı ziyâdelerle manzum hale getirdiği *el-Akīle* adlı eserini, İbn Necâh'ın *el-Tebyîn* adlı eserini zikretmekte ve recez vezninde kaleme aldığı bu manzumede mushaf imlasını zikrettiği eserlerden istifadeyle veciz bir şekilde özetlediğini ifade etmektedir. Harrâz, bu eserlerin yanı sıra İbn Cinnî'nin *el-Münsıf* adlı eserinden de bazı iktibaslarda bulunduğunu zira bu eserdeki İbn Lüb'den nakledilen, İbn Lüb'ün de bu konularda bilgi sahibi olan hocası Megāmî'den naklettiği bilgilerin önem arz ettiğini ifade etmektedir. Mağrib coğrafyasında yaygınlık kazanan Nâfi' kıraati esas alınarak kaleme alınan bu manzume, altı yüz sekiz beyitten oluşmaktadır. Eserde konumuza ilişkin olarak resmü'l-mushaf ve zabtu'l-mushaf meseleleri işlenmektedir. Resmü'l-mushaf bağlamında mushaf tertibi esas alınarak Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar her bir sûrede hazif, ziyâde, ibdâl ve hemzenin resmedilmesi gibi imla özellikleri incelenmekte, ittifak ve ihtilaf noktaları zikredilmektedir. Zabtu'l-mushaf bağlamında ise Halîl b. Ahmed tarafından geliştirilen harekeleme sistemi izah edilerek tenvîn, şedde, sükûn, med, fetha, kesra, damme, idgām, ihtilâs, işmâm, imâle gibi harekelerin nasıl resmedildiğine ve söz konusu harekelerde hangi renklerin tercih edildiğine ilişkin etraflı bilgilere yer verilmektedir. İbn Haldûn, Harrâz'ın manzumesinin Mağrib coğrafyasında yaygınlık kazandığını, mushaf imlasının temel referans metni kabul edilerek ezberlendiğini ve böylelikle bu coğrafyada Dânî, İbn Necâh ve Şâtıbî'nin eserlerinin yerine bu eserin tercih edilir olduğunu ifade etmektedir.[829]

V. SAİR LİTERATÜR (TARİH, TABAKĀT VE ANSİKLOPEDİ TÜRÜ ESERLER)

Zikrettiğimiz literatürün yanı sıra tarih telifatı içerisinden İbn İshâk (ö. 151/768) ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* ve Ebü'l-Abbâs el-Ya'kūbî'nin (ö. 292/905 dolayları) *Târîhu'l-Ya'kūbî* adlı eserleri, tabakāt türü eserler içerisinden Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakātü'l-Kübrâ* adlı eseri, ansiklopedi türü eserlerden İbn

[829] Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed Harrâz, *Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi Ahrufi'l-Kur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Koleksiyonu, nr. 28, vr. 40^{b}-56^{b}; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, nşr. Halîl Şehhâde, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1988, I. 553.

Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdü'l-Ferîd* ve İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist* adlı eserlerinde mushaf tarihine dair muhteva mevcuttur.

A. İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*

Erken dönem İslâm tarihi yazıcılığının günümüze intikal eden ilk örneklerinden, İbn İshâk'ın (ö. 151/768) Hz. Peygamber'in hayatını ve savaşlarını konu edinen *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eserinde muhtelif başlıklar altında mushaf tarihine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Süheyl Zekkâr tarafından tek cilt halinde neşredilen eserde vahyin başlangıcı, ilk inen âyetler, âyetlerin Mekkî-Medenî bilgisi, garânîk vakası gibi konumuzun ilk evresi olan Hz. Peygamber dönemine ilişkin bilgiler mevcuttur. İbn İshâk'ın, Kur'an vahyinin metinleşme sürecine yakın bir tarihte yaşamış oluşu ve bu bilgileri senetleriyle birlikte ilk kayıt altına alan müelliflerden oluşu bu esere kaynak olma niteliği kazandırmaktadır.[830]

B. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*

İbn İshâk'ın söz konusu eserine İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) mevcut tarih birikiminden istifadeyle katkıda bulunarak kaleme aldığı *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eseri ilgili tarih literatürü içerisinde zikredilmelidir.

Tâhâ Abdurraûf Sa'd tarafından iki cilt olarak yayımlanan eserde konumuza ilişkin olarak vahyin başlangıcı, ilk inen âyetler, âyetlerin Mekkî-Medenî bilgisi ve vahyin Hz. Peygamber döneminde tespit edilmesine ilişkin muhteva bulunmaktadır. Tarih bilgisinin ilk kaynaklardan alınmasının ehemmiyetine binaen mushaf tarihinin de ilk döneminin bilgisi, İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın birbirini tamamlayan mezkûr eserlerinden edinilmelidir.[831]

C. Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-Kübrâ*

İslâm telif geleneğinde, tanınmış kimselerin biyografilerini konu edinen eserler[832]

---

[830] Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk, *Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğâzî*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1978.
[831] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Şeriketü't-Tıbâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, Mısır ts.
[832] Tabakāt literatürü için bkz. İsmail Durmuş, "Tabakāt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Temmuz 2021).

içerisinde ilk sırada Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa‘d’ın (ö. 230/845) *Tabakāt* adlı eseri yer almaktadır. Erken dönemde kaleme alınan bu eserde yer alan muhteva, kaynağa yakınlığı itibariyle önem arz etmektedir. Birinci cildinde Hz. Peygamber’in hayatına, ikinci cildinde gazvelerine, devamında ise sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînin tabakāt bilgilerine yer verilen eserde dağınık olarak mushafın metinleşme sürecine ve temel tartışmalarına ilişkin muhtevaya rastlanmaktadır.

Eserde konumuza ilişkin olarak ilk inen âyetler, Kur’an’ın Hz. Peygamber döneminde yazıya geçirilmesi, her yıl gerçekleştirilen arzalar, kurrâ sahâbîler, Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem‘ faaliyeti, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyeti, cem‘ ve istinsah sürecinde yaşananlar, nesihle ilişkilendirilen âyetler ve Garânîk hadisesine ilişkin rivayetlere isnat verileriyle birlikte yer verilmektedir.[833]

D. Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere*

Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe’nin (ö. 262/876) *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevvere* adlı eserini, içerisinde barındırdığı mushaf tarihine ilişkin muhteva itibariyle ilgili literatür içerisinde zikretmemiz mümkündür. Fehîm Muhammed Şeltût tarafından 4 cilt halinde neşredilen eser, günümüze bazı bölümleri eksik olarak intikal etmiştir. Eserde Hz. Peygamber, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemine ilişkin rivayetler yer almaktadır.

Üç ana bölümden oluşan eserde konumuza ilişkin olarak Kur’an’ın yazıldığı yazı malzemeleri, Hz. Ömer döneminde Kur’an’ın derlenmesi, neshedilen âyetler, bazı sahâbelerin şahsî mushaflarındaki farklılıklar, Hz. Osman döneminde Kur’an’ın istinsah edilmesi, istinsah edilen mushaflarda birtakım lahinler bulunması, istinsah edilen mushafların şehir merkezlerine gönderilmesi, imâm mushafa aykırı olan şahsî mushafların imha edilmesi ve Abdullâh b. Mes‘ûd’un şahsî mushaflar imha edilirken kendi kıraatine tabi olan kimselere mushaflarını saklamalarını tavsiye etmesi gibi bu süreçte yaşanan pek çok detaya ilişkin muhteva yer almaktadır. Eserin mevcut bölümlerinde cem‘ faaliyetini Hz. Ömer’in başlattığı ve Hz. Osman’ın tamamladığı yönündeki rivayetler, genel kabulden farklılık arz

[833] Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa‘d, *et-Tabakātü’l-Kübrâ*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1968.

etmektedir.[834]

E. Ebü'l-Abbâs el-Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî*

Hicrî üçüncü asrın müerrihlerinden Ebü'l-Abbâs el-Ya'kūbî'nin (ö. 292/905 dolayları) *Târîhu'l-Ya'kūbî* isimli İslâm tarihine ilişkin eseri, mushafın metinleşme sürecine dair zengin bir muhteva sunmaktadır. Şiî bir âlim olan Ya'kūbî'nin, İslâm tarihini Şîa'nın nazarından ele alarak farklı bir perspektif sunduğu görülmektedir. Buna karşılık müellifin mushaf tarihine ilişkin rivayetleri reddetmeksizin yahut aşırı yorumlara gitmeksizin yalın bir üslupla aktarması onun itidalli bir âlim olduğu izlenimini vermektedir.

Abdülemîr Mühennâ tarafından iki cilt halinde neşredilen eserde konumuza ilişkin olarak ilk inen âyetler, Mekkî ve Medenî âyetler, Hz. Peygamber'in vahiy kâtipleri, Hz. Peygamber döneminde vahyin yazıya geçirilmesi, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vefatının ardından şahsî mushafını derlemesi, Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem' faaliyeti, Hz. Osman döneminde Kur'an'ın tek lehçe üzere istinsah edilerek Medîne, Mekke, Mısır, Kûfe, Basra, Şâm Bahreyn, Yemen ve Cizre'ye birer nüsha gönderilmesi, imâm mushafa aykırı olan şahsî mushafların imha edilmesi ve Abdullâh b. Mes'ûd'un bu duruma serzenişte bulunmasına ilişkin rivayetler yer almaktadır.[835]

F. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*

İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) bir kültür ansiklopedisi niteliğinde kaleme aldığı *el-İkdü'l-Ferîd* adlı eserinde mushaf tarihine ilişkin bilgilere rastlanmaktadır. Kaynaklar arasında konumuzu ele alan bu nevi farklı teliflere yer vermemizin nedeni, mushaf tarihi meselelerinin farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesine ve eserlerde yer verilen konuya ilişkin farklı detaylara mushaf tarihi araştırmacılarının dikkatini celbetmektir. İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-Ferîd* adlı eseri de bu anlamda önemlidir.

Müfîd Muhammed Kumeyha ve Abdülmecîd et-Terhînî tarafından sekiz cilt halinde yayımlanan eser, yirmi beş bölümden oluşmaktadır. Eserde konumuza ilişkin olarak Arap

---

[834] Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, nşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed, Cidde 1979.
[835] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kūbî, *Târîhu'l-Ya'kūbî*, nşr. Abdülemîr Mühennâ, Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrût 2010.

yazısını ilk vazedenler, ashâbın kitâbeti kimlerden öğrendiği, Mekke ve Medîne'de yazıyı bilen kimseler, ilk ve son inen âyetler, Hz. Peygamber döneminde vahyin yazıya geçirilmesi, Hz. Peygamber'in vahiy kâtipleri, kurrâ sahâbîler ve Hz. Ebû Bekir döneminde dağınık haldeki yazı malzemelerinin derlenmesine ilişkin bilgiler mevcuttur. Muhtelif başlıklar altında mushaf tarihine ilişkin pek çok bilgiye yer veren müellifin eserinde, diğer kaynaklardaki bilgilerle çelişen iki bilgiye rastlamaktayız. Bunlardan ilki Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem'ini üstlenen kimsenin [Zeyd b. Sâbit yerine] Yezîd b. Sâbit olduğunu kaydetmesi, diğeri ise Şâfi' b. Zarb b. Amr b. Nevfel'in [Hz. Osman'ın aksine] Hz. Ömer döneminde mushafların istinsahında yer alan kâtiplerden olduğunu aktarmasıdır. Biz bu bilgilerin İbn Abdürabbih tarafından sehven kaydedildiği yahut müstensih hatası olabileceği kanaatindeyiz.[836]

G. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*

Hicrî dördüncü asrın önemli isimlerinden İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) bilim tarihi niteliğindeki *el-Fihrist* adlı bibliyografik eseri, pek çok ilim dalı hakkında olduğu gibi mushaf tarihine ilişkin de nitelikli bir muhteva sunmaktadır. İbnü'n-Nedîm, eserinde mushaf tarihine ilişkin rivayetlerin yanı sıra ilk dört asırda mushaf tarihi ile ilgili kaleme alınan fakat günümüze ulaşmayan pek çok telifat ve müellifleri hakkında da bilgi aktarmaktadır.

Eserde ana başlıklar "makale", alt başlıklar ise "fen" olarak nitelendirilmektedir. On makaleden oluşan eserin birinci makalesinin üçüncü alt başlığında konumuza ilişkin olarak şu meselelere yer verilmektedir:

1. Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem' ve Hz. Osman döneminde istinsah edilmesine ilişkin rivayetler aktarılmaktadır.

2. Sûrelerin Mekkî ve Medenî bilgisi ve iniş sıralaması hakkında bilgi verilmektedir.

3. Abdullâh b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve Hz. Ali'nin şahsî mushafları ve mushaflarındaki sûre sıralamalarının farklılıklarına ilişkin bilgi aktarılmaktadır.

4. Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ı ezberleyen sahâbîlerin kimler olduğu

[836] Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha-Abdülmecîd et-Terhînî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1983.

zikredilmektedir.

5. Kur'an'ın noktalanması ve harekelenmesine ilişkin kaleme alınan eserlere yer verilmektedir. Bu eserler Halîl b. Ahmed, Muhammed b. Îsâ ve el-Yezîdî'nin *Kitâbün fi'n-Nakt* adlı eserleri, İbnü'l-Enbârî ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin *Kitâbün fi'n-Nakt ve'ş-Şekl* adlı eserleri ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbün fi'n-Nakt ve'ş-Şekl bi-Cedâvil ve Dârât* adlı eseridir.

6. Hz. Osman döneminde istinsah edilerek şehir merkezlerine gönderilen mushaflardaki farklılıklara ilişkin eserler kaydedilmektedir. Bu eserler Kisâî'den nakledilen *Kitâbü İhtilâfi Mesâhifi Ehli'l-Medîne ve Ehli'l-Kûfe ve Ehli'l-Basra* adlı eseri, Halef'in *Kitâbü İhtilâfi'l-Mesâhif* adlı eseri, Medâinî'nin *Kitâbün fî İhtilâfi'l-Mesâhif ve Cem'i'l-Kur'ân* adlı eseri, Ferrâ'nın *Kitâbü İhtilâfi Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm fi'l-Mesâhif* adlı eseri, İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî'nin *Kitâbü İhtilâfi'l-Mesâhif* adlı eseri, İbn Âmir el-Yahsubî'nin *Kitâbü İhtilâfi Mesâhifi'ş-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Irâk* adlı eseri ve Muhammed b. Abdurrahmân el-İsfahânî'nin *Kitâbün fî İhtilâfi'l-Mesâhif* adlı eseridir.

7. Mushaf imlasına ilişkin eser kaleme alan müelliflere yer verilmektedir. Bu müellifler, Yahyâ b. el-Hâris, İbn Şebîb, Ahmed b. İbrâhîm el-Varrâk ve Ya'kūb b. Ebî Şeybe'dir.

8. Hz. Osman döneminde istinsah edilerek şehir merkezlerine gönderilen mushaflardaki âyetlerin sayısına ilişkin telifata yer verilmektedir.

Medîne kurrâsından Nâfi'den nakledilen *Kitâbü'l-Adedi'l-Medînîyyi'l-Evvel*, *Kitâbü'l-Adedi's-Sânî* adlı eserleri, Absî'nin *Kitâbü'l-Aded* adlı eseri, İbn Ayyâş'ın *Kitâbün fî Adedi'l-Medînîyyi'l-Evvel* adlı eseri, İsmâîl b. Ebî Kesîr'in *Kitâbün fi'l-Medîni'l-Ehîr* adlı eseri ve Nâfî'in *Kitâbün fî Avâşiri'l-Kur'ân* adlı eseri; Mekke kurrâsından Atâ b. Yesâr'ın *Kitâbü'l-Aded* adlı eseri, Huzâî'nin *Kitâbü'l-Aded* adlı eseri ve Halef el-Bezzâz'dan nakledilen *Kitâbü Hurûfi'l-Kur'ân* adlı eseri, Kûfe kurrâsından Hamza ez-Zeyyât, Halef, Muhammed b. Îsâ ve Kisâî'nin aynı isimle kaleme aldıkları *Kitâbü'l-Aded* adlı eserleri; Basra kurrâsından Ebü'l-Muâfâ, Âsım el-Cahderî ve Hasan b. Ebi'l-Hasan'ın kaleme aldıkları *Kitâbü'l-Aded* adlı eserleri; Şâm kurrâsından ise Yahyâ b. el-Hâris ez-Zimârî, Hâlid b. Ma'dân'ın eserleri ve Vekî'in *Kitâbün fî İhtilâfi'l-Aded alâ Mezhebi Ehli'ş-Şâm ve Gayrihim* adlı eseri zikredilmektedir.

9. Nâsih ve mensûh meselesine ilişkin eser kaleme alan müellifler aktarılmaktadır. İbnü'n-Nedîm'in yer verdiği müellifler arasında Haccâc el-A'ver, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî, Mukātil b. Süleymân, Ca'fer b. Mübeşşir, İsmâîl et-Tirmizî, Ebû Müslim el-Keccî, İsmâîl b. Ebî Ziyâd, Ebü'l-Kāsım Hallâc ez-Zâhid, İbnü'l-Kelbî, Hişâm b. Ali b. Hişâm, Ahmed b. Hanbel, Zübeyr b. Ahmed, Abdurrahmân b. Zeyd, Ebû İshâk İbrâhîm el-Müeddib, İbrâhîm el-Harbî ve Ebû Saîd en-Nahvî, el-Hâris b. Abdurrahmân yer almaktadır.[837]

[837] Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1997.

SONUÇ

Mushaf tarihine ilişkin bir literatür araştırması olan bu çalışma, mushaf tarihi araştırmalarında ele alınacak meselelerin hadis, tefsir, kıraat, tarih, edebiyat ve tabakāt literatüründeki verilerden istifade edilerek araştırma konusu edilmesinin, döneme ve dönemin arka planına ilişkin verilerin tespitinde sağlıklı bir zemin ve malzeme sunacağı tezini savunmuştur. Verilerin diğer literatürlerde hangi kanallarla aktarıldığının ve nasıl ele alındığının araştırılmasının, araştırmacılara daha geniş bir perspektif sunarak söz konusu tarihî verilerin farklı bağlantılarla teyit yahut nakzedilmesine imkân sunacağı kanaatine varılmıştır. Ele alınacak meselenin hadis mecmualarında hangi râviler kanalıyla nakledildiğinin ve meseleye hadisçiler tarafından ne tür bir bilgi değeri yüklendiğinin görülmesinin yanı sıra kıraat literatüründe hangi kāriler kanalıyla aktarıldığının ve nasıl ele alındığının bilinmesinin ve elde edilen verilerin aynı şekilde tefsir, tarih, edebiyat ve tabakāt literatüründe izinin sürülmesinin araştırmacılara daha sağlıklı veriler sunarak nitelikli araştırmaların yapılmasında önemli bir aşama oluşturacağı anlaşılmıştır. Bu çerçevede incelediğimiz birincil literatürün de bu konuda sağlam bir zemin oluşturduğu görülmüştür.

Çalışmada öncelikle Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin temel tartışma konuları incelenmiştir. Söz konusu tartışmaların erken dönemlerden itibaren kaynaklarda nasıl yorumlandığı incelenerek mushaf tarihi meselelerinin tarihî süreçte hangi bağlamlarda ele alındığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Mushaf tarihi meselelerinin hicrî dördüncü yüzyılın son dönemlerine kadar derlenen eserlerde, rivayet temelli olarak senetleriyle birlikte nakledildiği, varsa senetteki zaafın belirtildiği, yeri geldiğinde de konuya ilişkin kanaatin belirtildiği görülmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla hicrî dördüncü yüzyılın son dönemlerine kadar oluşan literatürde konuya ilişkin rivayetlerin Kur'an'ın mevsukiyetine yönelik bir tehdit oluşturacağı düşüncesi olmadığı, bu nedenle savunmacı bir yaklaşımla ele alınmadığı görülmektedir. Yapılan izahlar incelendiğinde, son derece müsterih bir dille izaha gidilen bu meselelerin o dönem için bir soru işareti teşkil etmediği hissedilmektedir. Buna mukabil Ebû Bekir el-Bâkıllânî (ö. 403/1013) sonrası dönemde mushaf tarihi yazıcılığında bir kırılma dikkat çekmektedir. Bu durum, dönemin arka planı göz önüne alınarak okunduğunda söz konusu kırılmayı haklı çıkaracak etmenlerin mevcut olduğu görülmektedir. Zira Bâkıllânî'nin yaşadığı dördüncü yüzyıl, Şiî ithamların yoğun olduğu Büveyhîler dönemine tekabül etmektedir. Kur'an'ın tahrif edildiği yönündeki iddiaların dolaşımda olduğu, bu nedenle de Sünnî toplumun Şiî çevrelere karşı bilendiği bir tarih aralığına rastlayan bu dönemde Bâkıllânî, tahrif iddialarına cevap niteliğinde bir eser kaleme alarak Kur'an'ın korunarak

günümüze intikal ettiği yönünde argümanlar geliştirmiştir. Bir ithama karşılık savunu niteliğinde kaleme alınan bu eserin geliştirdiği savunmacı üslup, kendisinden sonra kaleme alınan literatürü etkilemiştir. Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-Vecîz* adlı eserinde, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde, Celâlüddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde meseleleri ele alırken Bâkıllânî'nin geliştirdiği argümanlar çerçevesinde inceledikleri ve Kur'an'ın tevatürle intikaline karşılık haber-i vâhid kategorisindeki problemli nakilllerin hüccet teşkil etmeyeceği dolayısıyla da mushaf tarihi için kaynak niteliği taşımayacağı yönünde görüş beyan ettikleri görülmektedir. Fakat geliştirilen bu refleks, haber-i vâhid olduğu gerekçesiyle bilgi değeri atfedilmeyen nakillerin satır aralarının mushaf tarihi için sunduğu verilerin göz ardı edilmesi ile neticelenmiş ve kimi zaman sağlıklı sonuçlara varılmasını engelleyerek literatürü bu anlamda akīm bırakmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde mushaf tarihinin günümüze ulaşan en erken örneği olan İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde konumuza ilişkin perspektif sunan rivayetler, isnat verileri çerçevesinde incelenerek kaynak değeri tartışma konusu edilmiştir. Döneminin hadis hafızları arasında zikredilen İbn Ebî Dâvûd'un, eserinde yer verdiği rivayetleri hadisçi usulü üzere isnat verileriyle birlikte naklettiği görülmektedir. İbn Ebî Dâvûd'un kimi zaman aktardığı rivayetleri izah etmesi kimi zaman ise rivayetlerin senetlerinde yer alan râvilerin, aktardığı bağlamda hüccet teşkil eden önemli isimler olduğunu ifade etmesi eserinde yer verdiği rivayetlere kaynak niteliği yüklediğini ve bu saikle gerek metin gerek isnat verileri itibariyle soru işareti teşkil eden hususları açıklama yoluna gittiğini hissettirmektedir. Bu verilerden hareketle İbn Ebî Dâvûd'un yaşadığı dönem olan üçüncü yüzyılda aktardığı rivayetlerdeki söz konusu olguların ulema tabakasında bir karşılığının olduğu anlaşılmaktadır. İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri, isnat verileri çerçevesinde incelediğimiz rivayetler özelinde değerlendirilecek olursa, İbn Ebî Dâvûd'un mushaf tarihine ilişkin nakilleri döneminin önemli kārilerinden tahdîs ettiği ifade edilebilir. Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm'a yaptığı rihlelerde dönemin seçkin kārileri ile istişare fırsatı bulan İbn Ebî Dâvûd'un, bu kārilerden yaptığı nakillerle istinsah edilerek şehir merkezlerine gönderilen mushaflar ve sonrasında şehirlerde yaygınlık gösteren imla ve kıraat teâmülleri hakkında önemli bir perspektif sunduğu görülmektedir.

Kitâbü'l-Mesâhif'teki rivayetlerin senetlerinin başlarında yer alan ricâlin bir kısmının,

erken dönem ricâl kaynaklarında tespit edilememesi bu eserin, ricâl tenkitçiliğinin diğer bir ifadeyle de cerh ve ta'dîl ilminin teşekkülünün akabinde kaleme alınmasıyla ilişkilendirilebilir.[838] İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eseri bu yönüyle bir geçiş döneminin eseri olarak değerlendirebilir. Hicrî üçüncü asrın sonlarında kaleme alındığı tahmin edilen *Kitâbü'l-Mesâhif* isnadın aranmadığı bir dönemden isnadın geçer şart olarak arandığı bir döneme geçişin, farklı bir sahada görülen ilk nüvelerindendir. Bu nedenle İbn Ebî Dâvûd'un rivayetlerin aktarımında kendisine ulaşan tüm varyantlarını ve tüm tariklerini zikretme titizliğini gösterdiği görülmektedir.

Kitâbü'l-Mesâhif'teki rivayetler incelenirken mushaf tarihine ilişkin rivayetlerin metinleri itibariyle incelenmeleri kadar isnat verileri çerçevesinde incelenmesinin de ehemmiyeti üzerinde durulmuştur. Zira söz konusu verilerin sıhhatinin tespitinde bu verileri bizlere intikal ettiren kimselerin bilginin kaynağını teşkil eden ortama tanıklıkları, yakınlıkları yahut söz konusu gelişmelere tanıklık eden kimselerle irtibatlarının araştırılmasının bu verilerin sıhhatinin tespitinde önemli ipuçları sunduğu tespit edilmiştir. Söz gelimi Basra ehline ait mushafların imlasına ilişkin bilgi aktaran bir râvinin biyografisinin, tabakāt kaynaklarında incelenmesi sonucunda Basra'nın önde gelen kārilerinden olduğu, kendisinden pek çok kimsenin kıraat ilmini tahsil ettiği yönündeki bir bilgi, araştırma sürecimizde bir ivme sağlayarak, bilgilerin çeşitli kaynaklardan teyidinin araştırma sürecine katkısının fark edilmesine imkân sağlamıştır. Bu duruma benzer tecrübelerin tez sürecinde pek çok kez tekrar etmesiyle ricâl bilgisinin rivayetleri teyit yönünde pek çok veri sunduğu tespit edilmiştir.

Kitâbü'l-Mesâhif'ten hareketle mushaf metninin teşekkül sürecine ilişkin temel rivayetler incelenirken tahriç aşamasında kaynaklarda zengin bir muhteva ile karşılaşılmış ve buradan hareketle mushaf tarihine ilişkin rivayetler üzerine yapılacak nitelikli bir araştırmanın, yüksek lisans ve doktora araştırmasının çok üstünde olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda yapılacak bir araştırmanın çeşitli sahalardan uzmanların katkılarıyla uzun mesailer harcanarak yürütülmesi, çok daha sağlıklı ve çok daha nitelikli çalışmalara olanak sağlayacaktır. Mushaf tarihine ilişkin yapılacak araştırmanın tarih, edebiyat, hadis,

[838] Özellikle İbn Ebî Dâvûd'un rivayetleri aktardığı tabakada yer alan pek çok hocasının ehliyetine ilişkin bilgilere, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, *Kitâbü's-Sikāt*, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn* gibi erken dönem kaynaklarında rastlanmazken *el-Câmi' li-Ahlâkı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, *Târîhu Bağdâd*, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, *Tehzîbü'l-Kemâl*, *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'* gibi muahhar tarihli kaynaklarda söz konusu râvilerin ehliyetlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı görülmektedir.

tefsir ve kıraat alanlarında ihtisas sahibi kimseler tarafından yürütülmesi, bu anlamda nitelikli bir araştırmanın ortaya koyulması için gereklilik arz etmektedir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise mushafın metinleşme sürecine ilişkin bilgi edindiğimiz birincil kaynaklar tespit edilerek veciz bir şekilde muhteva analizine tabi tutulmuş ve bu suretle mushaf tarihi sahasında yapılacak çalışmalarda, araştırmacılara kılavuzluk edecek bir veri tabanı sunulması amaçlanmıştır. Mushaf tarihine ilişkin verilerin; muhaddisler, müfessirler, kāriler, müerrihler, lügat ve ricâl âlimleri tarafından günümüze ne surette intikal ettirildiğinin ve farklı bağlamlarda nasıl ele alındığının incelenmesinin daha bütüncül ve daha sağlıklı veriler sunacağı kanaatinden hareketle sunulan bu literatür, yalnızca birincil kaynakları tespit etmeyi hedeflemiştir.

İlk olarak konuya ilişkin birincil veriyi sunan hadis mecmuaları incelenmiş ve câmi‘, musannef, sünen ve müsned türü eserlerde konuya ilişkin rivayetlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda ale’l-ebvâb tasnif edilen eserler içerisinden Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849), *el-Musannef fi’l-Ehâdîs ve’l-Âsâr* adlı eserinde, Buhârî’nin (ö. 256/870) *el-Câmi‘u’s-Sahîh* adlı eserinde, Müslim’in (ö. 261/875) *el-Câmi‘u’s-Sahîh* adlı eserinde, Tirmizî’nin (ö. 279/892) *el-Câmi‘u’s-Sahîh* adlı eserinde “Fezâilü’l-Kur’ân” başlığı altında ve muhtelif başlıklar altında, Nesâî (ö. 303/915) *es-Sünenü’l-Kübrâ* adlı eserinin “Fezâilü’l-Kur’ân”, “Tefsir” ve muhtelif bâb başlıkları altında, Hâkim en-Nîsâbûrî’nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn* adlı eserinin “Tefsir” bâbında konuya ilişkin nakillere yer verdiği tespit edilmiştir. Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) ale’r-ricâl olarak tasnif ettiği *Müsned* adlı eserinde ise sahabeden Ebû Bekir, Ömer b. Hattâb, Osmân b. Affân, Zeyd b. Sâbit, Übey b. Ka‘b, Abdullâh b. Mes‘ûd, Abdullâh b. Abbâs, Âişe bint Ebî Bekir, Hâris b. Huzeyme, Ümmü Eyyûb, Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Amr b. Âs, Ebû Bekre Nüfey‘, Huzeyfe b. Yemân, Huzeyme b. Sâbit, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullâh, Ukbe b. Âmir, Hâris b. Hazeme, Ebû Cüheym b. Hâris b. Sımme’nin müsnedlerinde konuya ilişkin nakillerin aktarıldığı tespit edilmiştir.

Tefsir literatürü incelendiğinde ise konuya ilişkin muhtevanın ilk olarak hicrî ikinci yüzyılın son çeyreğinde Abdullâh b. Vehb (ö. 197/813) tarafından kaleme alınan *el-Câmi‘* adlı eserinde ele alındığına rastlanmaktadır. Abdullâh b. Vehb’in eserinde, hadisçi usulü üzere rivayetleri senetleriyle aktarmakla iktifa ettiği ve meseleleri izah yoluna gitmediği görülmektedir. İncelediğimiz tefsir literatürü içerisinde en erken tarihli eser olması yönüyle öne çıkan bu eserde, rivayetlerin pek çok kaynakta zikredilmeyen farklı varyantlarla ve senet

zincirleriyle nakledildiği görülmektedir.

Meâni'l-Kur'ân literatürünün günümüze intikal eden en erken örneklerinden olan, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri, erken dönem mushafları ve mushaf imlasına ilişkin ihtiva ettiği bilgiler itibariyle konumuza ilişkin birincil literatür içerisinde zikredilmiştir. Ferrâ'nın erken dönemlere ait mushafları gördüğü yönündeki ifadelerinden hareketle eserde birincil elden sunulduğu anlaşılan bu veriler, resmü'l-mushafa ilişkin zengin bir muhteva sunması itibariyle literatür içerisinde öne çıkmaktadır.

Fezâilü'l-Kur'ân literatürünün ilk örneğini ortaya koyan Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838), *Fezâilü'l-Kur'ân ve Meâlimuh ve Edebüh* adlı eseri, ele aldığımız literatürde Kur'an'ın metinleşme sürecini aktaran erken dönem kaynakları arasında zikredilmiştir. Zira Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Kur'an vahyinin metinleşmesine ilişkin ele aldığı zengin muhtevayı özgün bir şekilde başlıklandırma yoluna gitmiş, bu başlıkların altında öncelikle rivayetleri senetleriyle birlikte zikrederek rivayetlerdeki müphem lafızları izah etmiş ve zaman zaman da rivayetlerde yer alan konuya ilişkin kanaatini aktarmıştır. Eser, bu yönde zengin bir muhteva sunması itibariyle ilgili literatür içerisinde zikredilmiştir.

Ebû Ca'fer b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân* adlı eseri de Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin birincil literatür içerisinde değerlendirilmiştir. Zira *Câmi'u'l-Beyân*'ın mukaddimesinde konuya ilişkin nakledilen rivayetler ve rivayetler çerçevesinde serdedilen kanaatler, erken dönemde yaşamış bir müfessirin nazarından meselenin nasıl anlamlandırıldığına ilişkin fikir sunması bakımından önem arz etmektedir. Taberî'nin muhaddis kimliği gereği ele aldığı konulara ilişkin rivayetleri senetleriyle birlikte aktararak izah etmesi bu eseri ilgili literatür içerisinde önemli kılmaktadır.

Ebü'l-Hasan es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'* adlı eserinde mushaf tarihine ilişkin rivayetleri senetleriyle birlikte zikrettiği ve rivayetlerin zemin sunduğu ihtilaflara temas ettiği görülmektedir. Mushaf tarihi meselelerine ilişkin eriştiği nakilleri aktardıktan sonra meseleleri etraflı bir şekilde incelemesi hasebiyle bu eser, ilgili literatür içerisinde öne çıkmaktadır.

Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-Vecîz* adlı eseri, yedi harf çerçevesinde ele aldığı mushaf tarihi meselelerini -eserin isminde de atıf yapıldığı üzere- veciz bir dille aktarması ve mushaf tarihine ilişkin yaptığı tespitler itibariyle konumuza ilişkin ulûmu'l-Kur'ân literatürü arasında zikredilmiştir. Mushaf tarihine ilişkin rivayetleri

senetleriyle birlikte zikreden Ebû Şâme, rivayetleri değerlendirirken öncelikle ulemanın konuya ilişkin kanaatine yer vermekte, ardından "kultü" ifadesiyle rivayetlere dair kendi kanaatini veciz bir şekilde ifade etmektedir.

Kur'an'ın metinleşme sürecinde sûrelerin mushaftaki tertibinin nasıl düzenlendiğini ilk kez müstakil olarak inceleyen İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (ö. 708/1308) *el-Burhân fî Tertîbi Süveri'l-Kur'ân* adlı eserinde konumuza ilişkin zengin bir muhteva sunmaktadır. Eserinde konuya ilişkin zikrettiği nakillerin senetlerinin yalnızca medârını oluşturan râvinin ismini zikretmekle ve hangi kaynakta yer aldığını kaydetmekle iktifa etmektedir. Rivayetleri naklettikten sonra konuya ilişkin serdedilen tüm kanaatlere yer verdiği ve son olarak kendi kanaatini zikrederek konuyu sonlandırdığı görülen İbnü'z-Zübeyr'in eseri müstakil olarak ele aldığı konuya ilişkin etraflı bir veri sunması hasebiyle ilgili literatür içerisinde öne çıkmaktadır.

Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Fezâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde, Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin hadis kaynaklarında yer alan rivayetleri aktardıktan sonra hem metin hem de isnat verileri çerçevesinde inceleyerek konuya ilişkin kanaatini zikrettiği görülmektedir. İbn Kesîr'in eserinde Buhârî'nin "Fezâilü'l-Kur'ân" başlıklı bölümünün iskeletini esas alarak çeşitli hadis kaynaklarıyla muhtevayı zenginleştirdiği anlaşılmaktadır. İbn Kesîr'in hicrî sekizinci asra kadar mevcut birikimi rivayet temelli olarak aktardığı ve gerek metin gerek isnat verileri çerçevesindeki değerlendirmeleriyle zenginleştirdiği bu eser, bu yönüyle Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin bilgi veren birincil literatür arasında yerini almaktadır.

Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından Kur'an ilimlerine ilişkin kaleme alınan *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eser, ulûmu'l-Kur'ân literatüründe mushaf tarihine ilişkin meseleleri etraflı bir şekilde ele alan en eski eser olması yönüyle ilgili literatür arasında öne çıkmaktadır. Zerkeşî, bu eserin muhtelif bâb başlıklarında Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin konulara yer vermektedir. Konuları izah ederken ele aldığı meselelere ilişkin bazı kaynaklardan iktibasla nakillere yer vermekte ve bu rivayetlerin senetlerinin yalnızca medârını oluşturan râvinin ismini zikretmekle iktifa etmektedir. Dönemine kadar incelenen meseleleri derleyici nitelikteki bu eser, mushaf tarihine ilişkin zengin bir muhteva sunması itibariyle ilgili literatür içerisinde zikredilmiştir.

Celâlüddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505), *el-İtkān fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde

Kur'an'ın metinleşme sürecine ilişkin önemli veriler sunulmaktadır. Bu eser, Kur'an vahyinin metinleşme sürecine ilişkin rivayet ve değerlendirmelere etraflı bir şekilde yer vermesi hasebiyle literatürün başat kaynakları arasında yer almaktadır. Suyûtî'nin eserinde mushaf tarihine ilişkin rivayetleri bir hadisçi titizliğiyle senetleriyle birlikte vermesi mushaf tarihi araştırmacılarına bilgilerin sıhhatini ve kaynağını araştırmada nitelikli veriler sunmaktadır. Bu eseri mushaf tarihi için elzem kılan bir diğer husus ise eserde İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) günümüze intikal etmeyen *er-Red alâ men Hâlefe Mushafe Osmân* isimli eserinden ve yine eseri günümüze intikal etmeyen İbn Eşte'nin (ö. 360/971) *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinden çok sayıda iktibasta bulunarak mushaf tarihi literatürünün kayıp halkalarını bizlere sunmasıdır. Eser bu yönüyle mushaf tarihine ilişkin bilgilere yer veren birincil literatürü arasında yer almaktadır.

Kıraat literatürü içerisinde Ebû Bekir b. Mücâhid'in (ö. 324/936) kıraatler arasında tercihte bulunmak suretiyle tedvin ettiği *Kitâbü's-Seb'a* adlı eseri, kıraat tarihine yön veren başat eserlerden olması ve mushafın metinleşme sürecine ilişkin önemli veriler sunması hasebiyle ilgili literatürde zikredilmiştir. Gayr-ı sahih kıraatlerin yaygınlaştığı ve mushaf imlasına uymayan şâz kıraatlerin kabul gördüğü bir vasatta kaleme alınan bu eserin, Hz. Osman'dan sonra kıraatlerde birliği sağlamaya yönelik yapılan tâlî bir çalışmanın ürünü olarak nitelenmesi mümkündür. Nitekim İbn Mücâhid bu eserinde sahih kıraatleri belirleyerek kıraatlerdeki kayıtsızlığa sınır koymuş ve Medîne, Mekke, Kûfe, Basra ve Şâm şehirlerinde kıraat birikimini en iyi yansıtan ve en çok teveccüh gören yedi kıraati sahih kıraatler arasında zikretmiştir. Zikrettiği yedi kıraat imamının kıraatlerini kendisine ulaştıran senetlere ve imamların râvilerine yer veren İbn Mücâhid, Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar mushaf tertibini esas alarak bu imamların birbirlerinden ayrıldıkları kıraat vecihlerine yer vermiştir. Eser bu yönüyle kıraat tarihinde İbn Mücâhid dönemine ilişkin önemli bir veri sunmaktadır.

İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) şâz kıraatlere ilişkin *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ* adlı eseri ise kıraat tarihinde İbn Mücâhid sonrası dönemde yedili tasnif dışındaki sahih kıraatlerin şâz kabul edilerek itibar görmemesi üzerine şâz kavramının çerçevesini belirleyerek terk edilen sahih kıraatlere ilişkin farkındalık oluşturmayı amaçlamıştır. Bu eser, mushafın kıraatinin tarihine ilişkin daha kapsamlı bir perspektif edinilmesi için başvurulması elzem bir kaynak olması hasebiyle ilgili literatür içerisinde zikredilmiştir.

Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) yedi harf ve kıraatlere ilişkin *el-İbâne an Meâni'l-*

Kırâât adlı eseri, kıraat ilminin teşekkül sürecinin akabinde yedi harf ve kıraatler meselesini müstakil olarak ele alan ilk eser olması itibariyle ilgili literatürde zikredilmiştir. Mekkî b. Ebî Tâlib'in konuları izah ederken mushaf tarihine ilişkin çok sayıda rivayete yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda aktardığı rivayetlerin senetlerinin yalnızca medârını oluşturan râvinin ismini zikretmekle iktifa ettiği ve senetlerin ibtidâsını hazfettiği tespit edilmektedir.

Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) mushaf imlasına ilişkin *el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr* adlı eseri, mushafların noktalanma ve harekelenmesine ilişkin *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif* adlı eseri ve âyetlerin sayısına ilişkin *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân* adlı eseri konumuza ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Bu eserleri mushaf tarihi bağlamında önemli kılan husus, yaşadığı dönemin önemli ilim merkezlerine yaptığı rihlelerde dönemin önemli âlimlerinden ilim tahsil eden Dânî'nin senetleriyle birlikte yer verdiği rivayetleri, diğer kaynaklarda zikredilmeyen farklı varyantlarla ve farklı kanallarla zikretmesidir. Kendisine ulaşan bütün senet zincirlerine yer vermesi, söz gelimi, İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbü'l-Mesâhif* adlı eserinde zayıf bir senetle aktarılan bir rivayetin, -mütâbi' ve şevâhid olarak niteleyebileceğimiz- sahih bir kanalla nakledildiğinin görülmesine, dolayısıyla da teyit edilmesine imkân sunması, Dânî'nin eserlerini mushaf tarihi araştırmaları için önemli kılmaktadır. Bunların yanı sıra Dânî'nin, kadim mushafları gördüğü [raeytühâ ene fî mushafin kadîm] ve inceleme fırsatı bulduğu [ve kad en'amtü'n-nazar fî zâlike fî mesâhifi ehli'l-Irâkı'l-asliyye] yönündeki ifadeleri, kadim mushaflara ilişkin sunduğu verilerin kıymetini ortaya koymakta ve bu sahada kaleme aldığı eserlerin ilgili literatür içerisinde zikredilmesini gerekli kılmaktadır. Kendisinin akabinde talebesi Süleymân b. Necâh'ın (ö. 496/1103) mushaf imlasına ilişkin kaleme aldığı *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicai't-Tenzîl* adlı eseri ise resmü'l-mushafa ait meseleleri daha etraflı bir şekilde ele alarak muhtevayı zenginleştirmiş ve böylelikle resmü'l-mushaf literatürünün refere edildiği temel metinlerden biri olarak zikredilmiştir. Keza Burhânüddîn el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106 dolayları) *Hattu'l-Mesâhif* adlı eseri, mushaf imlasını konu edinmektedir. Resmü'l-mushaf literatüründe Kirmânî'nin eserini özel kılan husus, İslâm coğrafyasının batı yakasını teşkil eden Endülüs medeniyet havzasındaki ilmî birikimi aktarmalarıyla ön plana çıkan Dânî ve Süleymân b. Necâh'ın aksine onun İslâm coğrafyasının doğu yakasındaki âlimlerden aldığı bilgi birikimini aktarmasıdır. Böylelikle İslâm coğrafyasının doğu ve batı yakasındaki mushaf imlasına ilişkin bilgi birikiminin günümüze intikalini sağlayan bu eserler, birbirini tamamlayıcı özellikleriyle literatürdeki yerlerini almaktadır.

İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) kendisinden sonra kabul gören meşhur on kıraati derlediği *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr* adlı eseri mushaf tarihine ilişkin çok sayıda meseleye yer vermesi hasebiyle ilgili kıraat literatürü arasında ele alınmıştır. İbn Mücâhid sonrası dönemde yedili tasnif dışındaki sahih kıraatlere itibar edilmemesi ve Kur'an'dan olmadığı zannedilerek terk edilmesi üzerine İbnü'l-Cezerî'nin, söz konusu yedi kıraate üç sahih kıraati de eklemek suretiyle on kıraati derlediği bu eseri kaleme aldığı görülmektedir. İbnü'l-Cezerî, eserde rivayetleri kaynakları ve senetleriyle birlikte zikrettiği, ardından mushaf tarihine ilişkin pek çok meseleyi ele aldığı görülmektedir. Dokuzuncu yüzyıla dek telif edilen eserlerden istifade edilerek hazırlanan eser, mevcut birikimi yorumlaması ve kıraat tarihine yön vermesi itibariyle büyük bir öneme haizdir.

Zikrettiğimiz literatürün yanı sıra tarih telifatı içerisinden erken dönem İslâm tarihi yazıcılığının günümüze intikal eden ilk örneklerinden, İbn İshâk'ın (ö. 151/768) Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eseri, Kur'an vahyinin metinleşme sürecinin ilk evresi olarak niteleyebileceğimiz peygamber dönemine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. İbn İshâk'ın, Kur'an vahyinin metinleşme sürecine yakın bir tarihte yaşamış olması ve bu bilgileri senetleriyle birlikte ilk kayıt altına alan müelliflerden olması bu eseri ilgili literatür içerisinde önemli kılmaktadır. İbn İshâk'ın söz konusu eserine İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) mevcut tarih birikiminden istifadeyle katkıda bulunarak kaleme aldığı *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eseri de ilgili tarih literatürü içerisinde zikredilmelidir. İbn Hişâm'ın, eserin genelinde rivayetleri senetleriyle birlikte zikrettiği fakat yer yer müphem ifadelerle [fîmâ beleganî an ba'zı ehli'l-ilm, fîmâ zekera lî ba'zu ehli'l-ilm, haddesenî ba'zu ehli'l-ilm] naklettiği görülmektedir. Mushaf tarihinin ilk döneminin bilgisi, İslâm tarihinin ilk kaynaklarını teşkil eden ve birbirini tamamlayan mezkûr eserlerden edinildiği takdirde konuya ilişkin önemli veriler sunacaktır. Mushaf tarihine ilişkin muhteva sunan muahhar dönem tarih eserleri içerisinde Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* adlı eseri, konuya ilişkin zengin rivayet malzemesini isnat verileriyle birlikte nakletmesi yönüyle; Ebü'l-Abbâs el-Ya'kūbî'nin (ö. 292/905 dolayları) *Târîhu'l-Ya'kūbî* adlı eseri ise Şiî kaynaklı verileri isnat verileri olmaksızın sunması ile birincil tarih literatürü içerisinde öne çıkmaktadırlar. *Târîhu'l-Ya'kūbî*, Ya'kūbî'nin Şiî bir âlim olması hasebiyle mushaf tarihini Şîa'nın nazarından okuma fırsatı sağlayarak meselelere ilişkin farklı bir perspektif sunmaktadır. Ya'kūbî'nin mushaf tarihine ilişkin meseleleri, aşırı yorumlara gitmeksizin yalın bir üslupla aktarması onun itidalli bir âlim olduğu izlenimini vermekte ve eserini daha istifade edilebilir kılmaktadır.

Tabakāt türü eserler içerisinde öne çıkan Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa‘d’ın (ö. 230/845) *et-Tabakātü’l-Kübrâ* adlı eserinde mushaf tarihinde öne çıkan çeşitli isimlerin biyografilerinde mushafın metinleşme sürecine ve temel tartışmalarına ilişkin muhtevaya rastlanmaktadır. Erken dönemde kaleme alınan bu eser, sunduğu zengin muhtevanın senetleriyle birlikte zikredilmesi ve müellifin kaynağa yakın olması yönüyle ilgili literatür içerisinde ön plana çıkmaktadır.

Ansiklopedi türü eserler içerisinde İbn Abdürabbih’in (ö. 328/940) bir kültür ansiklopedisi niteliğinde kaleme aldığı *el-İkdü’l-Ferîd* adlı eseri ve İbnü’n-Nedîm’in (ö. 385/995) bilim tarihi niteliğindeki *el-Fihrist* adlı eserinde, mushaf tarihine ilişkin muhtevanın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Her iki eserde de nakledilen rivayetlerin senetleriyle birlikte nakledildiği görülmektedir. *el-Fihrist*, mushaf tarihine ilişkin sunduğu rivayetlerin yanı sıra ilk dört asırda mushaf tarihi ile ilgili kaleme alınan fakat günümüze ulaşmayan pek çok eser ve müellifleri hakkında aktardığı bilgiler itibariyle konumuza ilişkin birincil literatür içerisinde zikredilmiştir.

Bir yüksek lisans çalışması olması nedeniyle son derece kısıtlı bir sürede yapılan bu mütevazi araştırma, yalnızca rivayet temelli birincil literatürün tespitine yönelik olarak yürütülmüştür. Tespit ettiğimiz literatürün, yapılacak araştırmalarla zenginleştirilmesi ve literatürde zikredilen her bir eserin mushaf tarihi bağlamında müstakil olarak ele alınarak konuya ilişkin rivayetlerin isnat verileri çerçevesinde etraflı bir şekilde incelenmesi, mushaf tarihine ilişkin önemli tespitlerin yapılmasına imkân sağlayacaktır. İşbu çalışma sunduğu literatürle bu alanda yeni çalışmaların yapılması için mütevazi bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed, *el-Müntehâb min Müsnedi Abd b. Humeyd*, nşr. Subhî es-Sammerâî-Mahmud Halil es-Saîdî, Mektebetü's-Sünne, Kāhire 1988.

Âl b. Nâcî, Târık b. Muhammed, *et-Tezyîl alâ Kütübi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Mektebetü'l-Müsennâ el-İslâmiyye, Kuveyt 2004.

Altıkulaç, Tayyar, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, IRCICA, İstanbul 2015.

Altıkulaç, Tayyar, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, IRCICA, İstanbul 2019.

Altıkulaç, Tayyar, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nüshası)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007.

Altıkulaç, Tayyar, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Kāhire el-Meşhedü'l-Hüseynî Nüshası)*, IRCICA, İstanbul 2009.

Altundağ, Mustafa, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi*, Nurlar Neşriyat, Bakü 2004.

Apak, Adem, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.

Arabic Literature to the End of the Umayyad Period, ed. A. F. L. Beeston; T. M. Johnstone; R. B. Serjeant; G. R. Smith, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdillâh b. Saîd, *Şerhu mâ Yaka'u mine't-Tashîf ve't-Tahrîf*, nşr. Abdülazîz Ahmed, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kāhire 1963.

Aslan, Nevrin Nur, *Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Dânî'nin el-Mukni'i Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Aydınlı, Abdullâh, "Sahîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 3 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/sahife

Aydınlı, Abdullâh, "İhtisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 14 Haziran 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtisar--hadis

A'zamî, Muhammad Mustafa, *The History of the Qur'ānic Text from Revelation to*

Compilation, UK Islamic Academy, England 2003.

Bağdâdî, Riyâd Hüseyin Abdüllatîf et-Tâî, *Merviyyâtü Neshi't-Tilâve*, nşr. Fethî b. Abdullâh el-Mevsılî, Dâru'l-Eseriyye, Ammân 2014.

Bâkıllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Isâm el-Kudât, Dâru'l-Feth, Ammân 2001.

Belâzürî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbü'l-Eşrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1996.

Belâzürî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullâh Enîs-Ömer Enîs Et-Tabbâ', Müessesetü'l-Ma'ârif, Beyrût 1987.

Barlak, Hasan, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

Barlak, Yasemin, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

Beyhakī, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *İsbâtü Azâbi'l-Kabr*, nşr. el-Mektebü's-Selefî li-Tahkīki't-Türâsi'l-İslâmî, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Kāhire 1986.

Beyhakī, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2003.

Beyhakī, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şu'abü'l-Îmân*, nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, nşr. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlık eş-Şâfiî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne 2009.

Birışık, Abdülhamit, "İ'râbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 22 Şubat 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/irabul-kuran

Bozkurt, Nebi, "Hucr b. Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 29 Nisan 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/hucr-b-adi

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Züheyr b.

Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrût 2002.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-Kebîr*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Hân, Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd ts.

Burton, John, *The Collection of the Qur'an*, Cambridge 1977.

Burton, John, "Linguistic Errors in the Qur'an", Journal of Semitic Studies, XXXIII/2, Autumn, 1988.

Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkī, Beyrût 2001.

Corpus Coranicum, Cadbury Research Library (University of Birmingham): Islamic Arabic 1572, Erişim 8 Haziran 2021.

https://corpuscoranicum.de/handschriften/index/sure/19/vers/91/handschrift/281

Corpus Coranicum, Leiden University Library, Or. 8264a, Erişim 9 Haziran 2021. https://corpuscoranicum.de/handschriften/index/sure/71/vers/20/handschrift/366

Cühenî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Muâz, *el-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Mushafi Osmân*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammâr, Ammân 2000.

Cürmî, İbrâhîm Muhammed, *Mu'cemü Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2001.

Çetin, Nihad, "Arap-Yazı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 1 Mayıs 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/arap#2

Dâlî, Abdülazîz, *el-Berdiyyâtü'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Hâncî-Dâru'r-Rifâî, Kāhire-Riyâd 1983.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd, *el-Ahrufü's-Seb'a li'l-Kur'ân*, nşr. Abduhmüheymin Tahhân, Mektebetü'l-Menâra, Mekke 1988.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd, *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Merkezü'l-Mahtûtât, Kuveyt 1994.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, nşr. İzzet Hasan, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd, *el-Mukni‘ fî Resmi Mesâhifi’l-Emsâr*, nşr. Muhammed Sâdık Kamhavî, Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, Kāhire 1978.

Dârekutnî, Ebü’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-Mü’telif ve’l-Muhtelif*, nşr. Muvaffak b. Abdullâh b. Abdülkādir, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût 1986.

Dayf, Ahmed Şevkī Abdüsselâm, *el-Medârisü’n-Nahviyye*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kāhire 1968.

Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhâdî b. Dervîş, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, Kāhire 1984.

Dırâr Sâlih Dırâr, *el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî*, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrût ts.

Dihlevî, Ebû Abdülazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh, *el-Fevzü’l-Kebîr fî Usûli’t-Tefsîr*, nşr. Süleymân el-Hüseynî en-Nedvî, Dâru’s-Sahve, Kāhire 1986.

Dumlu, Ömer, “Suhuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 3 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/suhuf

Durmuş, İsmail, “Tabakāt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm* Ansiklopedisi, Erişim 19 Temmuz 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/tabakat

Ebû Arûbe, Muhammed b. Hüseyin el-Harrânî, *Kitâbü’l-Evâil*, nşr. Meş‘al b. Bânî el-Matîrî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2003.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Şuayb el-Arnavût-Muhammed Kâmil Karabelli, Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, Beyrût 2009.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, nşr. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecer, Kāhire 1999.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît*, nşr. Sıdkī Muhammed Cemîl, Dâru’l-Fikr, Beyrût 2000.

Ebû Lihye, Nûreddîn, *Menâbi‘u’l-Hidâyeti’s-Sâfiyye*, Dâru’l-Envâr li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, Beyrût 2019.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullâh, *Ma‘rifetü’s-Sahâbe*, nşr. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, Dâru’l-Vatan li’n-Neşr, Riyâd 1998.

Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed, *Tabakātü'l-Muhaddisîn bi-İsfahân ve'l-Vâridîn aleyha*, nşr. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1992.

Ebû Ubeyd, Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân ve Meâlimuh ve Edebüh*, nşr. Mervan el-Atıyye vd., Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1995.

Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, nşr. Fuat Sezgin, Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1962.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. Müsennâ el-Mevsılî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî*, nşr. Hüseyin Süleym Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Beyrût 1989.

Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa, *eş-Şâfi'î: Hayâtuhu ve Asruhu-Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kāhire 1978.

Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, *et-Târîh*, nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî, Mecma'u'l-Lügati'l-Arabiyye, Dımaşk 1980.

Ergin, Murat, *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Şanlıurfa 2000.

Erul, Bünyamin, "Tedlîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 13 Mayıs 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/tedlis

Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2003.

Fermâvî, Abdülhay Hüseyin, *Resmü'l-Mushaf ve Naktuhu*, Mektebetü'l-Mekkiyye-Dâru Nûri'l-Mektebât, Mekke-Cidde 2004.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî, *Meâni'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Yûsuf en-Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr-Abdülfettâh İsmâîl Şelebî, Daru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, Kāhire 1955.

Feyz-i Kâşânî, Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ, *Kitâbü's-Sâfî fî Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Emînî, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahrân 1997.

Genan, Betül, *Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eseri Bağlamında Mushaf ve Mushaf İmlası*

Olgusu, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Genan, Şeyma, *Mushaf İmlâsı Bağlamında Kirmânî ve Hattu'l-Mesâhif Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Gilchrist, John, *Jam'al-Qur'an: The Codification of the Qur'an Text (A Compherensive Study of the Qur'an Text and the Early Surviving Qur'an Manuscripts)*, Mercsa, Mondeor in South Africa, 1989.

Gökkır, Necmettin, "Birmingham Üniversitesi, Mingana 1572a Kur'an Fragmanları Hakkında Rapor", KURAMER, Bülten I, Ocak 2016, s. 31-35.

Gökkır, Necmettin, "Türkiye'de Kur'an ve Mushaf Tarihi Araştırmaları: Kişiler, Kurumlar ve Yönelişler", Kur'an Araştırmalarında Akademik Tezler -Batı ve İslam Dünyası Mukayesesi-, Uluslararası Sempozyum, 24-26 Kasım 2017, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2018, s. 231-246.

Gölcük, Şerafettin, "Bâkıllânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 25 Nisan 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/bakillani

Grohmann, Adolf, *From the World of Arabic Papyri*, al-Maaref Press, Cairo 1952.

Günçe, Şuheda, "Emevîler Dönemindeki Mevâlî Politikasının Rivayetlere Etkisi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2019, sayı: 5, s. 15-30.

Habibov, Aslan, *İlk Dönem Şiî Tefsir Anlayışı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1977.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkādir el-Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1990.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî, *Tabakāt*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1993.

Hamed, Gānim Kaddûrî, *Resmü'l-Mushaf: Dirâse Lügaviyye Târîhiyye*, Mevsûatü Lecneti'l-Vataniyye, Bağdâd 1982.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1993.

Hamidullah, Muhammed-Yaşaroğlu, Macit, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, çev. Mehmet Sait Mutlu, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1965.

Harrâz, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed, *Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi Ahrufi'l-Kur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Koleksiyonu, nr. 28, vr. 40^{b}-56^{b}.

Hattâbî, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb, *Me'âlimü's-Sünen*, Matbaatü'l-İlmiyye, Haleb 1932.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Câmi' li-Ahlâkı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, nşr. Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyâd 1983.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Takyîdü'l-İlm*, İhyâü's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrût ts.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Mustafa Abdülkādir el-Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1996.

Hicâzî, Mahmûd Fehmî, *el-Lügatü'l-Arabiyye Abra'l-Kurûn*, Dâru's-Sekāfe, Kāhire 1978.

Humeydî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Fütûh, *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti'l-Endelüs*, ed-Dâru'l-Mısriyye, Kāhire 1966.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1992.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed, *el-Kasd ve'l-Ümem fi't-Ta'rîf bi-Usûli Ensâbi'l-Arab (fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab) ve'l-Acem min Evveli men Tekelleme bi'l-Arabiyyeti mine'l-Ümem*, Matbaatü's-Saâde, Kāhire 1932.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü'l-Ferîd*, nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha ve Abdülmecîd et-Terhînî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1983.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Ali b. Hasan b. Hibetillâh, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, nşr. Ömer b.

Gurâme el-Umravî, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1995.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, Tunus 1984.

İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kāsım Halef b. Abdülmelik, *es-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüs*, nşr. Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseynî, Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1955.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân el-Mevsılî el-Bağdâdî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırââti ve'l-Îzâhi anhâ*, nşr. Vizâratü'l-Evkāf, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kāhire 1999.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuhu*, nşr. Muhammed Eşref Ali el-Melîbârî, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi-Câmi'ati'l-İslâmiyye, Medîne 2003.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Hasan Ziyâüddîn Itr, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 1987.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, nr. 208.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *Gāyetü'n-Nihâye fî Tabakāti'l-Kurrâ'*, nşr. Gotthelf Bergsträsser, Mektebetü İbn Teymiyye, Kāhire 1932.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.

İbnü'd-Durays, Ebû Abdullâh Muhammed b. Eyyûb b. Yahyâ el-Becelî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, nşr. Gazve Büdeyr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1987.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1985.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery, Matbaatü'r-Rahmâniyye, Kāhire 1936.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, nşr. Muhibbüddîn Abdüssübhân Vâiz, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 2002.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, nşr. Ebû Usâme Selîm b. Îd el-Hilâlî, Müessesetü Gurâs, Kuveyt 2006.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, nr. 1198.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, Chester Beatty Library, nr. 3586.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, *el-İlel*, nşr. Sa'd b. Abdullâh el-Humeyyid-Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreysî, Matâbi'u'l-Humeydî, Riyâd 2006.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1952.

İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzeddîn Abdülhamîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, Kāhire ts.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed, *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, nşr. Kemâl Yûsuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1989.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1997.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali, *Üsdü'l-Gābe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, nşr. Ali Muhammed Muavvız-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1994.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Kazvînî el-Hemedânî, *es-Sâhibî fî Fıkhi'l-Lüga*, nşr. Muhammed Ali Beydûn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkī, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1959.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Lisânü'l-Mîzân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, Beyrût 2002.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, Dâru'r-Raşîd, Haleb 1991.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Ma'ârifi'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1908.

İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş, Dâru Ya'rub, Dımaşk 2004.

İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, nşr. Halîl Şehhâde, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1988.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Ahmed, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*, nşr. Gotthelf Bergsträsser, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kāhire 1934.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1978.

İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1983.

İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnavût-Âdil Mürşid vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2001.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *Kitâbü's-Sikāt*, nşr. Muhammed Abdurreşîd, ed. Muhammed Abdülmuîd Hân, Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1973.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmü Fukahâi'l-Aktâr*, nşr. Merzûk Ali İbrâhîm, Dâru'l-Vefâ, Mansûra 1991.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *Sahîhu İbn Hibbân bi-Tertîbi İbn Balbân*, nşr. Şuayb el-Arnavût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1993.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *Etrâfü'l-Garâib ve'l-Efrâd*, nşr. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr-Seyyid Yûsuf, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1998.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr, *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*, nşr. Nâcî Hasan, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1986.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, nşr. Ahmed Ebû Hâkim vd., Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrût 1981.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer, *Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân*, nşr. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kāhire 1995.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Ebû İshâk el-Huveynî-Hikmet b. Beşîr b. Yâsir, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyâd 2010.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf, *İnbâhü'r-Rüvât alâ Enbâhi'n-Nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikr, Kāhire 1982.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed, *el-İstîbsâr fî Nesebi's-Sahâbe mine'l-Ensâr*, nşr. Ali Nüveyhiz, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1972.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, nşr. Servet Ukkaşe, Dâru'l-Ma'ârif, Kāhire 1981.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, nşr. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2007.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût 1994.

İbn Mende, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *Fethü'l-Bâb fi'l-Künâ ve'l-Elkāb*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Mektebetü'l-Kevser, Riyâd 1996.

İbn Necâh, Ebû Dâvûd Süleymân el-Kurtubî el-Ümevî, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, nşr. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl, Mücemme'u'l-Meliki'l-Fehd, Medîne 2002.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-*

Fihrist, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1997.

İbn Nokta, Ebû Bekir Muînüddîn Muhammed b. Abdülganî, *İkmâlü'l-İkmâl*, nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1989.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, nşr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Zerkā 1987.

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed, *et-Tabakātü'l-Kübrâ*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût 1968.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer, *Târîhu'l-Medîne*, nşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed, Cidde 1979.

İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh, *el-Câmi'*, nşr. Miklos Muranyi, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 2003.

İbn Vesîk, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Endelüsî, *el-Câmi' li-mâ Yuhtâcu ileyh min Resmi'l-Mushaf*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Dâru'l-Enbâr, Bağdâd 1988.

İşler, Emrullah, "Tashîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 4 Ocak 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/tashif--dil-edebiyat

Jeffery, Arthur, *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'ân ve Hümâ: Mukaddimetü Kitâbi'l-Mebânî ve Mukaddimetü İbn Atıyye*, Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1954.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1987.

Kandemir, Yaşar, "el-Câmi'u's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 6 Temmuz 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--buhari

Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Hüzeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 14 Mart 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/huzeyl-beni-huzeyl

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdâd 1941.

Kavzî, Avad Hamed, *el-Mustalahu'n-Nahvî: Neş'etühü ve Tatavvuruhu hattâ Evâhiri'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, İmâdetü Şuûni'l-Mektebât, Câmi'atü'r-Riyâd, Riyâd 1981.

Kays el-Hilâlî, Ebû Sâdık Süleym el-Kûfî, *Kitâbü Süleym b. Kays el-Hilâlî*, nşr. Muhammed Bâkır el-Ensârî ez-Zencânî, Matbaatü'l-Hâdî, Kum 1999.

Keleş, Ahmet, "Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2001, cilt: XIV, sayı: 1, s. 109-110.

Koç, Mehmet Akif, "John Burton'un 'Kur'an'da Gramer Hataları' Adlı Makalesinin Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1996, cilt: XXXV, s. 553-559.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Kösesoy, Abdulvahap, *el-İntisâr Bağlamında Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara 2019.

Kummî, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhîm, *Tefsîru'l-Kummî*, Müessetü'l-İmâm el-Mehdî, Kum 2014.

Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm, ed. Necmettin Gökkır-Bilal Gökkır-Muhammet Abay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2022.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kāhire 1964.

el-Kur'ânü'l-Mecîd: Mushafü Seyyidinâ Osmân Radıyallâhu anhu Ukûsü Nüshati Semerkand, nşr. Muhammed Hamidullah, Centre Culturel Islamique, Philadelphia 1980.

Kuzudişli, Bekir, *Hadis Tarihi*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2017.

Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kūb b. İshâk, *Usûlü'l-Kâfî*, Menşûratü'l-Fecr, Beyrût 2007.

Makdisî, Şehabeddîn Abdurrahmân b. İsmâîl Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin Tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Tayyar Altıkulaç, Dâru Vakfi'd-Diyâneti't-Türkî li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Ankara 1986.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullâh, *Muvatta'*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zâyed b. Sultân Âl-i Nehyân li'l-A'mâli'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, Abu Dabi, 2004.

Maşalı, Mehmet Emin, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Otto Yayınları, Ankara 2015.

Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs, *Hicâü Mesâhifi'l-Emsâr*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyâd 2007.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, Abdulfettâh İsmâîl Şelebî, Nahdatu Mısr, Kāhire 1977.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, nşr. Hâtim Sâlih Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1987.

Merrâküşî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Osmân, *Unvanü'd-Delîl min Mersûmi Hatti't-Tenzîl*, nşr. Hind Şelebî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1990.

Miles, George Carpenter, "Early Islamic Inscriptions Near Tā'if in the Hijāz", *Journal of Near Eastern Studies*, 1948, VII. 236-242.

Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman, *Tehzîbü'l-Kemâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1980.

Moritz, Bernhard, "Arabistan: Yazı", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, I. 502.

Mûsulî, İklîmîs Yûsuf Dâvûd, *el-Lüm'atü'ş-Şehiyye fi'n-Nahvi'l-Lügati's-Süryâniyye*, Deyru'l-Âbâi'd-Dûsükiyyîn, Mûsul 1879.

Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil fi'l-Edeb*, nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1986.

Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kāmûsi'l-Muhît*, haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Nasrî, Hânî Yahyâ, *Asabiyye Lâ Tâifiyye*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1982.

Nass, İhsân, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1973.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali, *Fezâilü'l-Kur'ân*, nşr. Fârûk Hamâde,

Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2008.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmun'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2001.

Nöldeke, Theodor-Friedrich Schwally, *Kur'an Tarihi*, çev. Muhammed Sencer, İlke Yayınevi, İstanbul 1970.

Râfiî, Mustafa Sâdık, *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-Belâğatü'n-Nebeviyye,* Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 2005.

Rafiqu'l-Haqq & Newton, "The Qur'an: Gramatical Errors", 1996, Erişim 22 Şubat 2021. https://www.answering-islam.org/Authors/Newton/grammar.html [Bu makale ilk olarak 1996 yılında -şu an ilga edilmiş olan- http://debate.domini.org/newton/grammar.html URL adresinde yer alan web sitesinde yayımlanmıştır.]

Özsoy, Abdulvahap, "Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'an'ın Cem'i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivayetin Kaynak Değeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2015, sayı: 43, s. 104-138.

Özsoy, Abdulvahap, "Sahâbe Yorumunun Mutlaklaşması -Hüzeyme'nin Şahitliği Örneği-", *EKEV Akademi Dergisi,* Erzurum 2016, cilt: XX, sayı: 65, s. 1-40.

Polat, Salahattin, "İ'tibâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 10 Haziran 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/itibar--hadis

Polat, Salahattin, "Mütâbaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 10 Haziran 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/mutabaat

Princeton University Library, Department of Rare Books and Special Collections, Manuscripts Division, Islamic Third Series, no. 295. Erişim 20 Şubat 2021.

https://catalog.princeton.edu/catalog/9930603733506421

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnavût-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrût 2000.

Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân b. Şu'be el-Horasânî, *Tefsîr min Süneni Saîd b. Mansûr*, nşr. Sa'd b. Abdullâh b. Abdülazîz Âl-i Hamîd, Dâru's-Samî'î, Riyâd 1997.

San‘ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, nşr. Merkezü’l-Buhûs ve Takniyeti’l-Ma‘lûmât, Dâru’t-Ta’sîl, Kāhire 2015.

Sehâvî, Ebü’l-Hasan Alemüddîn Ali b. Muhammed, *Cemâlü’l-Kurrâ’ ve Kemâlü’l-İkrâ’*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü’t-Türâs, Mekke 1987.

Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Meclisü Dâireti’l-Ma‘ârifi’l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1962.

Sîrâfî, Ebû Saîd Hasan b. Abdillâh b. Merzübân, *Ahbâru’n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdülmun‘im Hafâcî, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kāhire 1966.

Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîri bi’l-Me’sûr*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 2011.

Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân, *el-İtkān fî Ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm, Heyetü’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, Kāhire 1974.

Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân, *el-Müzhir fî Ulûmi’l-Lüga*, nşr. Fuâd Ali Mansûr, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1998.

Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân, *Tedrîbü’r-Râvî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Dâru Tayyibe, Riyâd 2007.

Şâhîn, Abdussabûr, *Târîhu’l-Kur’ân*, Nahdatu Mısr, Kāhire 2007.

Şâtıbî, Ebû Muhammed Kāsım b. Fîrruh b. Halef, *Hırzü’l-Emânî ve Vechü’t-Tehânî fi’l-Kırââti’s-Seb‘*, nşr. Muhammed Temîm ez-Zu‘bî, Dâru’l-Hüdâ-Dâru’l-Gavsânî li’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye, Medîne-Dimaşk 2005.

Şehristânî, Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm, *Mefâtîhu’l-Esrâr ve Mesâbîhu’l-Ebrâr*, nşr. Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsât li’t-Türâsi’l-Mahtût, Tahrân 2008.

Şen, Ziya, *Kur’an’ın Metinleşme Süreci*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2014.

Taberânî, Ebü’l-Kāsım Müsnidü’d-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu‘cemü’l-Kebîr*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kāhire 1994.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmi‘u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hecer, Kāhire 2001.

Tayyâr, Müsâid b. Süleymân, *Şerhu Mukaddimeti’t-Teshîl li-Ulûmi’t-Tenzîl*, Dâru İbnü’l-Cevzî, Riyâd 2010.

Tenesî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Abdülcelîl, *et-Tırâz fî Şerhi Zabt-ı Harrâz*, nşr. Ahmed b. Ahmed Şirşâl, Mücemme‘u’l-Meliki’l-Fehd li-Tıbâ‘ati’l-Mushafi’ş-Şerîf, Medîne 1999.

Tûsî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Hasan b. Ali, *el-Fihrist*, nşr. Seyyid Muhammed Sâdık, el-Matbaatü’l-Haydariyye, Necef 1961.

Tüsterî, Muhammed Takī, *Kāmûsü’r-Ricâl*, Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, Kum 2001.

Ukaylî, Ebû Tâhir İsmâîl b. Zâfir, *el-Muhtasar fî Mersûmi’l-Mushafi’l-Kerîm*, nşr. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Dâru Ammâr, Ammân 2008.

Ulu, Arif, “‘Önceleri İsnaddan Sormazlardı’ Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2011, sayı: 36, s. 19-46.

Ulu, Arif, “Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, cilt: XII, sayı: 1, s. 119-166.

Welfeson, İsrail, *Târîhu’l-Lügāti’s-Sâmiyye*, Matbaatü’l-İ‘timâd, Kāhire 1929.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü’d-Dûrî)*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Merkezü’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Mekke 1979.

Ya‘kūbî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘kūb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzıh, *Târîhu’l-Ya‘kūbî*, nşr. Abdülemîr Mühennâ, Şeriketü’l-A‘lemî li’l-Matbûât, Beyrût 2010.

Yâkūt el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn, *Mu‘cemü’l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrût 1995.

Yâkūt el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn, *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, nşr. İhsân Abbâs, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût 1995.

Yavuz, Adil, “Âdemoğlunun İki Vadi Malı Olsa Rivayeti Üzerine bir Değerlendirme -

Kur'ân'da Eksiklik İddiaları Bağlamında-", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2006, sayı: 22, s. 7-32.

Yavuz, Adil, "Evlenmeyi Haram Kılan 'Beş Kez Süt Emme' Üzerine Bir Değerlendirme (Kur'ân'dan Bir Âyet mi, Peygamberimizden Gelen Bir Rivâyet mi?)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2007, sayı: 23, s. 51-71.

Yavuz, Adil, "Kur'ân'da Eksiklik Olduğu İddiaları Bağlamında Bazı Sûrelerle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme (Ahzâb, Muavvizeteyn, Kunut ve Nurayn Rivayetleri)", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Konya 2006, cilt: VI, sayı: 1, s. 7-39.

Yıldız, Nuray, "Papirüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 5 Haziran 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/papirus

Yıldız, Nuray, "Parşömen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 3 Haziran 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/parsomen

Yücel, Ahmet, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 22 Aralık 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri#5-hadis-ilmindeki-yeri

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1979.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve İ'râbüh*, nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût 1988.

Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî, *el-Cümel*, nşr. İbn Ebî Şeneb, Librairie C. Klincksieck, Paris 1957.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1963.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed, *el-Muktenâ fî Serdi'l-Künâ*, nşr. Muhammed Sâlih Abdülazîz el-Murâd, el-Meclisü'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, Medîne 1987.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-

Arnavût-Ali Ebû Zeyd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1985.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1993.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1998.

Zerkeşî, Ebû Abdullâh Bedrüddîn Muhammed, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâihi, Kāhire 1957.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 2002.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, *Tabakātü'n-Nahviyyîn ve'l-Lügaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'ârif, Kāhire ts.

Zürkānî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâihi, Kāhire ts.

EKLER

EK 1: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Hz. Ali Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması

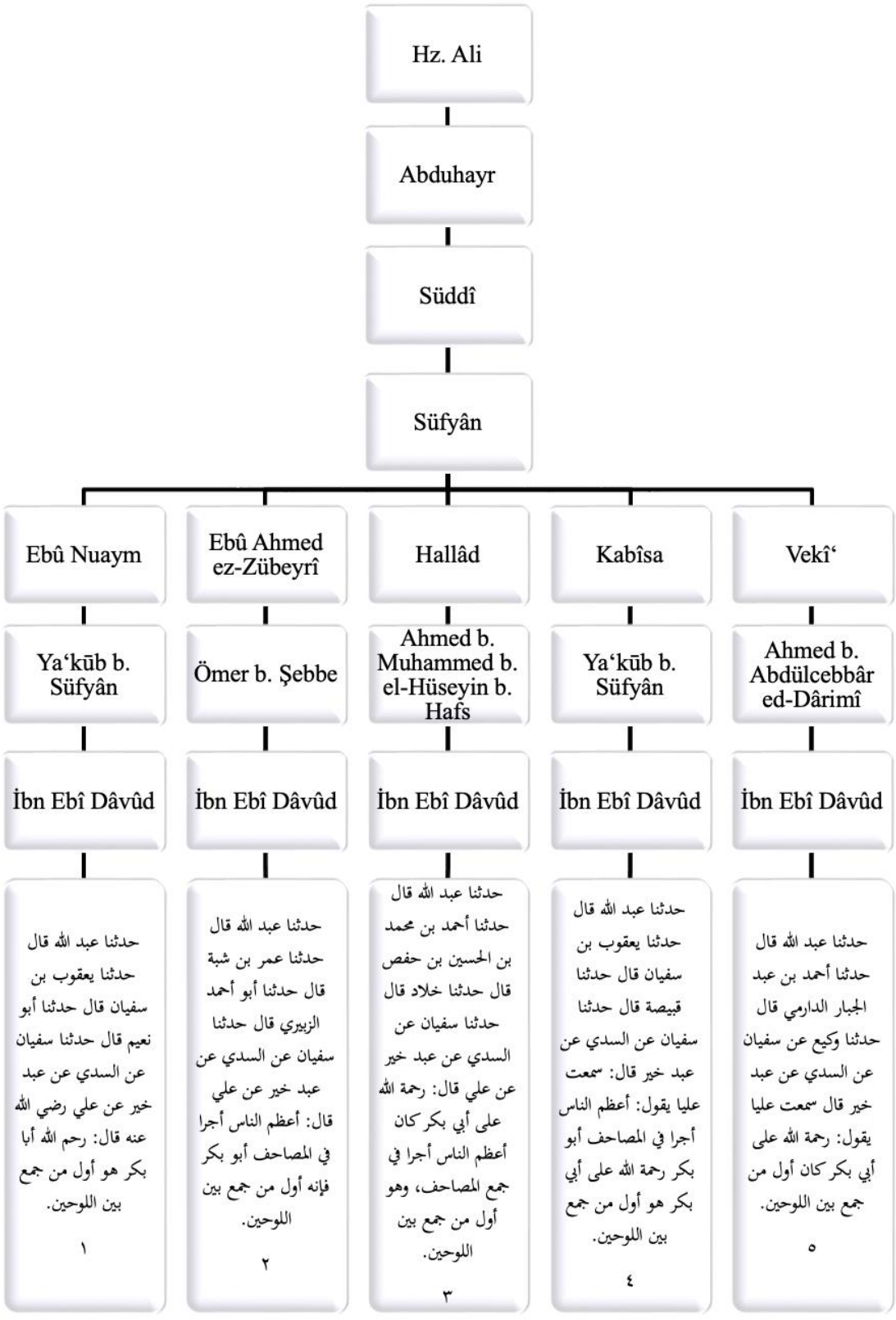

EK 2: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Abduhayr Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması

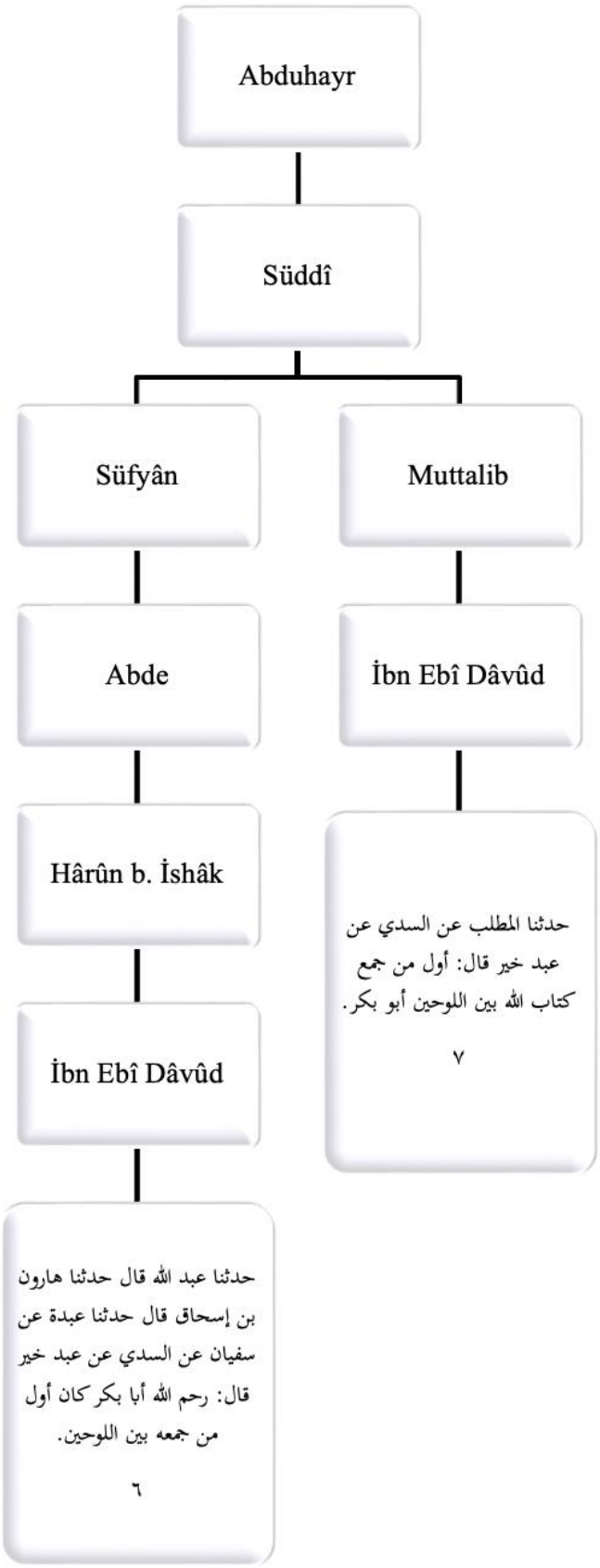

EK 3: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Urve b. Zübeyr Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması

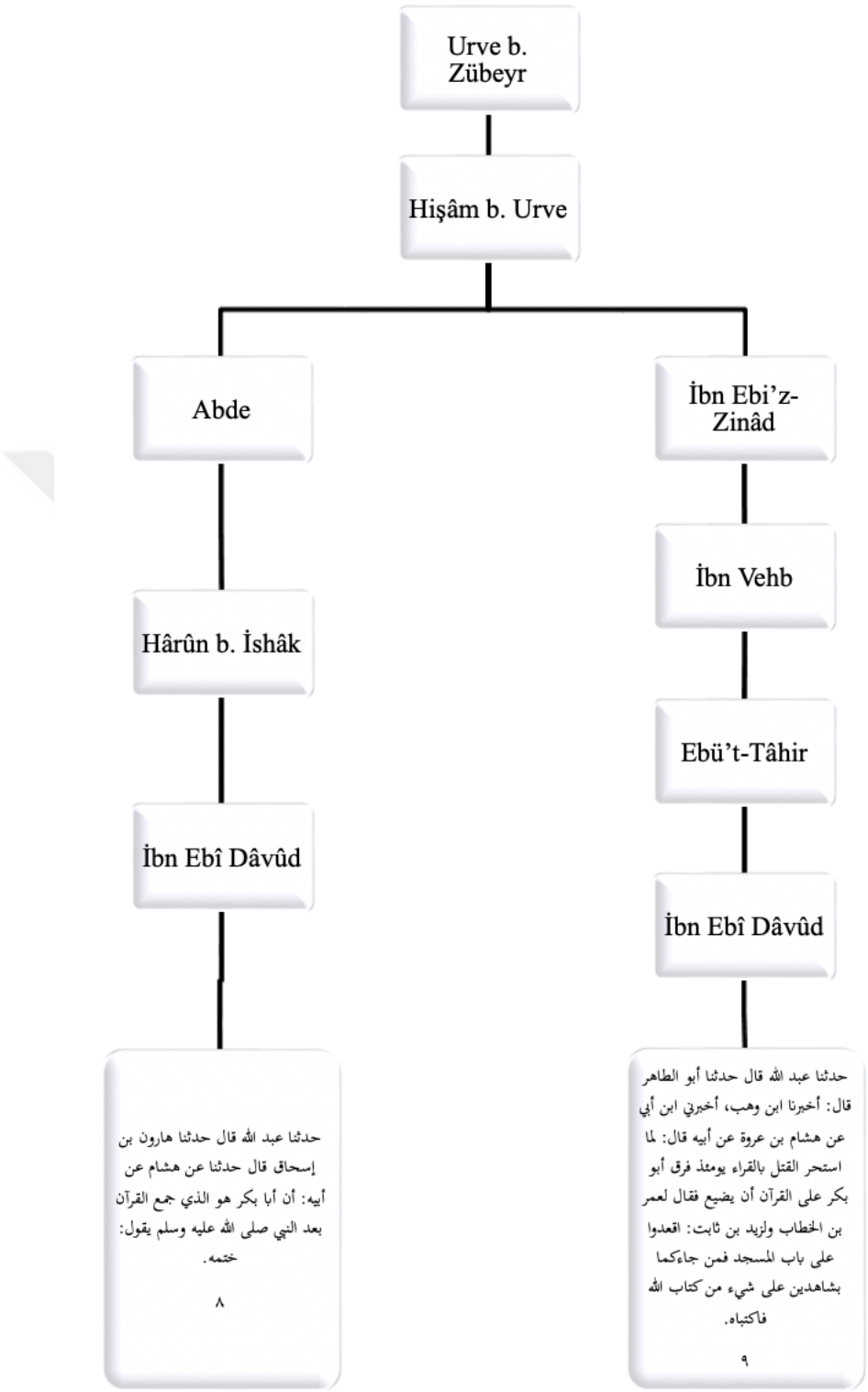

EK 4: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması I



EK 5: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması II

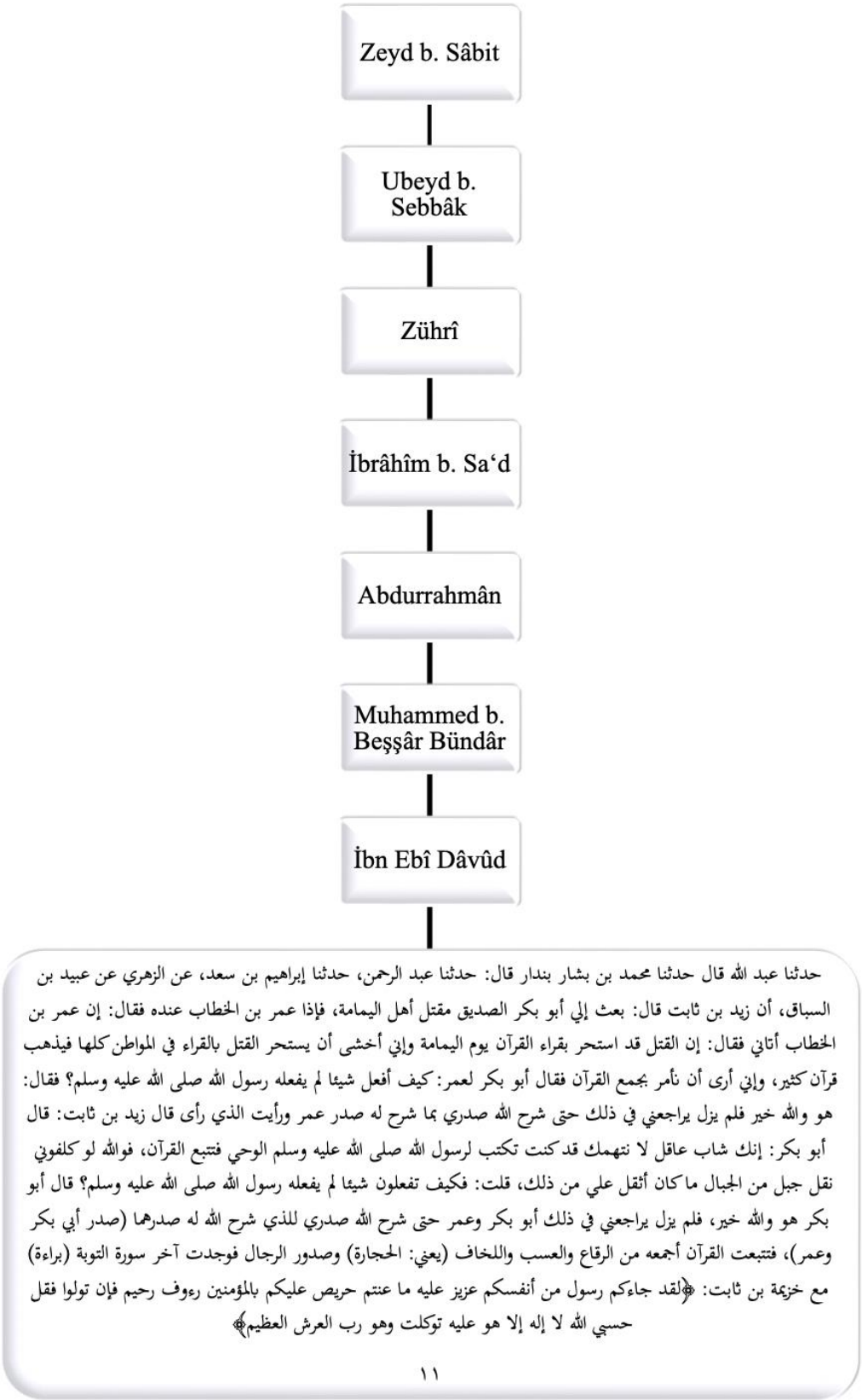

EK 6: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması III

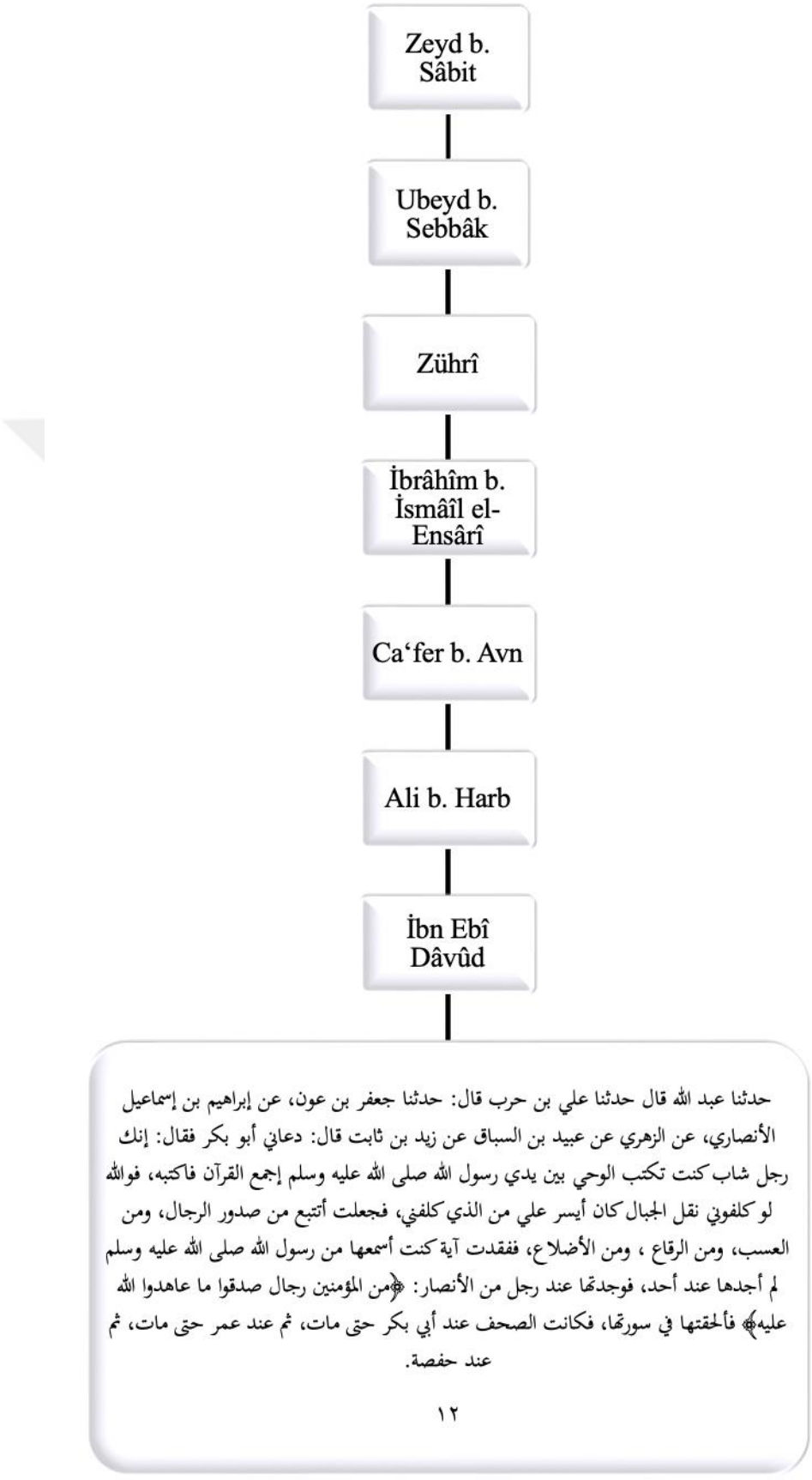

EK 7: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetlerin İsnat Şeması IV

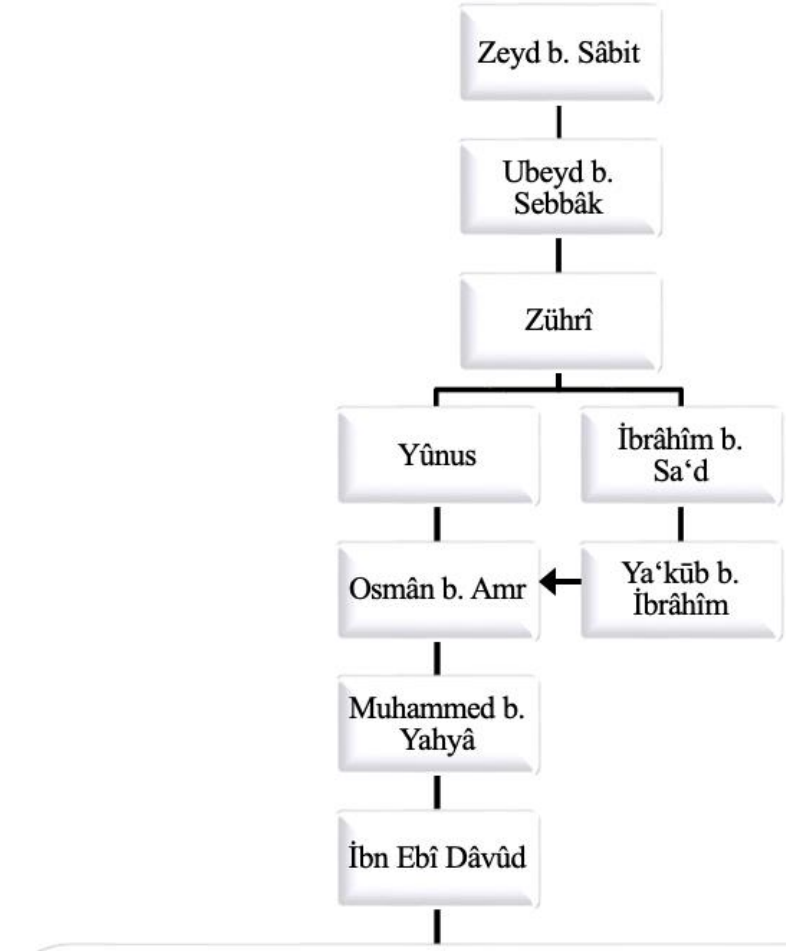

حدثنا عبد الله قال حدثنا محمد بن يحيى قال حدثنا عثمان بن عمر قال حدثنا يونس عن الزهري قال أخبرني ابن السباق عن زيد بن ثابت قال وحدثنا يعقوب بن إبراهيم قال حدثنا أبي عن ابن شهاب عن عبيد بن السباق أن زيد بن ثابت حدثه (وهذا حديث عثمان) قال: أرسل إلي أبو بكر مقتل أهل اليمامة فأتيته وعنده عمر رضي الله عنه فقال أبو بكر: إن عمر أتاني فقال: إن القتل قد استحر بأهل اليمامة من قراء القرآن، وأنا أخشى أن يستحر القتل بالقراء في المواطن فيذهب كثير من القرآن لا يوعى، وإني أرى أن تأمر بجمع القرآن فقلت لعمر: كيف أفعل شيئا لم يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقال: هو والله خير، فلم يزل يراجعني في ذلك حتى شرح الله لذلك صدري ورأيت فيه الذي رأى عمر قال زيد: وعمر جالس عنده لا يتكلم فقال عمر: إنك شاب عاقل لا نتهمك وكنت تكتب الوحي لرسول الله صلى الله عليه وسلم فتتبع هذا القرآن فاجمعه، فوالله لو كلفوني نقل جبل من الجبال ما كان بأثقل علي مما كان أمروني به من جمع القرآن قلت: وكيف تفعلون شيئا لم يفعله رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ ولم يزل أبو بكر يراجعني حتى شرح الله صدري بالذي شرح له صدر أبي بكر وعمر فجمعت القرآن من الأكتاف والأقتاب والعسب وصدور الرجال، حتى وجدت آخر سورة التوبة مع خزيمة بن ثابت الأنصاري لم أجدها مع أحد غيره: ﴿لقد جاءكم رسول من أنفسكم﴾ الآية. قال يعقوب في حديثه: فكانت الصحف عند أبي بكر حياته حتى مات، ثم عند عمر حياته حتى مات، ثم عند حفصة بنت عمر رضي الله عنها.

١٣

EK 8: Hz. Ebû Bekir'in Cem'ine İlişkin Sâlim ve Hârice b. Zeyd b. Sâbit Kanalıyla Nakledilen Rivayetin İsnat Şeması

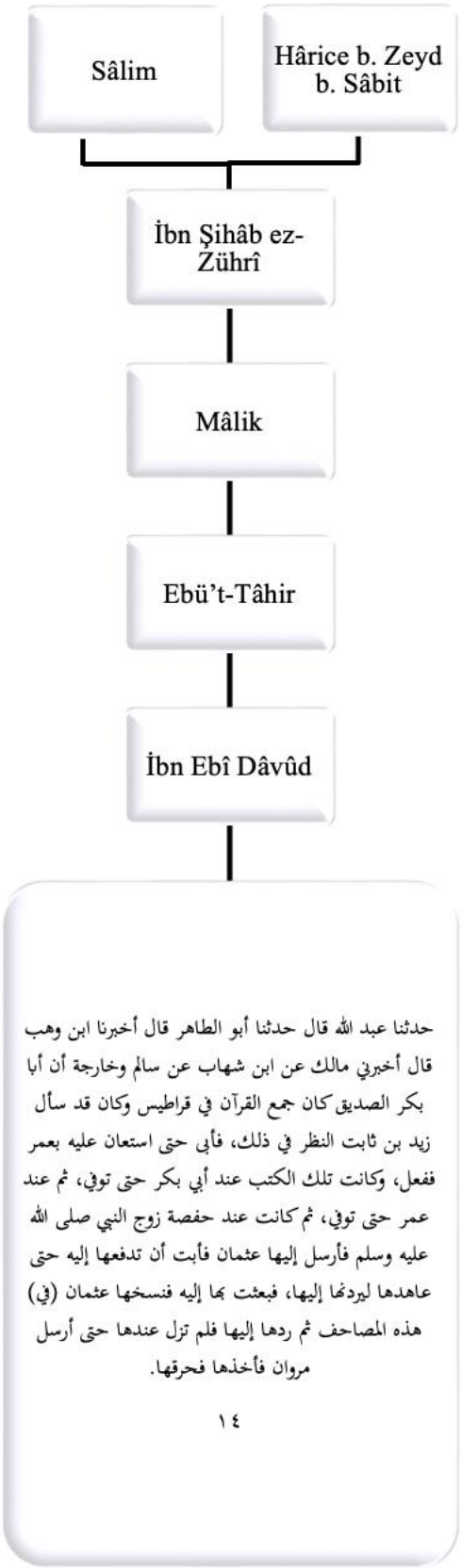

EK 9: Princeton University Library, Department of Rare Books and Special Collections, Manuscripts Division, Islamic Third Series, no. 295.



Kuzey Afrika'da deve kürek kemiği üzerine yazılmış 19. yüzyıla ait bir Kur'an fragmanı örneği [Fâtiha sûresi 1/1-7]

EK 10: Leiden University Library, Or. 8264a.



Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nin himayesinde bulunan erken döneme ait papirüs üzerine kaydedilmiş Kur'an pasajları (İlgili folyonun 1[a] sayfası) [Nûh sûresi 71/10-20]

EK 11: Cadbury Research Library (University of Birmingham): Islamic Arabic 1572.



İngiltere'deki Birmingham Üniversitesi, Cadbury Araştırma Kütüphanesi'nin Alphonse Mingana Koleksiyonu'nda yer alan parşömen Kur'an fragmanlarının 1^b (sağda) ve 2^a (solda) sayfaları [Meryem sûresi 19/91-98, Tâhâ sûresi 20/1-23]

EK 12: The Austrian National Museum, Archduke Rainer Collection, PERF no. 558.

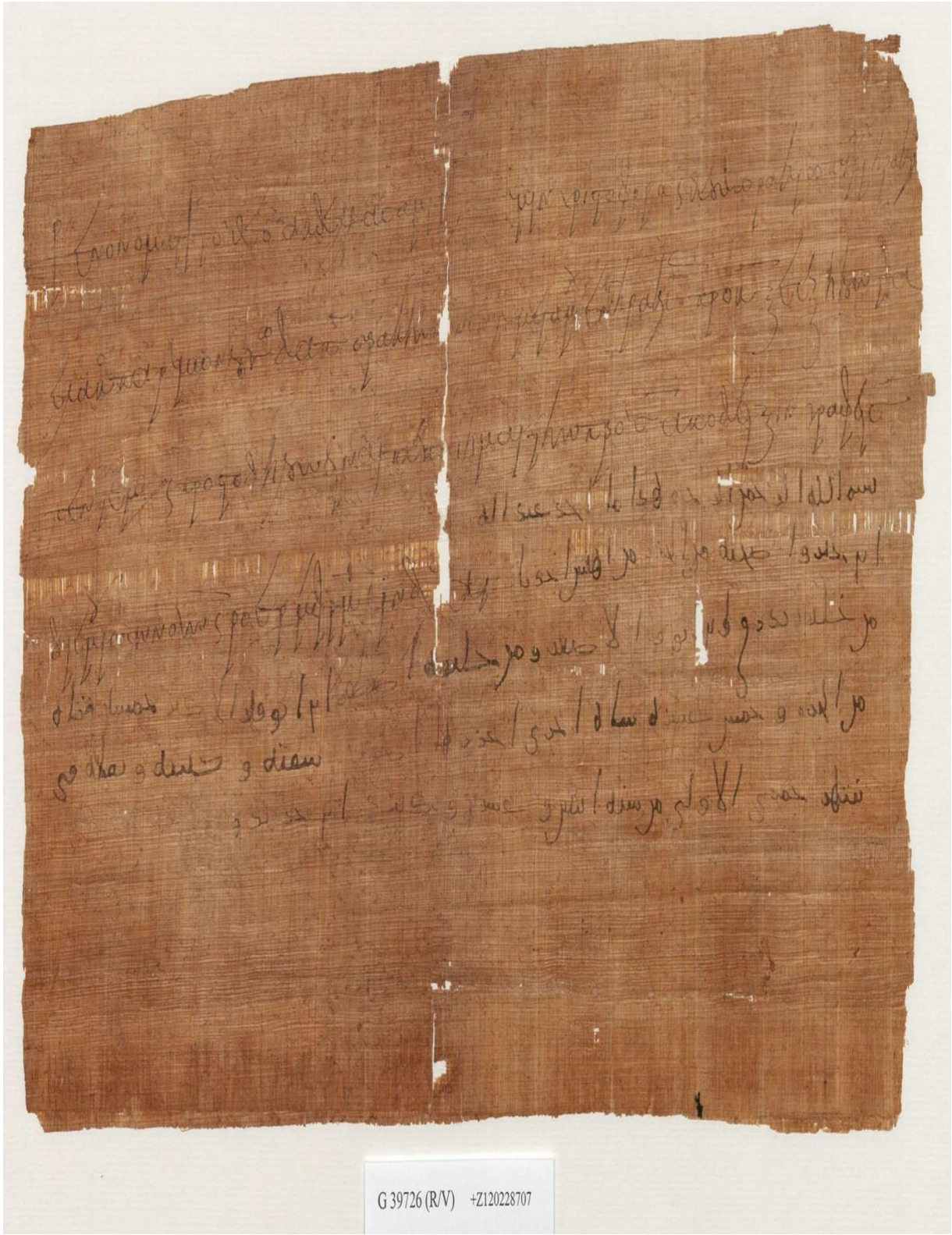

Avusturya Ulusal Müzesi'nin Arşidük Rainer Koleksiyonu'nda yer alan, harflerinde noktalama işaretleri bulunan 22/643 tarihli bir papirüsün 1ª sayfası [Arapça ve Yunanca olarak iki dilde kayıt altına alınmış bir vergi makbuzu]